AZƏRBAYJAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU

SƏFƏR HÜSEYN OĞLU AŞUROV

NAXÇIVANIN ILK TUNC DÖVRÜ KERAMIKASI

Bakı - 2002

Elmi redaktor:

tarix elmləri doktoru, professor **V.H.ƏLIYEV**

Rəyçilər:

tarix elmləri namizədi **T.R.ƏLIYEV**
tarix elmləri namizədi **N.Ə.MÜSEYIBOV**

S.H.Aşurov. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı, «Nafta-Press», 2002, 158 s.

A $\frac{0504000000-1}{071(2002)}$ **Qrifli nəşr**

© «Nafta-Press» nəşriyyatı, 2002

GİRİŞ

Azərbaycanın qədim arxeologiyasında və tarixşünaslığında bir sıra mühüm problem məsələlərin həlli üçün XX əsrin 40-cı illərindən tədqiq olunmağa başlanan İlk Tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyəti abidələri əsas mənbələrdir. Yayılma arealı Şimali Qafqazdan Suriya və Fələstinədək geniş coğrafi ərazilərdə müəyyən edilmiş bu mədəniyyətin bir sıra yaşayış məskənləri və qəbir abidələrində geniş arxeoloji tədqiqat işləri aparılmışdır. Naxçıvan diyarı Kür-Araz mədəniyyətinin ilk yarandığı və yüksək səviyyədə təkamül tapdığı əsas mədəniyyət mərkəzlərindəndir. Zaqafqaziya ilə Yaxın Şərq ölkələri arasında iqtisadi, mədəni əlaqələrdə həlledici rol oynayan Naxçıvan regionu, xüsusilə onun Şərur diyarı Kür-Araz mədəniyyətinə aid arxeoloji abidələrlə çox zəngindir.

Tarix elmləri doktoru V.H.Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun «Naxçıvan» arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən Ovçular təpəsi, I və II Maxta, Ərəbyengicə, Aşağı Daşarx, Xələc, Sədərək və digər Kür-Araz mədəniyyəti yaşayış yerlərində müəllifin bilavasitə iştirakilə aparılmış yeni arxeoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, Araz çayının sol sahilində qədim əkinçilik və maldarlıq mədəniyyətinin intensiv inkişafı üçün çox əlverişli bir tədii-coğrafi mövqedə yerləşən Şərur düzənliyi Azərbaycanda ilk tunc dövrü tayfalarının məskunlaşdığı əsas ərazilərdən olmuşdur. Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələri Kür-Araz mədəniyyəti problemlərinin həllində mühüm yer tutur.

Hələ 50-ci illərdə Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı I Kültəpədə O.H.Həbibullayev tərəfindən aparılmış arxeoloji qazıntılar Zaqafqaziya abidələrinin tarixi xronologiyasının müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Artıq tədqiqatları sona çatdırılmış II Kültəpə yaşayış yerinin arxeoloji materialları isə həmdövr abidələrinin xronoloji ardıcıllıqlarının daha da dəqiqləşdirilməsinə imkan yaratmışdır. Bu abidənin arxeoloji tədqiqi və geniş şəkildə elmi təbliği t.e.d. V.H.Əliyevin adı ilə bağlıdır.

E.ə. IV-III minillikləri əhatə edən Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının tarixi bir sıra ictimai, iqtisadi və sosial dəyişikliklərlə zəngindir. Bu dövrdə maldarlıq və əkinçiliyin daha geniş inkişafı yeni-yeni ərazilərin mənimsənilməsinə səbəb olmuşdur. Təsərrüfatda maldarlığın – xüsusilə xırda buynuzlu qaramalın üstünlük təşkil

etməsi İlk Tunc dövrü tayfalarının iqtisadi və sosial həyatlarına olduqca güclü tə`sir etmişdir. Artıq məhsulun istehsalı tayfadaxili və tayfalararası əmlak bərabərsizliyinin yaranmasına, bu da öz növbəsində ictimai münasibətlərin köklü surətdə dəyişilməsinə təkan vermişdir. Bu dövrdə ana nəslindən ata nəslinə keçid birdəfəlik olaraq qət`i surətdə başa çatmışdır. Tayfalar daxilində kişilərin artan rolu ilə birgə onlara hörmət və inam hissi yüksəlmiş və xüsusi dini ayin və mərasimlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Tədqiqatlar sübut edir ki, İlk Tunc dövründə yerli tayfaların dini-ideoloji dünyagörüşü yüksək səviyyədə olmuşdur.

Yeni-yeni otlaq sahələrinin axtarılması və istehsal olunan məhsul artığının mübadiləyə ehtiyacı Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının qonşu tayfalarla iqtisadi və mədəni əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Maraqlıdır ki, Kür-Araz mədəniyyəti elementlərini güclü surətdə əks etdirən Suriya – Fələstin abidələrində dağıntı – təcavüz izləri hiss olunmur. Bu bir daha sübut edir ki, Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının qonşu tayfalarla əlaqələri dinc xarakter daşımışdır.

Əkinçiliyin və maldarlığı intensiv inkişafı müxtəlif sənət sahələrinin, xüsusilə dulusçuluq sənətinin inkişafına güclü təkan vermişdir. İqtisadi inkişafın tə`siri nəticəsində əhalinin sosial mədəni həyat tərzinin yüksəlməsi təsərrüfat və məişətdə lazım olan dulusçuluq mə`mulatının çeşidlərinin artmasına və keyfiyyətlərinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu isə hər şeydən əvvəl, bəşər tarixində ilk dəfədir ki, dulusçuluğun eneolit dövründəki kustar formasından fərqli olaraq bir sənət sahəsi kimi formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Qeyd etməliyik ki, dulusçuluq İlk Tunc dövrü sənətkarlıq sahələri arasında xüsusi yer tutur.

Naxçıvanın İlk Tunc dövrü abidələrindən əldə olunmuş keramika mə`mulatı Kür-Araz mədəniyyətinin səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirən əsas materiallar kimi, dövrün iqtisadi, ictimai, siyasi və mədəni problemlərinin öyrənilməsinə həlledici rol oynayır. İbtidai icma quruluşunun hər hansı bir tarixi mərhələsinin keramika mə`mulatı forma və hazırlanma texnologiyaoarına, çeşidlərinin müxtəlifliyinə görə İlk Tunc dövrü saxsı mə`mulatları ilə müqayisə edilə bilməz. Heç şübhəsiz özündən əvvəlki eneolit mədəniyyəti zəminində meydana çıxmış Kür-Araz mədəniyyətinin varislik əlaqələrini bilavasitə keramika mə`mulatı hesabına izləmək

mümkündür. Kür-Araz mədəniyyətinin nəinki müəyyən qrup abidələrində, həmçinin ayrılıqda götürülmüş hər bir abidəsində keramika mə`mulatının özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Bu oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müqayisə etməklə abidələrin tarixi xronologiyasını, Kür-Araz mədəniyyətinin özünün inkişaf ardıcıllıqlarını, özündən əvvəlki və sonra gələn mədəniyyətlərlə əlaqəsini və dövrün mədəniyyət tarixi mənzərəsini bərpa etmək mümkündür. Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin dulusçuluq mə`mulatı əsasında dəqiq müəyyənləşdirilmiş stratiqrafiyası nəinki Azərbaycan, eləcə də bütövlükdə Qafqaz, Qonşu Ön Asiya regionlarının İlk Tunc dövrü abidələri və mədəniyyətlərini xronoloji ardıcıllıqla öyrənmək üçün böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda Naxçıvan ərazisindəki İlk Tunc dövrü abidələrindən aşkar edilmiş zəngin keramika mə`mulatı Zaqafqaziyada, Şimali Qafqazda, Cənubi Azərbaycanda və Ön Asiyada – geniş bir arealda yayılmış Kür-Araz mədəniyyətinin tarixi problemlərini tədqiq etmək üçün əvəzedilməz mənbədir.

I. İLK TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ

Qədim dövrlərin istənilən mərhələsində əsas sənətkarlıq sahələrindən biri olan dulusçuluq sənəti müxtəlif problem məsələlərin araşdırılmasında xüsusi rol oynamışdır. Neolit dövrünün mühüm nailiyyətlərindən olan dulusçuluq ilk tunc dövründə özünün inkişafında yüksək mərhələyə çatmışdır. İlk dövrlərdə «toxuma və ya ağac qabları oda davamlı etmək üçün onların üzərinə gil yaxmaqdan başlanmış» bu sənət sahəsi tədqiq olunan dövrdə yeni keyfiyyətlər qazanmışdır. İlk tunc dövrünün dulusçuluq mə`mulatları forma və çeşidlərinin müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Lakin uzun müddət bu dövrün saxsı mə`mulatı tədqiqat obyektindən kənarda qalmışdır.

Zaqafqaziyada ilk tunc dövrü mədəniyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən abidələrin arxeoloji cəhətdən tədqiqi tarixini üç mərhələyə ayırmaq olar:

1. XX əsrin 40-cı illərinədək olan dövr.
2. XX əsrin 40-cı illəri.
3. XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq müasir dövrədək olan mərhələ.

Birinci mərhələdə ilk tunc dövrünə aid abidələr ilkin eydə alınmış və müxtəlif arxeoloji materiallar toplanmışdır. Bütövlükdə Qafqazda bu dövrə aid materiallar ilk dəfə 1869-cu ildə Xaritonov tərəfindən Daşkəsən rayonunun Zağalı kəndi yaxınlığında aşkar edilmişdir (133, 91-92). 1904-cü ildə keçmiş Nuxa rayonunda (müasir Şəki rayonu) və Naxçıvan yaxınlığında həmin dövrə aid yeni abidələr qeydə alınmış və materiallar toplanmışdır (140, 37-47.).

Bu mərhələdə Azərbaycan ərazisindəki Govurqala və Şortəpədən (13, 249-263), Ermənistan ərazisində yerləşən Armavir-blur, Şenqavit, Mühənnət-təpə, Şreş-blur, Elardan, Gürcüstan ərazisindəki Trialeti, Didube və s. abidələrdən də öyrənilən dövr mədəniyyəti üçün xarakterik olan materiallar, xüsusilə çoxlu sayda keramika mə`mulatı əldə olunmuşdur (133, 73-127).

Lakin materiallar toplanmasına baxmayaraq onların dövrləri, yayılma arealı, tipləri və xarakterik xüsusiyyətləri haqqında dəqiq elmi fikirlər söylənilməmişdir. Toplanılmış materialların ilkin analizi və onların tarixi haqqında fikir söyləmək cəhdi E.A.Lalayana

mənsubdur. O, həmin materialları neolit dövrünə aid etmişdir (141, 36-58). Sonralar P.F.Petrov onun bu fikrilə razılaşmışdır (127, 10).

İlk tunc dövrü materiallarının tədqiq ilə məşğul olan E.A.Bayburtyan isə əvvəlcə həmin dövr abidələrini "Xaldi dövrünə" (33), sonra isə onları neolitdən tunca keçid mərhələsinə aid etmişdir (127, 10).

İlk tunc dövrü abidələrinin və onlardan toplanmış arxeoloji materialların tədqiqinin **ikinci mərhələsində** B.A.Kuftinin xidmətləri daha böyükdür. O, 30-cu illərin sonlarından başlayaraq ardıcıl olaraq həmin dövr materiallarını toplamış və ilk ümumiləşdirici nəticələri söyləməyə cəhd göstərmişdir. B.A.Kuftin ilk dəfə həmin mədəniyyətin xarakterik xüsusiyyətlərini, təxmini yayılma ərazisini müəyyənləşdirməyə çalışmış və tarixi haqqında fikir söyləmişdir (133, 124-127). Kür-Araz çayları arasında geniş yayılmış həmdövr abidələri "Kür-Araz eneoliti" mədəniyyəti məvhumu ilə birləşdirən B.A.Kuftin (133, 125) onu eramızdan əvvəl III minilliyin başlanğıcına aid etmişdir (135, 16-17).

Özünün dəyərli tədqiqatlarından sonra 40-cı illərin sonlarına yaxın B.B.Piotrovski «Kür-Araz eneoliti» abidələri haqqında mülahizə və fikirlərini bildirir (170, 171; 169, 32). O, bu dövr abidələrini e.ə. III minilliyin sonu – II minilliyin əvvəllərinə aid edir (169, 32).

50-ci illərdən başlanan **üçüncü mərhələdə** Zaqafqaziya «mis» dövrü (Kür-Apaz mədəniyyəti – S.A.) abidələri daha geniş tədqiq olunmuşdur. Azərbaycanda Baba-Dərviş, Mingəçevi, Gürcüstanda, Tetriçkaro, Amiranis-qora, Kvaçxelebi, Qudabertka, Xizanannt-qora, Kiketi, Ermənistanda Şenqavit, Elar, Qarni, Sevan, Kirovakan və s. qədim yaşayış məskənlərində geniş arxeoloji qazıntılar başlayır (208, 17). 1958-ci ildə S.A.Sardaryan Şenqavit qədim yaşayış yerində yeni arxeoloji qazıntılara başlayır və buradan müxtəlif materiallar toplayır (12, 327-332).

1960-62-ci illərdə E.A.Xanzadyan Elar nekropolunda və Kirovakan rayonunda yerləşən Kültəpə (Moxra-blur) abidəsində (191; 192), 1965-ci ildə isə Eçmiadzin rayonu ərazisindəki Metsamor qədim yaşayış yerinin ilk tunc dövrünə məxsus olan iki metrlik aşağı təbəqəsində qazıntı işləri aparır (197, 188).

Bu dövr Gürcüstan ərazisində aparılan tədqiqatlar da maraqlıdır. Bu mə`nada 1956-cı ildə Qori yaxınlığındakı Çixiaqora-

Qudabertka, Urbnisidəki Xizanaant-qora və Kvaçxelebi (204, 83-84) qədim yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji tədqiqatları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. 1958-ci ildə isə T.N.Çubinişvili tərəfindən Amiranis-qora qədim yaşayış yeri və nekroprolu tədqiq olunmağa başlanır (206, 69-73).

Maraqlıdır ki, bu dövrdə ilk dəfə olaraq Şimali-Şərqi Qafqazda Kür-Araz mədəniyyəti elementlərini özündə əks etdirən arxeoloji abidələr qeydə alınmış və tədqiqatlar aparılmışdır (153). Bu abidələrdən Vəlikənd, Mamaykutan yaşayış yerlərini, Qunib və Qinçi (39) qəbr abidələrini qeyd etmək olar.

Üçüncü mərhələdə Azərbaycan Respublikası ərazisinin ilk tunc dövrü abidələrinin arxeoloji tədqiqi daha məhsuldar olmuşdur. 1946-cı ildə S.M.Qazıyev tərəfindən Kür çayının sağ sahilində qeydə alınmış Mingəçevir qədim yaşayış yerindən ilk tunc dövrünə aid maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir (31). Burada üzə çıxarılmış yaşayış binaları uzunsov yarıqazma şəklindədir. Onların divar və döşəməsi saman qatışıqlı palçıqla suvarmışdır (203, 33). Tikintidə bu formadan istifadə edilməsi Mingəçevir qədim yaşayış yerini Kür-Araz mədəniyyətinin digər abidələrindən fərqləndirir. Yaşayış yerinin bilavasitə yaxınlığında həmin dövrə məxsus torpaq qəbirlər müəyyənləşdirilmişdir (31, 26-27).

1958-63, 1966-cı illərdə Qazax rayonu ərazisində yerləşən Baba-Dərviş abidəsinin I və 2№-li təpələrində aparılmış qazıntılar zamanı öyrənilən dövr mədəniyyəti üçün xarakterik olan arxeoloji materiallar əldə edilmişdir (203, 35). Birinci təpədə 600m^2-dən artıq sahə öyrənilmişdir. Mə`lum olmuşdur ki, bir metrlik Kür-Araz mədəniyyəti təbəqəsindən aşağıdakı təbəqə daha qədim dövr mədəniyyətinə – eneolit mədəniyyətinə məxsus materiallarla zəngindir. Bu cəhətdən Baba-Dərviş I Kültəpədən sonra Azərbaycanda ikinci abidə olmuşdur (96, 5).

50-ci illərin sonu – 60-cı illərin əvvəllərində A.A.İessen tərəfindən Mil-Qarabağ düzündə Şahtəpə, Göytəpə, Çardaxlıtəpə, Qasımtəpə, Qaratəpə abidələri qeydə alınmışdır (203, 35). A.A.İessen eyni zamanda Mil düzündə tədqiq olunan Üçtəpə kurqanından Kür-Araz mədəniyyətinin son mərhələsinə aid materiallar əldə etmişdir (80).

Mil-Qarabağ düzü abidələrindən toplanmış arxeoloji materialların elmi analizi və onların tarixi xronologiyasının

müəyyənləşdirilməsi də A.A.İessenə məxsusdur. Və elə məhz bu tədqiqatlarından sonra o, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, «indi artıq Kür-Araz mədəniyyətini eneolit dövrünə aid etməyə heç bir əsas qalmamışdır.., bizim Kültəpə mədəniyyətini eneolit dövrünə aid etməyə tam əsasımız vardır. Kür-Araz mədəniyyəti isə mis-mışyak qarışığından, mis-mışyak tuncundan hazırlanmış alətlərlə, yüksək səviyyədə inkişaf etmiş metallurgiya ilə xarakterizə olunur» (80, 17). Maraqlıdırı ki, belə bir qənaətə eyni zamanda O.H.Həbibullayev də gəlmişdir (201, 5).

1960-80-ci illərdə Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin tədqiqi davam etdirilmiş və yeni abidələr qeydə alınmışdır. Onlardan Qəbələ (105, 25-52; 106, 146-159), Xaçbulaq (110, 14-15), Qobustan (155, 375) və s. göstərmək olar. 1964-cü ildə Quruçay və Köndələnçay vadisində 7 metrə yaxın ilk tunc dövrü mədəni təbəqəsinə malik olan Qaraköpəktəpə yaşayış yeri qeydə alınmış (91) və aparılan tədqiqatlar vadinin digər abidələrinin tarixi çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsində həlledici rol oynamışdır (99, 18-21).

Bu mərhələdə Şimal-Şərqi Azərbaycanın İlk tunc dövrü abidələrinin arxeoloji tədqiqi daha intensiv davam etdirilmişdir. Qusar rayonunda Qəflə təpələri (189, 55-59), Gövdişantəpə (190, 76), Böyüktəpə (23, 95-99), Kuçumxantəpə (32, 78-82), Xaçmaz rayonunda Təpə yatağı (190, 117), Sərkərtəpə (188,s.492; 158, 257-259), Dəvəçi rayonunda I və II Çakkallıqtəpə (24, 79-83) yaşayış yerlərində aparılan tədqiqatların nəticələri Kür-Araz mədəniyyətinin Şimali Qafqaza keçid yollarını izləməyə imkan verir.

Hazırda Kür-Araz mədəniyyətinin aşkar olunmuş abidələrinin əksəriyyəti özlərinin elmi şərhini tapmışdır. Düzdür, onların bə`ziləri haqqında ayrıca monoqrafik əsərlər olmasa da, bir sıra əsərlərdə onların arxeoloji materiallarının geniş şərhini tapmaq mümkündür. Bu mə`nada T.N.Çubinişvili, K.X.Kuşnareva və R.M.Munçayevin xidmətləri daha böyükdür.

Azərbaycanın arxeoloji abidələrlə zəngin olan Naxçıvan Respublikası ərazisinin arxeoloji tədqiqi XIX əsrdən başlansada (139, 206-207; 180, 3-5) bu yalnız birtərəfli xarakter daşımış, «boyalı qablar mədəniyyəti» üçün xarakterik abidələr öyrənilmiş (59), digər arxeoloji dövrlərə aid abidələrin, o cümlədən ilk tunc dövrü abidələrinin öyrənilməsinə diqqət verilməmişdir. XX əsrin əvvəllərində E.A.Lalayan tərəfindən Naxçıvan ərazisində kəşfiyyat

xarakterli qazıntılar aparılmışdır. 1904-cü ildə o dörd yerdə – Kültəpə, Aşağı Uzunoba, Qızılvəng və Xram şəhərinin xarabalıqlarında qazıntılar aparmışdır (138, 47). Kültəpə qazıntıları zamanı aşağı laylardan qara cilalı, ondan üst təbəqədən isə qırmızı boyalı qab qalıqları aşkar edilmişdir (138, 48).

Lalayan Aşağı Uzunoba və Xəlili kəndləri arasında başqa bir abidənin yerləşdiyini qeyd edir. Formasına və təbəqələrinin quruluşuna görə o eyni ilə Kültəpəni təkrar edir və eyni ilə Kültəpə adlandırılır (138, 48). Bu kiçik miqyaslı qazıntıları nəzərə almasaq 20-ci illərədək Naxçıvan ərazisində yerləşən ilk tunc dövrü abidələrinin arxeoloji tədqiqatlardan kənarda qalmasını söyləmək olar.

1923-cü ildə «Azərbaycanı öyrənən və tədqiq edən cəmiyyət» yaradılmış və bu cəmiyyət Naxçıvan ərazisində yerləşən arxeoloji abidələrdə geniş tədqiqat işləri aparmağa başlamışdır. Lakin ilk dövrlərdə bu cəmiyyətin əsas məqsədi Urartu hökmdarlarının Azərbaycana səfərlərinin yollarını izləmək üçün mixi yazıların Naxçıvan torpaqlarında olmasını müəyyən etmək olduğundan yenə də daha qədim dövrləri əhatə edən abidələrin tədqiqi qaranlıqda qalmışdır (148).

1936-cı ildə arxeoloq-etnoqraf Ə.K.Ələkbərovun rəhbərliyi ilə yaradılmış SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının ekspedisiyası ilk tunc dövrü abidələri haqqında qiymətli materiallar toplamışdır. 1934-cü ildə Şərurda (1990-cı ilədək İliç rayonu) İbadulla kəndi ərazisində su arxı qazılarkən əhali tərəfindən Şortəpə adlandırılan qədim yaşayış yeri dağıdılmış və müxtəlif dövrlərə məxsus olan külli miqdarda arxeoloji materiallar üzə çıxarılmışdır. Bu materiallarla yaxından tanış olan Ə.K.Ələkbərov 1936-cı ildə Şahtaxtı, Govurqala, Şortəpə və Oğlanqalada kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntılar aparmışdır (13, 249-262). Bu tədqiqatlar zamanı əldə olunmuş arxeoloji materiallardan yalnız kiçik bir qismi elmi tədqiqatlara cəlb olunmuş, böyük əksəriyyəti isə tam tədqiq olunmadan Azərbaycan Tarixi muzeyinin arxeoloji fondunda saxlanılır.

İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan torpaqlarının arxeoloji cəhətdən öyrənilməsində on illik fasilədən sonra 1951-ci ildə Az.SSR EA Tarix İnstitutunun təşkil etdiyi arxeoloji ekspedisiya O.H.Həbibullayevin rəhbərliyi ilə I

Kültəpədə qazıntılara başladı. Həmin tədqiqat ilində Kültəpədə üç kəşfiyyat sahəsi salınmışdır. Birinci sahə (50 m^2) 1,25 m., ikinci sahə (21 m^2) 2,25 m., üçüncü sahə isə (22,75 m^2) 6 m. dərinliyədək qazılmışdır (200, 13). Buradan boyalı qab hissələri ilə yanaşı daha qədim dövrlərə aid maddi mədəniyyət nümunələri qalıqları əldə olunmuşdur (2, 36-45).

Qazıntılar 1953-cü ildə üçüncü sahədə davam etdirilərək genişləndirilmiş (39 m^2) və 10 m. dərinliyədək qazılmışdır (3, 36-45).

1955-ci ildə yaz və payız mövsümlərində üçüncü sahə daha da genişləndirilərək (65 m^2) əvvəlcə 16,75 m., sonra isə tən yarıya bölünərək 21,6 m. dərinliyədək qazılmışdır (200, 13). Buradan eneolit dövrünə aid materiallar əldə edilmişdir (200, 13).

1956-cı ildə təpənin qalan hissəsində qazıntılar başlanır və bu sahə şərti olaraq V №-li sahə adlandırılır. Aşağı hissələrdə qazıntı sahəsi 130-150 m^2 olmuşdur. 1959-cu ildə V №-li sahə genişləndirilərək 310 m^2-ə çatdırılmış və 19,5 m. dərinliyədək qazılmışdır. I Kültəpədə mədəni təbəqələrin ümumi qalınlığı 22,2 metrə çatır (1, 18).

I Kültəpədə arxeoloji qazıntılar 1964-cü ilədək davam etdirilmişdir (149, 15). Burada aparılmış qazıntıların nəticələri bir sıra elmi hesabatlarda, məqalələrdə və iki monoqrafiyada öz geniş əksini tapmışdır.

1960-cı ildə Araz arxeoloji ekspedisiyasının fəaliyyəti zamanı V.H.Əliyev tərəfindən digər bir abidə, II Kültəpə qeydə alınmış (54, 37-50; 55, 69) və 1962-ci ildə kəşfiyyat xarakterli ilkin qazıntılar aparılmışdır (1, 19). 1968-ci ildən isə bu abidədə geniş arxeoloji tədqiqatlar başlanmış (60, 3) və onlar 1987-ci ilədək davam etdirilmişdir.

1980-ci illərdə Azərbaycan Respublikası EA Tarix İnstitutunun «Naxçıvan» arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən müəllifin iştirakı ilə Şərur və Sədərək rayonları ərazisində Ovçular təpəsi, Xələc, Ərəbyengicə, I və II Maxta, Aşağı Daşarx, Sədərək qədim yaşayış yerləri qeydə alınmışdır.

1988-89-cu illərdə I Maxta yaşayış yerində qazıntı işləri aparılmışdır. İlkin tədqiqatlar 10x10 m. ölçülü sahədə aparılmış və 4,60 m dərinliyədək davam etdirilmişdir. Bundan sonra yeraltı suların üzə çıxmasını nəzərə alaraq qazıntılar dayandırılmışdır. Qazıntı zamanı, üzəri müxtəlif üsullarla naxışlanmış saxsı mə`mulatı,

daş əmək alətləri, gil fiqurlar, daş bütlər, ocaq qurğuları və s. əldə edilmişdir Qazıntılarda müəllif bilavasitə iştirak etmişdir (76; 77).

Naxçıvanın bilavasitə ilk tunc dövrü keramikasının tədqiqi probleminə gəldikdə isə onun ilkin təhlili və şərhi B.A.Kuftinin adı ilə bağlıdır. O, 1944-cü ildə çap etdirdiyi «Urartskiy «kolumbariy» u podoşvı Ararata i Kuro-Arakskiy gneolit» adlı məqaləsində vaxtilə E.A.Lalayan tərəfindən Naxçıvan ərazisindən əldə edilmiş və Gürcüstan muzeyində saxlanılan materialların geniş şərhini vermiş, onların xarakterik xüsusiyyətlərini, dövrlərini müəyyənləşdirməyə cəhd etmişdir (133, 96-97). Məqalədə o, əsasən I Kültəpə və Şortəpə materiallarından bəhs edir və onların qonşu Zaqafqaziya materialları ilə oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırır.

I Kültəpədə geniş arxeoloji tədqiqatlar başlandıqdan sonra O.H.Həbibullayev bu abidənin tikinti qalıqları, müxtəlif əmək alətləri, keramika mə`mulatları barədə məqalələrlə çıxış edir (2; 3; 6; 7). 1959-cu ildə çapdan çıxmış «Kültəpədə arxeoloji tədqiqatlar» əsərində isə I Kültəpə qazıntılarına yekun vurur və onun Zaqafqaziya abidələri arasında rolunu müəyyənləşdirir (200).

Ölümündən sonra çap olunmuş «Gneolit i bronza na territori Nax.ASSR» əsərində isə bütövlükdə Naxçıvan ərazisində qeydə alınmış eneolit və tunc dövrləri materiallarını təhlil etmiş, arxeoloji mədəniyyətlərin əlaqəsini bərpa etməyə cəhd etmişdir (1).

Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələrinin O.H.Həbibullayevdən sonrakı tədqiqi V.H.Əliyevin adı ilə bağlıdır. II Kültəpədə tədqiqatları zamanı o özünün çoxsaylı elmi məqalələrində bu abidənin müxtəlif tarixi dövrlərə aid materialları barədə fikirlərini bildirmiş və tunc dövrünün müxtəlif problemlərinin və xüsusilə Orta tunc dövrü «Boyalı qablar mədəniyyəti», onun ilk tunc dövrü ilə əlaqəsi və ilk tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi problemlərinin həllinə çalışmışdır (58; 59; 60).

Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələrindən əldə olunmuş tunc mə`mulatının elmi dövriyəyə daxil edilməsi V.Baxşəliyevin problemə həsr edilmiş tədqiqatları ilə bağlıdır. Burada o ilk tunc dövrü sənətkarlıq sahələri arasında xüsusi yer tutan metallurgiya və metalişləmə sənətindən bəhs edir və bu zaman istifadə edilən saxsı qabların təsnifatını verir (35[a]).

Müxtəlif illərdə A.Q.Seyidov Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələri haqqında, onların arxeoloji materialları barədə məqalələrlə çıxış etmişdir (177, 95-96; 178, 77).

Bunlarla yanaşı müxtəlif dövrlərdə Kür-Araz mədəniyyəti problemlərinə müraciət edən tədqiqatçılar ilk növbədə Naxçıvan materialları barədə bəhs etmişlər. 1958-ci ildə Barney bu materialları özünün əsərinə daxil etmiş və I Kültəpə qədim yaşayış yerinin dəqiq tarixi çərçivəsini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır (214).

Sonralar K.X.Kuşnareva, T.N.Çubinişvili, R.M.Munçayev özlərinin monoqrafik əsərlərini işləyərkən yenidən Naxçıvan materiallarına müraciət etmişlər (127; 208).

Lakin, qeyd etməliyik ki, ayrılıqda Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti keramikasına həsr edilmiş monoqrafik əsər işlənilməmişdir. Bunun da ilk səbəbi odur ki, Naxçıvanın bu dövr abidələrinin həqiqi və daha geniş mə`nada tədqiqinə olduqca gec başlanılmış, hətta elə abidələr vardır ki, onlar yenicə qeydə alınmışdır.

Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələri əkinçilik təsərrüfatı üçün əlverişli münbit torpaqlar olan dağətəyi və düzən zonalarda, çay vadilərində yerləşirlər (I tablo). İndiyədək qeydə alınmış abidələrdən I və II Kültəpə, I Maxta yaşayış yerlərində geniş qazıntı işləri, Govurqala, Ovçular təpəsi, Xələc, Sədərək, II Maxta, Aşağı Daşarx, Şortəpə, Ərəbyengicə abidələrində isə ilkin tədqiqat işləri görülmüşdür.

I KÜLTƏPƏ çoxtəbəqəli qədim yaşayış yeri Naxçıvan şəhərinin 8 km. şimal-şərqində, Naxçıvan çayının sol sahilində, müasir Kültəpə kəndi ərazisində yerləşir. Heç də təsadüfi deyildir ki, ilk tunc dövrünün əksər abidələri Kültəpə və ya sadəcə olaraq təpə adlandırılır. Yaşayış yerinin cənub-qərbindən keçən Naxçıvan çayı bu ərazidən hələ qədim dövrlərdən əkinçilik üçün istifadə olunmasına əlverişli şərait yaratmışdır. Güclü dağıntıya mə`ruz qalmış yaşayış yerinin salamat qalan hissəsinin uzunluğu 150, eni isə 100 m. olub, sahəsi 1,5 hektara yaxındır (59, 16). Uzunmüddətli arxeoloji qazıntılar nəticəsində I Kültəpədə eneolit, tunc və ilk dəmir dövrlərinə aid 22 metr qalınlığında 4 mədəni təbəqə olduğu müəyyənləşdirilmişdir (59, 16).

İlk tunc dövrü III və əsasən V qazıntı sahəsində öyrənilmişdir (127, 85). Təpənin zirvəsindən 3,5-4,5 metr dərinlikdən başlayaraq

12,4-12,5 metr dərinliyə qədər davam edən ilk tunc dövrünə aid ikinci mədəni təbəqə 8,5-9,5 metrə yaxın qalınlığa malikdir (1, 80). Eneolit və ilk tunc dövrü təbəqələrini bir-birindən ayıran və içərisində heç bir arxeoloji material olmayan 30-40 sm. qalınlığında lal təbəqəyə təsadüf edilmişdir (200, 23). K.X.Kuşnareva və T.N.Çubinişvilinin fikrincə lal təbəqəyə kiçik bir sahədə (75 m^2) təsadüf edildiyindən onu bütün abidəyə aid etmək olmaz (127, 85). Bu fikirlə razılaşmaq olar. Çünki yaşayış yerində həyat tərzi müxtəlif dövrlərdə təpənin bu və ya digər sahələrində davam etmişdir.

Qazıntılar nəticəsində I Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsində 14 tikinti qatı müəyyənləşdirilmişdir. Bu təbəqədə 40 dairəvi və az miqdarda dördkünc plana malik yaşayış və təsərrüfat binaları aşkar olunmuşdur (1, 81). Bə`zən dördkünc evlər dairəvi otaqlara yapışıq halda aşkar edilmişdir. Dairəvi otaqların diametrləri 5-13 metrə çatır (200, 33). Tikinti zamanı çaydaşlarından, palçıq və kərpicdən istifadə olunmuşdur. Kərpiclər müxtəlif ölçüdədirlər. Uzunluqları 40-42 sm, bə`zi hallarda isə 44-50 sm, enləri 18-22 və 24 sm., qalınlıqları isə 10-12 sm-ə çatır (1, 81). Hər bir evin tikintisində ancaq bir ölçülü kərpiclərdən istifadə olunub (1, 81).

I Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsində eneolit dövrü təbəqəsindən fərqli olaraq dəfn abidələri izlənilməmişdir. Çox güman ki, artıq bu dövrdə dəfn yaşayış yerindən kənarda aparılmışdır.

II KÜLTƏPƏ. Naxçıvan şəhərinin 12 km, şimalında, Yuxarı Uzunoba və Didivar kəndləri yaxınlığında, Cəhriçayın Naxçıvan çaya töküldüyü yerdə, I Kültəpə abidəsindən 4-5 km şimalda yerləşir. Abidənin cənub-qərb tərəfindən keçən Cəhriçayı yaz selləri zamanı təpənin bir hissəsini yuyaraq hündürlüyü 7-11 metr olan yarğan əmələ gətirmişdir. Yarğanın kənarında mədəni təbəqələr aydın izlənilir.

1962-ci ildə kəşfiyyat xarakterli qazıntılar aparılaraq abidənin salamat qalmış hissəsinin 3 ha. yaxın olduğu müəyyənləşdirilmiş və 3 mədəni təbəqə aşkar edilmişdir. Ümumiyyətlə isə yaşayış yeri şimal-cənub istiqamətdə 500, şərq-qərb istiqamətdə isə 200-250 m uzanaraq 10 hektara yaxın bir sahəni tutmuşdur (60, 5).

Aşağıdan birinci təbəqədən ilk tunc dövrünə və ya Kür-Araz mədəniyyətinə, ikinci təbəqədən orta və son tunc dövrünə, üçüncü təbəqədən isə ilk dəmir dövrünə məxsus maddi-mədəniyyət

nümunələri əldə edilmişdir. I təbəqə 6-7 m., II təbəqə 4-4,5 m., III təbəqə isə 0,5-1 m. qalınlığındadır (60, 5).

1972-ci il qazıntıları zamanı birinci qazıntı sahəsində II Kültəpənin ilk tunc dövrünə aid mədəni təbəqəsinin üst layları geniş tədqiq olunmuşdur.

1973-cü ildə salınmış yeni qazıntı sahəsində qazıntılar 1974-cü ildə davam etdirilmiş və orta tunc dövrünə aid 4-4,5 m. qalınlığında mədəni təbəqə öyrənilmişdir. İkinci qazıntı sahəsində qazıntının ümumi dərinliyi 5,5 m-ə çatdırıldıqdan sonra ilk tunc dövrü təbəqəsi üzə çıxarılmışdır. Cənub qazıntı sahəsində olduğu kimi, burada da orta tunc dövrü təbəqəsindən altda ilk tunc dövrü təbəqəsi yerləşdiyi müəyyən olundu (65, 4).

1978-ci ildən başlayaraq 1986-cı ilədək II Kültəpənin üzərində salınmış birinci qazıntı sahəsində ilk tunc dövrü təbəqəsi öyrənilmişdir.

1980-ci ildə 7-8. dərinlikdə 4-cü tikinti qatı təmizləndikdə bünövrələri 8 m. dərinlikdə yerləşən dörd bina qalığı aşkar edilmişdir. 1 №-li bina qalığı 4 d və 4 e kvadratlarının sərhəddində yerləşir. Onun divarlarının bünövrəsi çay daşları və gil məhlulu ilə qurulmuş, üst hissəsi isə çiy kərpiclə hörülmüşdür. Cənub divarın uzunluğu 1,5 m., qərb divarın uzunluğu 1 m.-dir. Divarların en və hündürlükləri 50 sm-dir. Bu bina qalığından bir qədər şimalda dördkünc plana malik möhrə qurğu qalığı açılıb. Qurğunun divarının qalınlığı 10 sm-dir. Divarları 40 sm. hündürlüyündə salamat qalmışdır. Ölçüləri 1x1 m.-dir. İçərisi kül və kömürlə doldururlmuşdur. Bu qurğu çox güman ki, ocaq qalığıdır (70, 2).

1981-ci ildə 8-9 m. dərinlikdə yerləşən digər maraqlı tikinti qalığı təmizlənmişdir. Tikinti qalığı qazıntı sahəsinin mərkəzi hissəsində (3 d, e, və 4 d, e kvadratları) üzə çıxarılmışdır. Salamat qalmış divar şərq-qərb istiqamətində yerləşir. Bünövrə çay daşları və gil məhlulu ilə, üst hissəsi isə çiy kərpiclərlə hörülmüşdür. Onun uzunluğu 6,4 m, eni 1,6 m., hündürlüyü 50 sm-dir. Bu divara şimal-şərq tərəfdən bitişik olan möhrə səki yerləşir. Kvadrat formada olan səkinin ölçüləri 1,1x1,1x0,25 m-dir. Üzərində çoxlu kül qatı və iki ədəd gildən hazırlanmış öküz başı formalı ocaq qurğusu təmizlənmişdir. Ocaq qurğularının bir hissəsi qırılmışdır. Buradan bir ədəd silindrik formalı daş əşya da əldə edilib. Çox ehtimal ki, bu möhrə və ocaq qurğuları, eləcə də silindrik daş əşya mehraba,

ibadətgaha aiddir. Kvadrat möhrə qurğu ilə bir istiqamətdə divarın digər tərəfində dairəvi ocaq yeri vardır. Ocağın diametri 1 m., dərinliyi 20 sm-dir. Daxili kül və xırda kömür qırıntıları ilə dolu idi (71, 5).

Bütövlükdə II Kültəpədə İlk tunc dövrünə aid 12 mədəni təbəqə təmizlənmişdir.

II Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsindən I Kültəpədə olduğu kimi dairəvi və dördkünc planlı evlər təmizlənmişdir. Bu tikinti qatında gildən hazırlanmış müxtəlif formalı qablar, ocaq qurğuları, mehrab qalıqları və s. təmizlənmişdir. I Kültəpədə olduğu kimi burada da qəbr abidəsinə təsadüf edilməmişdir.

II Kültəpədə aparılmış tədqiqatlar zamanı ilk tunc dövrü üçün bir sıra maraqlı cəhətlər üzə çıxarılmışdır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Birincisi, II Kültəpənin aşağı təbəqələrindən bir neçə qab qalıqları aşkar edilmişdir ki, onların gillərinin tərkibində eneolit dövrü üçün xarakterik olan saman qatışığı vardır.

İkincisi, bu abidədə üzəri müxtəlif rənglərlə boyanmış qabların hissələrinə tez-tez rast gəlinir.

Üçüncüsü, ilk tunc dövrü təbəqəsinin üst laylarından tapılmış qablar orta tunc dövrü qabları ilə yaxınlıq təşkil edirlər.

Bu yuxırda söylənilənər Kür-Araz mədəniyyətinin müxtəlif dövrlərinin maraqlı problem məsələlərini işıqlandırmağa imkan verəcəkdir.

I MAXTA. İlk tunc dövrü yaşayış yeri Şərur rayonunda, eyni adlı kəndin qərb qurtaracağında, Araz çayının 2 km-də, yer səthindən 1,5-2 m. hündürlükdə olan sün`i təpə üzərində yerləşir. Yaşayış yerinin qərb hissəsi əsrin əvvəllərində Yerevan-Naxçıvan dəmir yolunun çəkilişi ilə əlaqədar dağıdılmış, cənub, şərq və şimal tərəfləri isə üzüm bağına və əkin sahələrinə çevrilmişdir. Hazırda abidənin 50 m diametrə malik mərkəz hissəsi dairəvi şəkildə salamat qalmışdır. Yaşayış yeri bütövlükdə 3 ha yaxın sahəni əhatə edir.

Abidədə ilk tədqiqatlar 1988-ci ildə Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aparılmışdır. Qazıntı üçün abidənin şimal-qərbində 10x10 m ölçülü sahə götürülmüş və 5x5 m. ölçülü kvadratlara bölünmüşdür.

Həmin il qazıntılar abidənin səthindən – yə`ni «0» nöqtəsindən başlayaraq 2,30 m-dək davam etdirildi. Yaşayış yerinin üst təbəqələri

müsəlman qəbristanlığı salınması ilə əlaqədar dağıdılmışdır. Odur ki. müsəlman qəbirləri 25-30 sm. dərinlikdən üzə çıxarılmışdır. Müsəlman adətinə görə meyitlərin torpağın nisbətən dərin qatlarında dəfn olunmasını nəzərə alsaq demək olar ki, təpə əvvəllər daha hündür olmuşdur.

1989-cu ildə abidədə tədqiqatlar davam etdirilmiş və 4,60 m. dərinliyədək qazılmışdır. Lakin qrunt suları qazıntıların davam etdirilməsinə imkan verməmişdir. Maraqlıdır ki, 3,20-4,60 m. dərinlikdə bir neçə güclü yanğın izləri müşahidə olunmaqdadır. Birinci və həm də ən güclü yanğın 3,80-3,90 m. dərinlikdə izlənilir. Bütövlükdə yaşayış sahəsini 10 sm. qalınlığında kül təbəqəsi örtür.

Lakin, I Maxta yaşayış yerində mədəni təbəqələrin əlaqələri pozulmur. Buradan əldə edilmiş keramika mə`mulatı özünün çeşidlərinin müxtəlifliyi və forma rəngarənglikləri, naxışlanma üsulları ilə diqqəti cəlb edir.

II MAXTA yaşayış yeri Maxta və Kürdkənd kəndləri arasında, yuxarıda təsvir edilmiş eyni adlı digər abidədən 1,5 km. məsafədə yerləşir. Yaşayış yerinin cənub-qərbindən dəmir yolu xətti, şimalından isə Dəhnə çayı keçir. Yerli əhalinin verdiyi mə`lumata görə vaxtilə abidə hündür təpədən ibarət olmuşdur. Hazırda onun yerüstü təbəqəsi tamamilə dağıdılmış və əkin sahəsinə çevrilmişdir. Əkin sahələri suvarılarkən iri diametrli dairəvi oyuqlar əmələ gəlmişdir. Bunlar çox güman ki, ilk tunc dövrünün dairəvi mənzillərinin yerləridir.

Ümumi sahəsi 3 ha. yaxın olan yaşayış yerindən yerüstü materiallar toplanmışdır. Onlar daş əmək alətlərindən, ox uclarından və çoxsaylı keramika mə`mulatından ibarətdir. Keramika mə`mulatı forma və tiplərinə görə I Maxta materialları ilə eyniyyət təşkil edirlər. Yaşayış yerindən nisbətən sonrakı tarixi dövrlərə məxsus olan keramika mə`mulatı da əldə edilmişdir.

ŞORTƏPƏ ilk tunc dövrü yaşayış yeri Şərur rayonunun İbadulla kəndi ərazisində, şərqi Arpaçayın yaxınlığında, Araz çayının 2,5-3 km-də yerləşir. Yer səthindən 1,5-2 m. hündürlükdə yerləşən abidənin böyük bir hissəsi dağıdılmış, hazırda kiçik bir hissəsi salamat qalmışdır. 30-cu illərdə aparılmış kəşfiyyat xarakterli qazıntılar nəticəsində 30-40 dərinlikdə uşaq sümükləri, 80-90 sm. dərinlikdə yaşlı adama məxsus avadanlıqsız torpaq qəbir aşkara çıxarılmışdır. 1,5 m. dərinlikdə divarları çaydaşlarından hörülmüş

daş qutu qəbrə təsadüf olunmuşdur. Qəbirdən qara rəngli sadə qablar tapılmışdır. Bə`zi yerlərdə 3 m-dək tədqiq edilən Şortəpə abidəsində mədəni təbəqənin daha qalın olduğu ehtimal edilir (13, 254).

Şortəpənin birinci təbəqəsi ilk tunc dövrünə, ikinci təbəqəsi orta tunc dövrünə, üçüncü təbəqəsi isə son tunc, ilk dəmir dövrünə aid materiallar verir. Son illər abidəni 2 hissəyə bölən çay yatağı qazılarkən abidə yenidən dağıdılmış, toplanılmış maddi mədəniyyət nümunələrinin bir qismi Şərur Tarix-diyarşünaslıq muzeyinə təhvil verilmişdir.

GOVURQALA Naxçıvan və Şərur şəhərləri arasında yerləşən Şahtaxtı kəndinin yaxınlığındakı dağ yamacındadır. 1936-cı ildə A.K.Ələkbərov tərəfindən kəndin yaxınlığında yerləşən nekropolda tədqiqatlar aparılmış və bir neçə daş qutu qəbir açılmışdır. Onun verdiyi mə`lumata görə yaşayış yerindən müxtəlif dövrlərə, o cümlədən ilk tunc dövrünə məxsus materiallar əldə edilmişdir. İ.H.Nərimanov isə hətta 1968-ci ildə abidədən daha qədim dövrə – eneolit dövrünə aid materiallar əldə edilməsi barədə mə`lumat verir (167, 65). lakin hazırda abidənin tamamilə dağıdılması və üzərində daş karxanasının salınması yaşayış yerinin mədəni təbəqələrinin xarakteri barədə dəqiq fikir yürütməyə imkan vermir.

ƏRƏBYENGİCƏ yaşayış yeri eyni adlı kəndin cənub-qərb qurtaracağında, Şortəpə yaşayış yerindən 2,5-3 km. məsafədə yerləşir. Araz çayı abidənin 200 metrliyindən axır. Onun hər tərəfi dağıdılmış və böyük bir hissəsi əkin sahəsinə çevrilmişdir. Mərkəz hissəsi diametri 30 m. olan dairəvi formada salamat qalmışdır. Abidənin arxeoloji materialları müxtəlif daş alətlərdən, keramika mə`mulatından ibarətdir.

XƏLƏC Kür-Araz mədəniyyəti abidəsi eyni adlı kəndin cənub-qərbində yerləşən Yamaclar adlı dağın ətəklərində qeydə alınmışdır. Dağın ətəklərində müasir dövr qəbristanlığı salınması ilə əlaqədar mədəni təbəqələr dağıdılmışdır. Dağın qərbindən eneolit dövrü üçün xarakterik saman qatışıqlı gildən yoğrulmuş keramika mə`mulatı əldə edilir. Cənub tərəfdə isə orta tunc dövrünün boyalı qabları və hətta antik dövr küp qəbirləri dağıdılmışdır. Yaşayış yeri e.ə. V-I minillikləri əhatə edən möhtəşəm abidədir. Lakin dağın cənubundan Xələc mərmərinin çıxarılması ilə əlaqədar yaşayış yerinin bu sahəsi tamamilə dağılmışdır.

OVÇULAR TƏPƏSİ. Arpaçay vadisinin ən möhtəşəm abidələrindən hesab edilən Ovçular təpəsində ilk tədqiqatlar V.H.Əliyev tərəfindən aparılmışdır. Kəşfiyyat xarakterli qazıntı zamanı Kür-Araz mədəniyyətinə aid materiallar əldə edilmişdir. Abidə hündürlüyü 35-40 m. olan təpədən ibarətdir. Yaşayış yerinin qərbindən Arpaçayı şərqindən isə çayın vadisinə doğru uzanan avtomobil yolu keçir. Bir az aşağıda isə öz möhtəşəmliyi ilə bütün Zaqafqaziyada seçilən Oğlanqala abidəsi yerləşir.

SƏDƏRƏK. Bu yaşayış yeri Sədərək qəsəbəsinin cənubunda, Araz çayının sol sahilində yerləşir. Abidənin yerüstü hissəsi tamamilə dağıdılmış və üzüm sahələrinə çevrilmişdir. Buna görə yaşayış yerində qazıntılar aparmaq və mədəni təbəqələri öyrənmək mümkün deyildir. Lakin eneolit və ilk tunc dövrlərinə aid yerüstü materiallar müəyyən fikir söyləməyə imkan verir.

AŞAĞI DAŞARX. Yaşayış yeri Naxçıvan-Şərur avtomobil yolunun solunda, eyni adlı kəndin mərkəzində, Ələddin çayının sağ sahilində yerləşir. Ələddin çayı öz axınında bundan sonra Püsyan antik dövr yaşayış yerinin yaxınlığından keçərək Araz çayı ilə qovuşur. Yaşayış yerinin şərq, qərb və cənub tərəfləri ilbəil dağıdılmış və həyatyanı sahələrə qatılmışdır. Elə bu səbəbdən abidənin həmin hissələrində əmələ gəlmiş yarğanlarda mədəni təbəqələri aydın izləmək mümkündür. Abidənin mərkəz hissəsi dördbucaqlı prizma şəklində salamat qalmışdır. Onun üzərində nisbətən şimal tərəfdə 3 qəbir vardır. Bu qəbirlərin kimlərə məxsus olması müəyyən deyildir. Abidənin bu hissəsinin sahəsi 20-30 m-dir. Mədəni təbəqənin qalınlığı isə təkcə yarğan hissələrdə 8-9 m-ə çatır. Yaşayış yeri çox güman ki, olduqca böyük bir sahəni əhatə etmişdir. Çünki, onun cənubunda salınmış üzüm bağlarının içərisində də arxeoloji materiallara rast gəlinir. Abidənin materialları ilk tunc dövrünə aid müxtəlif keramika mə`mulatından, daş əmək alətlərindən və tunc bəzək nümunəsindən ibarətdir.

II. SAXSI MƏ`MULATININ HAZIRLANMA TEXNOLOGİYASI

Naxçıvanın ilk tunc dövrü arxeoloji abidələrindən qazıntılar zamanı əldə olunmuş arxeoloji materiallar içərisində çoxluq təşkil edən müxtəlif çeşidli saxsı mə`mulatı dövrün tarixini, baş vermiş ictimai-siyasi dəyişiklikləri, təsərrüfat həyatını, dini-ideoloji baxışları, Kür-Araz mədəniyyətinin özündən əvvəlki və sonrakı mədəniyyətlərlə əlaqəsini və tayfaların yerdəyişməsini izləmək və bu barədə indiyədək söylənilmiş fikirləri daha da dəqiqləşdirmək imkanı verir. Azərbaycanda ilk tunc dövrü yaşayış yerlərində istehsal olunan saxsı qablar forma müxtəlifliyinə, çox çeşidliyinə, yüksək keyfiyyətdə hazırlanma və naxışlanma texnologiyalarına görə qədim dünyanın dulusçuluq sənəti tarixində yeni bir mərhələ təşkil edir.

Hələ eneolit dövrünün sonlarında (e.ə. V minilliyin sonu – IV minilliyin başlanğıcı) dulusçuluqda bir sıra yeni formalar kəşf edən qədim Azərbaycan dulusçuları e.ə. IV minillikdə bu mühüm sənət sahəsində əsaslı təbəddülat yaratmışlar. Tunc kimi mühüm bir metalın məhz bu dövrdə kəşfi, Azərbaycanda dulusçuluq sənətinin yeni istiqamətdə inkişafına təkan vermiş, Kür-Araz mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan orijinal keramika mə`mulatları istehsalı meydana gəlmişdir.

Qədim dövrlərdə yüksək keyfiyyətli keramika mə`mulatının istehsalı üçün iki zəruri şərt mövcud olmuşdur:

1. Lazım olan keyfiyyətli gilin seçilməsi (xammalın əldə olunması prosesi).
2. Bişirilmə amili (175, 97).

Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikasının elmi müqayisəli şəkildə analizi sübut edir ki, yerli dulusçular bu şərtlərin hər ikisini yaxşı mənimsəyərək nəfis qablar hazırlaya bilmişlər.

İlk tunc dövrünün saxsı mə`mulatının tərkibində müxtəlif qatışıqlar – qum, parçalanmış daş və qismən saman vardır. Maraqlıdır ki, son vaxtlaradək bir sıra tədqiqatçılar güman edirlər ki, eneolit dövründən fərqli olaraq ilk tunc dövründə qabların gilinin tərkibində saman qatışığı yoxdur (165, 95). Lakin Naxçıvanın Ovçular təpəsi, II Kültəpə və Ərəbyengicə abidələrindən əldə edilmiş bir qism maddi mədəniyyət nümunələri sübut edir ki, ilk tunc dövrünün müəyyən mərhələsində qədim dulusçular saman qatışıqlı

gildən istifadə etmişlər. Daha doğrusu, Naxçıvanın eneolit dulusçuluğu üçün səciyyəvi olan bu cəhət, bir ən`ənə kimi ilk tunc dövrü dulusçuluq sənətində tətbiq edilmişdir.

Bu dövrün saxsı mə`mulatı boz, qonur, qara və qırmızı rəngli olub bə`zən parıldayanadək cilalanmışlar. B.A.Kuftin bu keramikanın Cənubi-Şərqi Avropanın «skifəqədərki qall-ştatt» keramikasına bənzədir (130, 13).

Bütövlükdə Zaqafqaziyanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin saxsı mə`mulatlarında oxşar cəhətlərin olmasına baxmayaraq müəyyən zonalarda lokal variantlara və hətta ayrı-ayrı abidələrdə özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə rast gəlinir.

İlk tunc dövründə istehsal olunmuş saxsı mə`mulatı tiplərinə, forma və rənglərinin müxtəlifliyinə görə diqqəti cəlb edir. Bu dövrün orta və son mərhələlərinin qablarının əksəriyyəti üçün parıldayanadək cilalanmış qara boya xarakterikdir. Bə`zilərində daxildən boz astarlı qat aydın seçilir.

Ümumiyyətlə tədqiq olunan dövr üçün qara və qırmızı cilalı qablar səciyyəvi sayılır (45, 5; 153, 79; 26, 23). Lakin buna baxmayaraq bir sıra abidələrdə bu ən`ənə pozulur. Misal üçün, Şimali Qafqazın Luqovoye abidəsini göstərə bilərik: «Luqovoye yaşayış yeri keramikasının əksəriyyəti üçün qabların daxili və xarici səthlərinin qırmızı-narıncı və qırmızı-sarı rəngdə olması xarakterikdir» (153, 101).

Q.S.İsmayılov Quruçay-Köndələnçay vadisində aşkar edilmiş ilk tunc dövrü abidələrində apardığı tədqiqatlardan sonra qeyd edir ki, «tunc dövrünün gil mə`mulatı üçün səciyyəvi sayılan qara cilalı, qırmızı astarlı qablara Uzuntəpə qədim yaşayış yerində də təsadüf edilməmişdir. Eyni vəziyyət Quruçay-Köndələnçay vadisindəki bir sıra abidələrdə də müşahidə olunmuşdur. Bu baxımdan, ilk tunc dövrünə məxsus zəngin dulus mə`mulatı üçün qara cilalı qabları səciyyəvi saymaq fikri yalnışdır» (93, 72). Əlbətdə biz artıq yuxarıda qeyd etdik ki, hər bir abidənin spesifik xüsusiyyəti müşahidə olunur. Lakin buna baxmayaraq bütün bu abidələri birləşdirən ümumi cəhətlər vardır ki, bunları inkar etmək olmaz. Qara cilalı çəhrayı astarlı qablar bütün ilk tunc dövrü abidələrinin saxsı mə`mulatı üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, çəhrayı rəng bundan əvvəlki dövrdən mə`lum olsa da qara cila məhz ilk tunc dövründə meydana çıxmışdır.

B.A.Kuftin bu dövr üçün xarakterik olan və artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz qara cilalı, çəhrayı astarlı qabların hazırlanması texnologiyasını aşağıdakı kimi təsvir edir: «… oksidləşdirici alovda bişmə nəticəsində qabların xarici səthi qaralır, daxili isə karbon birləşmələri tə`sir etmədiyindən açıq rəngli qalırdı. Beləliklə «çəhrayı astarlı» keramika alınırdı» (130, 13).

Qabların qara rəngdə olmasını tədqiqatçılar müxtəlif amillərin tə`siri ilə izah edirlər. F.Eqer, R.Virxov, S.P.Uvarova qabların qara rəngdə olmasını təsadüfi hal kimi qəbul edərək bişmənin zəif olması ilə əlaqələndirirlər (143, 252). Nioradze qabların qara rəngdə olmasını onların gillərinin tərkibindəki orqanik və qeyri-orqanik qatışıqlarla əlaqələndirir (143, 252). Z.P.Maysuradze qabların səthinin qara rəngdə olması faktını tədricən hisəvermə (143, 255), İ.H.Nərimanov isə onların gillərinin tərkibindəki dəmir duzunun artıqlıq təşkil etməsi ilə əlaqələndirirlər (161, 99).

R.B.Göyüşov dulusçuluq sənətində gil qabların anqoblanması üsulu haqqındakı tədqiqatlarından sonra bu fikirləri təkzib etmişdir. O, qeyd edir ki, qabların qara rəngdə olmasının iki səbəbi vardır. Birinci qrupa daxil olan qablar «tüstü ilə boğdurmaq» nəticəsində, ikinci qrup qablar isə qara rəngli anqob çəkilməsi üsulu ilə qaraldılmışlar (37, 102).

R.B.Göyüşovun fikirləri ilə razılaşaraq onu da əlavə etməliyik ki, ilk tunc dövründə üç qrup qara rəngli qablar istehsal olunmuşdur.

I qrup qablar – xüsusilə çölmək və qazanlar uzun müddət hisə vermə nəticəsində qara rəng almışdır. Uzun müddət keçməsinə baxmayaraq bu qabların üzərində his təbəqəsi indi də aydın seçilir və əllə toxunduqda aşınır.

II qrup qablar – küpə, kasa, dopu, qab altlıqları və s. tipli saxsı mə`mulatının üzərlərinə qara rəngli boyaq maddəsi çəkilmişdir və bu da boyanın tərkibindəki üzvi maddələrdən bilavasitə asılıdır.

III qrup saxsı mə`mulatının isə ümumiyyətlə gillərinin rəngi qaradır. Bu tiplərə Naxçıvanın e.ə. IV-I minilliklərə aid edilən abidələrinin saxsı mə`mulatı içərisində tez-tez rast gəlinir. II Kültəpə və I Maxta yaşayış yerinin saxsı mə`mulatının spektral analizləri sübut edir ki,* qabların bu rəngdə olması onların gillərindəki

---

* Анализлярин мцяллифи мярщум к.е.н. Щ.С.Теймуровдур. Спектограмма №1201.

qatışıqlardan bilavasitə asılıdır. Belə ki, aparılan analiz zamanı mə`lum olmuşdur ki, onların gilinin tərkibində dəmir və qurğuşun faiz nisbəti ilə artıqlıq təşkil edir və bişmə nəticəsində qablar qara rəng almışlar. Maraqlıdır ki, müasir dövrdə aparılmış etnoqrafik müşahidələr də bu fikri təsdiq edir. Hazırda Naxçıvan dulusçuları yüksək temperaturda bişmə zamanı qaralmasını nəzərə alaraq bə`zi yerli gil yataqlarından istifadə etmirlər.

Qara cilalı qablarla yanaşı boz, qonur, qırmızı cilalı qablar da istehsal olunmuşdur. Eneolit dövrünün sonlarında və ilk tunc dövrünün başlanğıcında boz rəngli, üzərləri zəif sığallanmış, bə`zən gillərinin tərkibində saman qatışıqları olan qablar üstünlük təşkil edirlər. Bu cür materiallara Ovçular təpəsi və II Kültəpə qədim yaşayış yerlərində rast gəlinir.

İlk tunc dövrünün son mərhələsinə doğru qırmızı cilalı qabların sayı artır. R.M.Munçayev haqlı qeyd edir ki, «Son eneolit dövründə (İlk tunc dövrünün sonları – S.A.) Zaqafqaziya və Şərqi Anadoluda qara cilalı qablar sıradan çıxmağa başlayır. Artıq Şenqavitdə və bir sıra Şərqi Anadolu abidələrində qırmızı cilalı, səthi cızma üsulu ilə həndəsi formada naxışlanmış qablar vardır. Kartli abidələrindən məhz bu cür keramika əldə olunur» (153, 84).

Boz və qırmızı rəngli qabların hissələrinə Fizuli rayonundakı Meynətəpə qədim yaşayış yerinin saxsı mə`mulatı içərisində də rast gəlinir. Lakin, Q.S.İsmayılov onları ilk tunc dövrünün qədim mərhələsinə aid edir (99, 20). Boya izlərinə Qazax rayonu ərazisindəki Baba-Dərviş abidəsinin materialları içərisində də təsadüf olunur (88, 55).

Naxçıvan abidələrinin saxsı mə`mulatı içərisində qırmızı rəngli boya ilə adətən kiçik həcmli küpə və kasalar boyanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qırmızı boyadan Naxçıvan dulusçuları hələ eneolit dövründən istifadə etməyə başlamışlar (1, 73). Lakin onlar ilk tunc dövrünün son mərhələsinədək faiz e`tibarı ilə azlıq təşkil etmişdir. V.H.Əliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, «İkinci Kültəpə qazıntıları ilk dəfə elmi şəkildə sübut edir ki, Azərbaycanda bu növ bədii keramika-boyalı qab istehsalı e.ə. III minillikdə də olmuşdur (60. 14).

Beləliklə, Yaxın Şərqin bir çox ölkələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da qədim mədəniyyətin bu sahəsi eneolit dövründən

başlayaraq eramızın ilk əsrlərinə qədər ardıcıl davam etmişdir» (57, 56).

İlk tunc dövrü keramikasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də yarımşar formalı qulplara malik olmalarıdır. Bizcə, bu qulplar eneolit dövrü qabları üzərində rast gəlinən şiş yapmaların varisi olub onların üzərində üfüqi deşiyini açılması ilə meydana gəlmişdir. Bə`zi tədqiqatçılar yarımşar formalı qulpların eneolit keramikası ilə heç bir əlaqəsi olmadığını söyləmişlər (100, 16). Lakin eneolit dövrü şiş yapmalarını və ilk tunc dövrünün ilkin mərhələlərinin yarımşar formalı qulplarını müqayisə etməklə bu əlaqəni izləmək heç də çətin deyildir. Eneolit dövrünün şiş yapmalarının və həmçinin ilk tunc dövrü qulplarının davamlılığını tə`min etmək üçün onların əsaslarında və qabların üzərində yapışdırılmazdan əvvəl çərtmələr çəkilmişdir. Həm yapmalar və həm də yarımşar foriplv qulplar eyni bir funksiyanı yerinə yetirmişlər. İlk tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərində formaca müxtəlif dəyişikliyə uğramalarına baxmayaraq bu qulplar özlərinin məzmun mənsubiyyətlərini qoruyub saxlamışlar. Onların ibtidai forması artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, eneolit dövrünün şiş yapma çıxıntılarıdır.

Sonrakı mərhələdə qulpların əsası daha çox ovalvaridir. Naxçıvanın I və II Kültəpə (75, 12) abidələrindən əldə olunmuş və ilk tunc dövrünün ilkin mərhələlərinə aid edilən saxsı mə`mulatları üzərində rast gəlinən qulpların da əsasları ovalvaridir (II tab., 1, 2).

Üçüncü mərhələdə qulplar tam yarımşar formasını alırlar. Bu tip qulplara daha çox I Maxta yaşayış yerində, I və II Kültəpənin üst təbəqələrində rast gəlinir (II tab., 3; XVII tab., 3. 7). Maraqlıdır ki, bu qulplar formalarına görə iri buynuzlu qaramalın burnuna bənzəyir. Bu çox güman ki, ilk tunc dövründə qaramalın sayının artması və bnunla bağlı olaraq onlara inamın yüksəlməsi ilə əlaqədardır. Dövrün abidələrinin arxeoloji tədqiqi sübut edir ki, öküz inamı e.ə. IV-III minilliklərdə Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən əldə edilmiş öküz fiqurları, buynuzvari çıxıntıları olan ocaq qurğuları, qabların üzərində rast gəlinən bə`zi təsvirlər bilavasitə öküz totemi ilə bağlı olmuşdur. Fikrimizcə yarımşar formalı qulpların meydana çıxması yuxarıda sadaladığımız faktlarla bilavasitə bağlı olmuşdur. Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, yarımşar formalı qulpların da meydana gəlməsi maldarlığın inkişaf etməsi ilə bağlı olmuşdur.

Dördüncü mərhələdə yarımşar formalı qulplar tam rudiment (yə`ni deşiksiz) halını alırlar. Bu tip qulplara Kür-Araz mədəniyyətinin son mərhələlərini özündə əks etdirən abidələrdə rast gəlinir. Onlar Baba-Dərviş (96, 32), Şenqavit (133, 107), Qars, Zülfübulaq, Çaldıran düzü abidələrində (214, 171-186) təsadüf edilir.

I Maxta yaşayış yerinin yuxarıdan birinci və ikinci qarizontlarında bu cür rudimentar qulplar əksəriyyət təşkil edirlər (II tab., 5; IV tab., 3, 6, 9, 10). Bə`zən bu qulplar qabların üzərinə çəkilmiş basma və cızma naxışlarla müəyyən bir kompozisiyanı təşkil edirlər (XI tab. 6). İlk tunc dövrünün sonlarında qabların üzərində üçbucaq prizma şəkilli çıxıntılara və onların üzərində şaquli istiqamətdə açılmış deşikli qulplara rast gəlinir (IV tab., 4, 8). Maraqlıdır ki, bu tip qulplar öz əsalarını ilk tunc dövründən alsalar da daha çox son tunc, ilk dəmir dövrü abidərinin keramika mə`mulatında müşahidə olunurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür qulplara tunc dövrünün bütün mərhələlərində ən çox kasa tipli qabların üzərində rast gəlinir. Çox güman ki, kasa tipli qabların nisbətən yüngül olduğunu nəzərə alaraq onların üzərində daha zərif qulplar düzəltmişlər. Bu tip qulplar Baba-Dərvişdən (96, 39), həmçinin son tunc dövrünün Şahtaxtı (56, 77), Qarabulaq nekropolu abidələrindən (76; 77) mə`lumdur.

Naxçıvanın ilk tunc dövrü yarımşar formalı qulplarının bə`zilərinin yuxarısında məməciklərə, dairəvi batıqlara və üçbucaq şəkilli oyma deşiklərə təsadüf edilir (II tab., 6, 7; III tab., 3, 5. 8;). Bu tip qulplar ilk tunc dövrünün bütün mərhələlərində rast gəlinsə də onlar azlıq təşkil edirlər. Bu tip qulplara cənubi Azərbaycan ərazisindəki Göytəpə abidəsinin arxeoloji materialları içərisində də rast gəlinir (212, 55).

İlk tunc dövründə saxsı qabların hazırlanma texnologiyası eneolit dövrü qablarının hazırlanma texnologiyasından o qədər də fərqlənmir. Bu dövrün qablarının böyük bir hissəsi dulus çarxından istifadə olunmadan hazırlanmışlar və bu xüsusiyyət Zaqafqaziyanın bütün Kür-Araz mədəniyyəti abidələri üçün səciyyəvi haldır (100, 13; 153, 75).

Lakin ilk tunc dövrü qabları əvvəlki mərhələnin qablarından daha çox simmetrikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bir sıra tədqiqatçılar bu dövr qablarının çarxda hazırlanmasına şübhə ilə yanaşır və bə`zən qətiyyətlə bu dövr qablarını hazırlamaq üçün ümumiyyətlə çarxdan istifadə edilmədiyini söyləyirlər (136, 132).

Tədqiq olunan dövrə aid dulus çarxı hələlik mə`lum deyildir. Naxçıvan abidələrindən mə`lum olan saxsı mə`mulatının tədqiqi sübut edir ki, ilk tunc dövrü dulusçuları saxsı qabları hazırlamaq üçün dörd üsuldan istifadə etmişlər.

Birinci üsulla haxırlanmış qablar əsasən kiçik həcmli olub kobuddurlar. Kiçik gil kütləsinin ortasında oyuq açmaqla hazırlanmış qabların heç birində simmetriklik gözlənilmir. Bu üsulla hazırlanmış qablar ilk tunc dövrünün əvvəllərində çoxluq təşkil edirlər və onlar eneolit dövrü qabları ilə daha çox yaxınlıq təşkil edirlər.

İkinci üsul sadə bad üsuludur. Bu üsulla orta və böyük həcmli qablar və təsərrüfat küpləri hazırlanmışlar. Bu cür qabları hazırlamaq üçün yaxşı yoğrulmuş gildən lentvari hissələr hazırlanıb səliqə ilə bir tərəfə düzülür. Bundan sonra onları dairəvi şəkildə bir-birinin üzərinə qoyaraq hər iki tərəfdən sığallayırlar. Lazım gəldikdə isə üzəri əlavə olaraq narın, yumşaq gil məhlulu ilə suvanır. E.K.Kverfeldt qabların bu üsulla hazırlanması prosesini aşağıdakı kimi təsvir edir: «Əllə qablar hazırlamaq üçün əvvəlcə səthinə qum səpilmiş lövhənin üzərində qabın oturacağı hazırlanır. Sonra onun kənarları yuxarıya qatlanır və hazırlanmış nazik badlar bir-birinin üstünə qoyularaq möhkəm sıxılr ki, badlar arasında su qalıqları və hava qalmasın» (109, s.13).

Maraqlıdır ki, qabların möhkəmliyini tə`min etmək üçün lentvari hissələrin bir tərəfində qabarıq, digər tərəfində isə basma nov düzəldilir və qab hazırlanarkən lentvari hissələr elə qoyulur ki, birinin qabarıq tərəfi digərinin batıq tərəfinə yerləşdirilir (parketlərin bir-birinə keçirilməsi üsulu ilə). II Kültəpə və I Maxta keramikasının tədqiqi sübut edir ki, bu abidələrdə dulusçular yuxarıda təsvir edilən üsuldan geniş istifadə etmişlər. Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, hazırda Naxçıvan Respubilkasının kəndlərində təndirlərin qurulmasında bu üsuldan istifadə olunur.

Üçüncü üsulla qablar çox güman ki, sadə dulus çarxından istifadə edilməklə hazırlanmışlar. II Kültəpə və I Maxta qabları içərisində bir neçə nümunə çox güman ki, bu üsulla hazırlanmışlar. Onların oturacaqlarında və divarlarında daxildən dulusçunun barmaqlarının yaş gil üzərində açdığı konsentrik cızma çevrələr qalır (VI tablo, II-14). Dulus çarxından istifadə edilmə izləri daha çox qabların boğaz hissəsinə daxildən çəkilmiş boyalarda müşahidə

olunur. Q.S.İsmayılov Kür-Araz mədəniyyətinin sonuncu mərhələsində dulus çarxından istifadə olunduğunu söyləyir (100, 27).

Artıq e.ə. IV minillikdə Yaxın Şərqdə dulus çarxının mə`lum olduğunu (175, 91) və Zaqafqaziyanın, xüsusilə Naxçıvanın qədim tayfalarının Şərq ölkələri ilə sıx əlaqələrini nəzərə alsaq bizim ehtimalımız şübhəli görünməz.

Dördüncü üsulla qabları hazırlamaq üçün kobud parçadan hazırlanmış torbadan istifadə edilmişdir. II Kültəpədən əldə olunmuş bir ədəd saxsı qab hissəsi daha çox maraq doğurur. Onun daxilində parçanın izləri aydın seçilir. Bu cür qabları hazırlamaq üçün hazırlanacaq qabın formasında torba düzəldilir və daxili qumla doldurulurdu. Sonra onun xarici səthi gillə suvanır və beləliklə qab alınırdı. Torbanın daxilindən qum boşaldıldıqdan və parça çıxarıldıqdan sonra daxildə kobud parçanın izləri qalırdı. Parça astarlı qab hissələri Kvatsxelebi, Xizanaant-qora, Didube, Luqovoye abidələrindən mə`lumdur (153, 1180).

R.M.Munçayev bu cür keramikaya Mərkəzi və Cənubi Zaqafqaziya, Şərqi Anadolunun ilk tunc dövrü abidələrində və həmçinin Qədim Şərqin ilkin sivilizasiya abidələrində rast gəlinmədiyini qeyd edir (153, 118-119). Qeyd etməliyik ki, bu üsulla hazırlanmış qabların hissələrinə Texut yaşayış yerinin eneolit dövrü materialları içərisində də rast gəlinir (186, 301).

Naxçıvan ərazisindən əldə edilmiş parça astarlı saxsı qabın gətirilmə ehtimalı mümkün deyildir. Çünki, onun gilinin tərkibi, forması və rəngi kompleksin digər materiallarından seçilmir. Ehtimal ki, tədqiq olunan dövrdə Naxçıvan dulusçuları az da olsa parça astarlı qablar istehsal etmişlər.

İlk tunc dövrü qablarının əksəriyyətinin üzərində daraqvari alətlə işlənmə izlərinə rast gəlinir (V tab. 6-9). İlkin mərhələnin qablarının üzərində müxtəlif istiqamətlərdə çəkilmiş xətlər çox güman ki, qabların birləşmə hissələrini hamarlamaq məqsədi daşımışdır. İkinci mərhələdə qabların üzəri nisbətən qalın dişli daraqvari alətlə işləndiyindən zəif nəzərə çarpır və cilalamaq məqsədi daşıyır.

Üçüncü mərhələdə isə qabların ağız səthinə və boğazına çəkilmiş daraqlar bəzək xarakteri daşıyır (I tab., 1, 2, 5). Daraqvari alətlə işləmə Azərbaycan ərazisində hələ eneolit dövründən mə`lumdur. I Kültəpə, Ovçular təpəsi, Sədərək eneolit dövrü

keramikası içərisində bu cür qab hissələrinə tez-tez rast gəlinir. Əlikömək yaşayış yerinin saxsı qablarının üzəri də dişli alətlə çəkilmiş xətlərlə örtülmüşdür (146, 15).

İlk tunc dövrü qablarının bişirilmə dərəcələri də müxtəlifdir. Saxsı mə`mulatının əksəriyyəti zəif bişirildiyindən en kəsiklərində qara zolaq aydın bilinir. Lakin bunlarla yanaşı keyfiyyətlə bişirilmiş qablara da rast gəlinir. Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələrində hələlik dulus kürələri aşkar edilməmişdir. II Kültəpənin aşağı təbəqələrindən birində bir yerdə dağılmış xüsusi qurğu təmizlənmişdir. Onun daxilindən müxtəlif çeşidli qabların qırıqları əldə olunmuşdur. I Maxta yaşayış yerindən isə bir ədəd körük ucluğu əldə edilmişdir. Qırmızı rəngli bu ucluq narın qum qatışıqlı gildən yoğrulmuş və qalın divarlı olmasına baxmayaraq yüksək keyfiyyətlə bişirilmişdir. Onun daxili silindrik formada boşdur. Üç tərəfə doğru divarları daralır (XXXIII tab., 15). Bu formalı körük ucluğu cənubi Azərbaycanın Göytəpə abidəsindən də məlumdur (212, 48).

Hələlik ən qədim dulus kürəsi Şimali Mesopotamiyada (İrak) I Yarımtəpədən aşkar olunub (175, 75). E.ə. III minilliyin sonlarına yaxın isə iki yaruslu kürələr qurulmağa başlanmışdır (175, 105).

O.H.Həbibullayev qabların bişirilmə dərəcəsi barədə yazır «… qara və qonur rəngli qabların daxilində qonur və qırmızı-çəhrayı astarları vardır. Görünür, əvvəllər xüsusi dulus kürələri olmamışdır və qablar kiçik xəndəklərdə, ocaqda və ya bu məqsədlərlə hazırlanmamış peçlərdə bişirilmişdir (3, 11). Bizcə qabların zəif bişirilməsini dulus kürələrinin olmaması ilə bağlamaq düzgün deyildir. Çox güman ki, bu qablar bişmə prosesinin sona çatdırılmaması səbəbindən zəif bişmişdir (109, 8).

Tədqiq olunan dövrə aid dulus kürəsi Vəlikənd yaşayış yerindən aşkar edilmişdir (153, 45). Maraqlıdır ki, kürə yaşayış yerinin daxilində deyil ondan nisbətən aralı qurulmuşdur (153, s.45).

Bizcə artıq ilk tunc dövrünün müəyyən mərhələsində bütün sənət sahələri, o cümlədən dulusçuluq sənəti ev sənətkarlığı formasını dəyişib xüsusi istehsal sahəsinə çevrilmiş və müəyyən qrup dulusçular nəsli meydana çıxmışdır. Abidələrin materiallarının təhlili sübut edir ki, bə`zi qablar eyni sənətkarın əməyinin məhsuludur. Deməli, hər bir yaşayış yerində dulusçuluqla xüsusi şəxslər məşğul olmuş və onlar bütün tayfa üzvlərinin saxsı qablara olan tələbatını ödəmişlər.

T.N.Çubinişvili və K.X.Kuşnareva isə daha irəli gedərək qeyd edirlər ki, «İlk tunc dövründə Zaqafqaziyada bu və ya digər region üçün xarakterik saxsı qablar hazırlayan xüsusi istehsal ocaqlarının mövcudluğu şübhə doğurmur» (127, 175).

Dulus kürəsinin yaranması isə «ilk əkinçilərin keramika istehsalı üzrə ixtisaslaşmasının dərinləşməsi, onun səviyyəsi və xarakterinin nəticəsi idi» (175, 91).

İlk tunc dövrü abidələrindən əldə olunmuş saxsı mə`mulatının inkişaf dinamikasını izləmək üçün özündə müəyyən xarakterik xüsusiyyətləri əks etdirən mərhələləri bir-birindən ayırmaq, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək zəruridir. Lakin indiyədək Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikasının mərhələlərə ayrılması məsələsi kölgədə qalmışdır.

Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələri ilə sıx əlaqəsi və yaxınlığı olan şərqi Anadolu abidələrindən mə`lum olan saxsı mə`mulatını inkişaf mərhələlərinə ayırmaq üçün Barney tərəfindən cəhd edilmişdir (214, 167-168). O keramikanın xarakterik xüsusiyyətlərindəki dəyişiklikləri nəzərə alaraq bu dövr keramikasının üç inkişaf mərhələsi keçdiyini söyləyir və hər bir mərhələnin saxsı mə`mulatının tam analizini və onlar arasındakı əlaqələri verməyə çalışır. Onun qeyd etdiyinə görə bu bölgü Urmiya gölü sahilindəki Göytəpə abidəsinin ilk tunc dövrü təbəqələrinin B.Braun tərəfindən aparılmış üç bölgüsü ilə eyniyyət təşkil edir (214, 167). Bizə elə gəlir ki, Barneyin Göytəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsinin üç bölgüsü ilə bütövlükdə bu dövr keramikasının inkişafının üç mərhələsinin eyniyyət təşkil etməsi qənaətinə gəlməsi yalnışdır. Çünki, son illər Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikasının tədqiqi sübut edir ki, Göytəpədə ilk tunc dövrünün ilkin təşəkkül mərhələsi izlənilmir.

Bütövlükdə Zaqafqaziya və Yaxın Şərqdə yayılmış Kür-Araz mədəniyyəti keramikasının inkişaf mərhələlərini izləmək, onların xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün Naxçıvanın I və II Kültəpə, I Maxta, Ovçular təpəsi və Aşağı Daşarx qədim yaşayış yerlərinin arxeoloji materiallarına müraciət edilməlidir. Çünki, bu abidələrdə tədqiq olunan dövrün bütün mərhələlərini özündə əks etdirən materiallara rast gəlinir.

Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikasını inkişaf xüsusiyyətlərinə görə üç mərhələyə ayırmaq olar:

I mərhələ: Eneolit mədəniyyətindən ilk tunc dövrünə keçid mərhələsi və ilk tunc dövrünün başlanğıc mərhələsi. Bu mərhələyə II Kültəpənin Kür-Araz mədəniyyətinə aid aşağı təbəqələri, Ovçular təpəsi, Xələc, Aşağı Daşarx abidələrinin materialları daxildir.

II mərhələ: İlk tunc dövrünün orta mərhələsi. Bu mərhələyə I Kültəpənin aşağı təbəqələrinin, II Kültəpənin orta təbəqələrinin, I Maxta yaşayış yerinin aşağı təbəqələrinin və Aşağı Daşarx abidəsinin materialları daxildir.

III mərhələ: İlk tunc dövrünün sonu və orta tunc dövrünə keçid mərhələsi. II Kültəpənin üst təbəqələri, I Maxta və Aşağı Daşarx abidələrinin üst təbəqələrinin saxsı mə`mulatı daxildir.

Bu mərhələlərin xarakterik xüsusiyyətləri və inkişaf problematikasından danışmazdan əvvəl Naxçıvan abidələri içərisində xüsusi əhəmiyyətə malik olan I Kültəpə abidəsinin keramika mə`mulatının tədqiqindən sonra O.H.Həbibullayevin gəldiyi nəticəyə nəzər salmaq düzgün olardı. İlk tədqiqatlardan sonra O.H.Həbibullayev I Kültəpənin mədəni təbəqələrini 4 stratiqrafik laya ayırır. Birinci təbəqəni e.ə. IV-III minilliyin əvvəllərinə aid edərək onun özünü 1^a və 1^b təbəqələrinə ayıraraq 1^a təbəqəsinin neolit dövrünün sonuna, 1^b təbəqəsinin isə eneolit dövrünün əvvəllərinə aid olduğunu söyləyir. İkinci təbəqəni isə eneolit dövrünün axırlarına aid edərək e.ə. III minilliyin ikinci yarısına aid olduğunu ehtimal edir (200, 24). Lakin sonralar o birinci təbəqənin 1^a və 1^b təbəqələrinə bölünməsinə ehtiyac olmaması qənaətinə gəlir və onu bütövlükdə eneolit dövrünə aid edir (1, 24).

Son illər Naxçıvanın həmdövr abidələrində aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, O.H.Həbibullayevin birinci bölgüsü daha düzgün olmuşdur. Çünki, əyər 1^a təbəqəsindən mə`lum olan saxsı mə`mulatının çeşidi azdırsa, artıq 1^b təbəqəsində inkişaf dinamikası izlənilir və bu mərhələdə küpə, çölmək tipli qablara, təkər modellərinə və saxsı qabların qalıqlarından hazırlanmış dairəvi əşyalara rast gəlinir (200, 58-63).

Bizcə, I Kültəpənin 1^a təbəqəsini neolit, 1^b təbəqəsini eneolit və ikinci təbəqəsini ilk tunc dövrünə aid etmək daha düzgündür. Son illər Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyasının Damlama və Ovçular təpəsi abidələrində apardığı arxeoloji tədqiqat işləri və onların saxsı mə`mulatı bu fikri bir daha təsdiq edir.

III. NAXIŞLANMA ÜSULU VƏ NAXIŞ MOTİVLƏRİ

Qədim arxeoloji mədəniyyətlərin xarakterik xüsusiyyətlərini, onların mənşəyini və əlaqəsini, bir mədəniyyətin digərini əvəz etməsini öyrənmək baxımındıdan gil qablar üzərindəki naxışlar əvəzsiz mənbədir. Naxışçılıq mədəniyyətinin tədqiqi vasitəsi ilə eyni zamanda Azərbaycan ərazisində yaşayan qədim tayfaların dini və ideoloji baxışlarını, adət və ən`ənələrini, məişət və təsərrüfatlarını və həmçinin sənət duyumlarını bərpa etmək mümkündür.

Azərbaycan ərazisində gil qabların naxışlanması eneolit (e.ə. V-IV minillik) dövründən başlansa da dulusçuluq sənətinin intensiv inkişafı nəticəsində ilk tunc dövründə daha geniş yayılmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində ilk tunc dövrünə aid naxışlanmış gil qablar I və II Kültəpə, I və II Maxta, Ovçular təpəsi və Ərəbyengicə qədim yaşayış yerlərindən əldə olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki. ilk tunc dövründə gil qablar üzərində ilk naxışlanma sadə üsullarla aparılmışdır. Qabların üzərinin daraqvari alətlə işlənməsi bu qəbildəndir. Daraqvari alətin izlərinə ilk dəfə Naxçıvanın eneolit keramikası üzərində rast gəlinir. I Kültəpə, Ovçular təpəsi (22, 16), Xələc (21, 12) Sədərək yaşayış yerlərindən əldə olunmuş eneolit dövrü saxsı mə`mulatının əksəriyyətinin xarici və daxili səthi müxtəlif istiqamətlərdə daraqvari alətlə işlənmişdir. Bu texnika ilə naxışlanma ilk tunc dövründə davam edərək sonrakı inkişaf mərhələlərində nisbətən zərifləşir. Belə ki, ilk tunc dövrünün son mərhələlərində daraqvari alətin izlərinə qabların yalnız müəyyən hissələrində (ağız səthində, boğazının daxilində) rast gəlinir və nisbətən səliqəli çəkilmələri ilə əvvəlki dövr keramikasından fərqlənir. İlk tunc dövründə qabların üzərində aparılmış cilalama əməliyyatı eneolit dövrü qablarında aparılmış daraqlama əməliyyatının varisidir. Cilalama daraqvari alətlərin nisbətən təkmilləşmiş forması ilə aparılmışdır.

İlk tunc dövrü qabları yapma, basma, cızma və qismən çərtmə üsulu ilə naxışlanmış və bəzədilmişdir. Yapma naxışlar öz mənşəyini eneolit dövründən alsalarda ilk tunc dövründə geniş tətbiq edilmişlər. Artıq yuxarıda qeyd etdik ki, ilk tunc dövrü keramikasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri sayılan yarımşar formalı qulplar eneolit dövrü qabları üzərində rast gəlinən şiş yapmaların varisidirlər.

Maraqlıdır ki, ilk tunc dövrünün son mərhələlərində tez-tez rast gəlinən yalançı qulplar eyni zamanda naxış – bəzək rolunu oynamışdır. Maxta yaşayış yerinin keramika mə`mulatı içərisində bu tip qab hissələrinə tez-tez rast gəlinir. Bir ədəd kiçik həcmli küpənin üzərində basma üsulu ilə həndəsi naxışlar çəkilmişdir. Naxışların sonu spirallarla qurtarır. Onun üzərində bir-birinin əksində iki ədəd yalançı qulpu bu kompozisiyanı tamamlayır. Bütövlükdə bu naxış uçan quşu xatırladır (XI tab., 6).

Tədqiq olunan dövrün yapma bəzəklərinin bir sıra tiplərinə rast gəlinir. Onların daha çox yayılanı və ən sadəsi məməcik formalı yapmalardır (VII tab., 3, 4, 6, 10; VIII tab., 9). Məməciklər qabların üzərində müəyyən fasilələrlə, başqa bir halda isə qabın bütün ətrafına kəmər şəklində yapışdırılmışlar.

Bir qrup qabların ətrafını qabarıq kəmər haşiyələyir. Bə`zən həmin yapma zolaqların üzərində müəyyən fasilələrlə barmaqla basma nəticəsində və ya çərtmə nəticəsində batıqlar əmələ gətirilmişdir (VIII tab., 1-8). Maraqlıdır ki, bu tip bəzəklər daha çox iri həcmli küpələrin və təsərrüfat küplərinin üzərində yerləşdirilmişdir. II Kültəpə yaşayış yerindən rast gəlinən yapmaların bə`ziləri ilan, çoxluq təşkil edən başqa bir qismi isə qoç buynuzları formasındadır (IX tab., 2, 3, 6, 10; X tab., 1-10).

Ümumiyyətlə, Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin mərhələlərini özündə əks etdirən abidələrin saxsı mə`mulatı üzərində yapma bəzəklər üstünlük təşkil edirlər. Bu şübhəsiz, eneolit dövrünün şiş yapma bəzəklərinin inkişafı ilə əlaqədardır. Kür-Araz mədəniyyətinin sonrakı mərhələlərində qabların bəzədilməsində yapma bəzəklərlə yanaşı müxtəlif naxışlama üsulları tətbiq edilmişdir (VIII tab., 9; IX tab., 2, 6). Bunu I və II Kültəpə materialları əsasında yə`qin etmək mümkündür.

Hələ vaxtilə O.H.Həbibullayev I Kültəpənin saxsı mə`mulatı üzərindəki naxışları digər abidələrin naxışları ilə müqayisə edərək qeyd edirdi ki, «öz xarakterinə görə Kültəpə qabları üzərindəki naxışlar Zaqafqaziyanın digər həmdövr abidələrinin qabları üzərindəki naxışlardan müəyyən qədər fərqlənir. Kültəpə qablarında yapma naxışlar üstünlük təşkil edirlər, nadir hallarda isə cızma naxışlara rast gəlinir. Digər həmdövr abidələr üçün isə cızma həndəsi və basma naxışlar daha çox xarakterikdir» (7, 164-165).

B.A.Kuftin vaxtilə Gürcüstan Dövlət muzeyində qorunan materialların içərisində iki ədəd naxışlı qabın olmasını təsvir edir və onların Naxçıvan Kültəpəsindən tapıldığını göstərir. Qabların üzərini bəzəmək üçün basma, oyma və kəsmə üsullarından istifadə edilmişdir. Basma üsulu ilə çəkilmiş naxışlar əyrixətli spiralşəkilli buruqlardan ibarətdir. Oyma naxışlar da spiralla qurtarır. Bu naxış qabın yalnız bir üzünü tutur. Kəsmə üsulu ilə lenta şəklində üfüqi çəkilmiş naxış qabın hər tərəfini əhatə edir (133, 97-98).

Lakin, O.H.Həbibullayev həmin qabların Kültəpədən tapılması ehtimalına şübhə ilə yanaşır (200, 77). Son illər I Kültəpə abidəsində olduğumuz zaman buradan üzəri naxışlı qabların hissələrinin əldə edilməsi bir daha sübut edir ki, I Kültəpənin də saxsı materiallarının bir qismi müxtəlif üsullarla naxışlanmışlar. Ümumiyyətlə isə I və II Kültəpənin aşağı laylarının çox zəngin keramika materialları üzərində naxışlara az təsadüf olunur. Bu abidələrdə naxışlı qablar saxsı mə`mulatının cəmi 10 faizini təşkil edirlər (100, 13). II Kültəpənin Kür-Araz mədəni təbəqəsinin üst laylarının saxsı mə`mulatı içərisində naxışlı qabların sayı artır (68, 16). Həm də bu mərhələdə basma naxışlarla yanaşı cızma naxışlara da təsadüf edilir. Bu naxışların sonrakı inkişafı isə Maxta abidələrində izlənilir (76, 10).

İlk tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinin saxsı mə`mulatı üzərindəki naxışların arasında müəyyən fərqlər olmasına görə naxışların inkişaf mərhələlərini bir-birindən ayırmaq üçün cəhdlər edilmişdir. Y.İ.Krupnov naxışların inkişafını iki mərhələyə ayıraraq yazırdı: «Nisbətən qədim layların keramika mə`mulatı relyef formalı dairəvi batıqlar, spiral və düz xətlərlə naxışlanmışdır. Daha sonrakı «eneolit» təbəqələrinin (İlk tunc dövrü – S.A.) keramika mə`mulatı cızma üsulu ilə həndəsi formada naxışlanmışdır (120, 28).

Ermənistan ərazisindəki ilk tunc dövrü abidələrindən mə`lum olan naxışlı gil qabların inkişafı üç mərhələyə ayrılır: «Birinci mərhələ üçün kobud qabarıq naxışlar xarakterikdir. Naxışların əsas formaları konsentrik dairələr, spirallar, müəyyən bitki təsvirlərindən, bə`zən isə onların birgə kompozisiyasından ibarətdir. Bu naxışlar qabların ancaq ön hissələrini əhatə edirlər. İkinci mərhələdə yuxarıda göstərilən formalara yeniləri (nazik xətlərlə cızılmış həndəsi formalı xətlər) əlavə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu naxışlar yalnız qabların boğaz hissələrini əhatə edir. Sonuncu mərhələdə bu tip

naxışların sadələşməsi müşahidə olunur. Onlar sadə cızma düz xətlərdən və baş barmaqla basma nəticəsində əmələ gəlmiş dairəvi batıqlardan ibarətdir» (108, 11).

Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələrinin maddi mədəniyyət nümunələri üzərindəki naxışların forma və məzmunca inkişaflarını dörd mərhələyə bölmək olar.

Birinci mərhələyə II Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsinin aşağı layları və Ovçular təpəsindən əldə edilmiş bə`zi keramika mə`mulatlarını aid etmək olar. Bu mərhələdə eneolit dövrünün naxışlama üsul və formaları qorunub saxlanılır. Bu ilkin mərhələ üçün şiş yapma bəzəklər və dairəvi batıqlar xarakterikdirlər. Bə`zən şiş yapmaların üzərində maili çərtmələr çəkilmişdir. Dairəvi batıqlar isə əsasən ovalvaridir. Maraqlıdır ki, K.X.Kuşnareva və T.N.Çubinişvili birinci mərhələnin gil qablarının əksəriyyətinin naxışsız olduğunu qeyd edərək yazırlar ki, «… yalnız Ermənistanın bu dövr abidələrinin keramika mə`mulatları naxışlanmışdır» (127, 150). Lakin aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, onların qeyd etdikləri naxışlı qablar heç də Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin mərhələlərinə aid deyildir. Çünki sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edən naxışlar özlərinin ən ibtidai formalarını keçdikdən sonra müəyyən mükəmməl formalara çata bilərdilər.

İkinci mərhələdə relyef formalı basma naxışlar geniş yayılmışdır. Bu dövrdə həmçinin əsasən qabların yalnız boğaz hissələrinə çəkilmiş cızma naxışlar meydana çıxır. Bu mərhələyə I Kültəpənin aşağı təbəqələrinin və II Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsinin orta laylarının naxışlı keramikasını aid etmək olar. Vaxtilə relyef formalı naxışları Kür-Araz mədəniyyətinin başlanğıc mərhələsinə aid edən İ.İ.İessen abidələrin tarixlərinin dəqiqləşdirilməsində müəyyən təhriflərə yol vermişdir. O yazırdı ki, «… nə Kültəpədə nə də Göytəpədə bu mədəniyyətin bütün mərhələlərini özündə əks etdirən qalıqlar qorunmamışdır. Belə ki, nə Naxçıvanda nə də Urmiya rayonundakı Göytəpədə bizim fikrimizcə Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin mərhələlərinə aid edilən relyef formalı və qabarıq yapma naxışlı gil qablara rast gəlinmir» (80, 16). Lakin II Kültəpədə aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, relyef formalı naxışlar Kür-Araz mədəniyyəti keramikasının ilkin mərhələlərinə aid olmayıb yalnız onların inkişafının sonrakı mərhələlərinə aid edilə bilər.

Üçüncü mərhələyə II Kültəpənin üst laylarının və Maxta abidələrinin naxışlı saxsı mə`mulatını aid etmək olar. Bu mərhələdə ilk tunc dövrü qablarının naxışlanması mədəniyyəti yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. Mərhələnin saxsı mə`mulatının 80 faizinin səthi naxışlıdır. Qabların səthi bu mərhələdə müxtəlif üsul və formada naxışlanmışdır. Belə ki, qabların bə`zilərinin boğaz hissəsi cızma, gövdəsi isə basma üsulu ilə naxışlanmışdır. Bu mərhələdə naxışlanmanın yeni üsulları – konnelyur və ştamp üsulu da tətbiq olunmağa başlayır. Əvvəlki mərhələdən fərqli olaraq bu mərhələdə artıq naxışlar qabların yalnız görünən ön tərəflərinə deyil bütün ətraflarına çəkilmişdir. Qabların bütün ətraflarının naxışlanması isə sonra gələn orta və son tunc dövrləri üçün daha çox xarakterikdir (XI tab; XIII tab., 1-15).

Nəhayət sonuncu, dördüncü mərhələdə naxışlar özlərinin əvvəlki nizamlarını itirirlər. Onların çəkilməsində əvvəllər müşahidə olunan səliqə itmişdir. Naxışların müəyyən ardıcıllıqları və forma qanunauyğunluqları pozulmuşdur (XI tab., I; XIII tab., II, 14). Lakin bunlara baxmayaraq naxışlar öz formalarını qoruyub saxlamışlar ki, bunlar da tunc dövrünün sonrakı mərhələlərində qismən tətbiq edilməklə davam edirlər. Naxçıvanın orta və son tunc dövrü abidələrindən əldə edilmiş keramika mə`mulatları içərisində ilk tunc dövrü naxışlarını forma və üsulca təkrar edən naxışlara tez-tez rast gəlinir. Bu hal təkcə Naxçıvan abidələri üçün xarakterik olmayıb, Azərbaycanın digər rayonları üçün də səciyyəvidir. Belə bir fikir Qusar rayonunun Böyüktəpə I ilk tunc dövrü abidəsindən əldə edilən kasa üzərindəki naxış əsasında da söylənilmişdir (23, 97). Faktik materiallar sübut edir ki, tunc dövrünün ilk mərhələləsində meydana çıxan naxışlama üsulları və motivləri sonrakı mərhələrdə də gil qabların səthinin naxışlanmasında tətbiq edilmişdir.

İlk tunc dövrü qabları üzərində ən çox rast gəlinən naxışlar spirallardır. Onları I və II Kültəpə, I Maxta, Aşağı Daşarx, Ərəbyengicə abidələrindən əldə olunmuş keramika mə`mulatı üzərində müşahidə etmək mümkündür (XI tab, 1, 7, 8, 13; XIII tab., 2, 7, 8). Bu tip naxışlar həmçinin Baba-Dərviş (96, tab. XXV, 1-8), Ozni (208, tab. XVII, 1), Amiranis-qora (208. Tab. XIX, 2), Karaz (216, 403), Göytəpə (212, RLIII, 45) və s. abidələrdən mə`lumdurlar. Məhz buna görədir ki, bir sıra əlamətlərlə yanaşı spiralvari naxışlar

da ilk tunc dövrünün xarakterik xüsusiyyətlərindən biri hesab edilir (44, 12; 88, 57).

Bizcə, ilk tunc dövründə qablar üzərində rast gəlinən hər bir işarə və naxış elementi həyati mə`na daşımışdır. Bu baxımdan spiralvari naxışların hansı mə`na daşıdığını araşdırmaq maraqlıdır. Bu haqda müxtəlif fikirlər və mülahizələr vardır. Bə`zi tədqiqatçılar spiralı ilanın simvolik işarəsi hesab edir. E.V.Xanzadyan bu haqda yazır: «Arevik keramikasının əsas naxış kompozisiyası cüt spirallardan və onların mərkəzində yerləşdirilmiş dairəvi batıqdan ibarətdir. Çox güman ki, dairəvi batıq ayın, kənarlardakı spirallar isə onu mühafizə edən ilanın simvolik işarəsidir» (196, s.169).

Başqa bir qrup tədqiqatçıların fikrincə spiralvari naxışlar günəş inamı ilə bağlıdır (100, 15; 51, 18).

K.X.Kuşnareva və T.N.Çubinişvilinin fikrincə «… məhsuldarlıq inamı ilə bağlı olan spiral əbədi hərəkət simvolu olan günəşi əks etdirir. Müxtəlif formada bir-birinə birləşdirilmiş qoşa spirallar isə həyat ağacının simvoludur» (127, 166). Lakin elə buradaca onlar başqa bir ideyanı irəli sürürlər: «İlkin mərhələlərin keramikasında spirallar adətən yapma vasitəsi ilə təsvir edilmişdir. Qoşa spirallar isə bir-birinə şaquli yapma xətlə birləşdirilmişdir ki, bu da buynuzlu heyvanın başının yuxarı hissəsini xatırladır» (127, 166).

Bizcə, spiralın hansı mə`na daşıdığını və hansı inamla bağlı olmasını söyləmək üçün onların sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf dinamikasını izləmək daha məqsədəuyğundur. Naxçıvan abidələrində spiralların ən arxaik formasına eneolitdən ilk tunc dövrünə keçid mərhələsində rast gəlinir. Ovçular təpəsindən tapılmış boz rəngli saxsı parçasının üzərində bu naxışın ilkin formalarından birinə rast gəlinir. Eyni bir əsasdan başlanan iki yapma zolaq yuxarı qalxır və yanlara qatlanır. Bu forma qoç başını xatırladır (X tab., I). II Kültəpədən mə`lum olan bir neçə qab parçası üzərində bu forma təkrar olunur (IX tab., 3; X tab., 3, 6, 7). Yenə həmin abidədən mə`lum olan başqa bir fraqmentdə isə həmin forma təkrar olunmaqla yanaşı burada artıq qoç buynuzunda olduğu kimi konsentrik yivlər oyulmuşdur (X tab., 4, 7). Bu fakt bir daha onu sübut edir ki, spiralvari naxışlar buynuzlu heyvanın – qoçun simvolik işarəsidir.

Maraqlıdır ki, ilk tunc dövründə qoç simvoluna təkcə naxışlarda deyil, eyni zamanda gil və daş zoomorf fiqurlarda, ocaq qurğularında və s. maddi mədəniyyət nümunələrində rast gilinir. Bu

faktlar bir daha sübut edir ki, ilk tunc dövründə qoç inamı insanların ideoloji dünyagörüşündə xüsusi yer tutmuşdur. Bu şübhəsiz ilk tunc dövrünün təsərrüfat həyatı ilə sıx bağlı olmuşdur. Maldarlığın inkişafı insanların ideologiyasına da tə`sir etmiş və maldarlıqla yanaşı ona uyğun olan simvollar və inamlar, dini mərasimlər meydana çıxmışdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, ilk tunc dövründə Azərbaycan ərazisində ev heyvanlarının qurban verilməsi faktı da mə`lumdur (99, 34).

Tədqiqatçıların bir qrupu haqlı olaraq qeyd edirlər ki, öküz, qoç Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının əsas inam totemləri olmuşdur (127, 111).

İlk tunc dövrünün son mərhələsində isə spiralvari naxışlar yeni həndəsi əlavələr qəbul etmiş və çox güman ki, həmin çağlarda onlar özlərinin ilkin mahiyyətini qismən itirmişlər. Maraqlıdır ki, ilk tunc dövrünün son mərhələsində basma üsulu ilə çəkilmiş spiralvari naxışlarla yanaşı cızma üsulu ilə də çəkilmiş spirallara və onların müxtəlif kompozisiyalarına rast gəlinir (XI tab., 4; 7; XIII tab., 6, 12). Bu tip naxış nümunələrinə Naxçıvan ərazisində daha çox I Maxta yaşayış yerinin saxsı mə`mulatı üzərində rast gəlinir. Onların daha yaxın analoqları isə Şenqavit (133, tab. XXIX, 4; XXX, 2, 3) və Şərqi Anadolunun Karaz (216, 403) abidəsindən mə`lumdur.

R.M.Munçayev qeyd edir ki, Zaqafqaziya və Dağıstanın ilk tunc dövrü keramikası üçün naxışların qabların yalnız bir tərəfində, ön tərəflərində cəmləşdirilməsi daha çox xarakterikdir. Halbuki, boyalı qablar üçün bunun əksi, yə`ni naxışların qabın bütün ətrafına çəkilməsi xarakterikdir (153, 100). Lakin Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikasının bir qismində bu mülahizənin əksi müşahidə olunur. Belə ki, ilk tunc dövrünün son mərhələlərində kiçik həcmli küpə və kasalarda bə`zən naxışlar müəyyən simmetrik ardıcıllıqla qabın bütün ətrafını əhatə edir və müəyyən bir naxış elementi bir neçə dəfə təkrar olunur (XI tab., 3, 6, 8-11). Bu ardıcıllıq və simmetriklik V.H.Əliyevin qeyd etdiyi kimi Naxçıvanın orta tunc dövrü boyalı qablarında da izlənilir (60, 21).

Spiralvari naxışların mənşəyi məsələsinə gəldikdə isə bir sıra tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, onlar yerli zəmin üzərində təşəkkül tapmışlar. Buna əmin olmaq üçün ilk tunc dövrü ilə həmdövr qonşu mədəniyyət abidələrinin saxsı mə`mulatları üzərindəki naxışları nəzərdən keçirmək lazımdır.

Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının şimal qonşuları Maykop mədəniyyəti tayfalarının maddi-mədəniyyət abidələri üçün spiralvari naxışlar yaddır. Əvəzində isə «Maykop mədəniyyəti keramikası əsasən mirvariyəbənzər yapma düyməciklərlə naxışlanmışdır» (153, 80).

E.İ.Krupnov və R.M.Munçayev haqlı olaraq qeyd edirlər ki, spiralvari naxış İran və Mesopotamiya incəsənəti üçün də xarakterik deyil (120, 39; 151, 11).

T.N.Çubinişvili Kür-Araz mədəniyyəti abidələrində rast gəlinən relyef formalı durna və spiralvari naxışlarla III Sialkın arxeolroji materiallarında rast gəlinən «uçan quşlar» və «həyat ağacı» təsviri arasında müəyyən oxşar cizgilərin olduğunu qeyd etsə də, elə oradaca belə nəticəyə gəlir ki, «Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin mərhələsində rast gəlinən relyef formalı ornament öz əsasını özündən əvvəlki mərhələnin yapma bəzəklərindən almışdır və qədim əkinçi tayfaların məhsuldarlıq inamı ilə bağlıdır» (207, 11).

Əlbətdə, hər hansı bir naxış motivinə dünyanın müxtəlif mədəniyyət abidələrində və müxtəlif etnik qrupların incəsənətində rast gəlinə bilər. Spiralvari naxışlara gəldikdə isə onlar Zaqafqaziyanın ilk tunc dövrü abidələri üçün xarakterik olub, yerli eneolit mədəniyyəti zəminində təşəkkül tapmış və maraqlı inkişaf yolu keçmişdir.

Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ilk tunc dövründə geniş yayılmış ikinci naxış növü cızma üsulu ilə çəkilmiş həndəsi naxışlardır. Bu naxışlar qablar bişirilməzdən əvvəl yaş gil üzərində də nazik və iti uclu alətlə çəkilmişlər. Lakin buna baxmayaraq bə`zən bişirilmiş qabların üzərində bu tip naxışlar çəkilmişdir. Cızma naxışlar adətən kiçik həcmli qabların – küpə, çölmək, kasa və s. tipli qabların boğaz hissələrinə çəkilmişlər. Naxışlar müxtəlif kompozisiyanı təşkil edirlər. Sadə düz xətlərlə yanaşı üçbucaq, düzbucaq və romblara rast gəlinir (XI tab., 4, 11, 12; XII tab., 6, 7, 8; XIII tab., 9, 10, 11, 14, 15). Bə`zən isə həndəsi formada çəkilmiş spirallara təsadüf edilir (XIII tab., 6, 12). I Maxta yaşayış yerindən mə`lum olan bir ədəd qara cilalı qab parçası üzərində paralel xətlər və bir-birinin daxilində üçbucaqlar çəkilmiş, onların daxili isə cızma xətlərlə doldurulmuşdur (XIII tab., 15). Başqa bir fraqmentdə isə paralel xətlərin arası nöqtələrlə örtülmüşdür (XI tab., 10).

Bu tip naxışlara Kür-Araz mədəniyyətinin Baba-Dərviş (88, s.58), Kosi-Koter (192, 153), Dvin (124[a], 7), Şenqavit (153, 81). Qinçi (38, 62), Trialeti (131, tab., CXX), Karaz (216, 406) və s. abidələrinin keramika mə`mulatı üzərində rast gəlinir.

Bə`zi qabların boğaz hissəsi cızma, gövdəsi isə basma üsulu ilə naxışlanmışdır (XI tab., 8-10). Bu tip naxışlara I Kültəpə və I Maxta keramika nümunələrində təsadüf olunur. Onların yaxın analoqları isə Şenqavit və Beştaşen qalasının arxeoloji materialları içərisində mə`lumdur (153, 81).

Mövcud arxeoloji fikrə görə xətlərin arasının nöqtələrlə doldurulması nəinki şumlanmış, həmçinin səpilmiş əkin sahələrini ifadə edir. Çünki toxa əkinçiliyindən xış əkinçiliyinə keçid ilk tunc dövrünün son mərhələsində başa çatmışdır. Belə bir inkişaf isə əmək məhsuldarlığını artırmış və əkinçiliklə bağlı olan yeni inamların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu dövrdə hətta amulet kimi istifadə olunan gil əşyaların üzərində buğda şəklində naxışlara rast gəlinir (XXXVI tab., 2). Naxçıvanın orta və son tunc dövrü abidələrində aparılan arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, ilk tunc dövründə meydana çıxan cızma naxışlar sonrakı mərhələlərdə daha da inkişaf edərək təkmilləşir (19, 26; 16, 118).

İlk tunc dövrünün son mərhələlərində gil qabların səthi ştamplama üsulu ilə naxışlanmışdır. Bu naxışlar dörd, beş və altı dişli alətlə yaş gil üzərində işlənmiş və qabların yalnız ön tərəflərini deyil, bütövlükdə ətrafını haşiyələyir. Bə`zən onlar qabların boğaz hissəsini əhatə edir. Başqa bir halda isə bucaq, qövs və s. formada qabın çiyin hissəsinə və gövdəsinə çəkilib.

Ştamplama üsulu ilə naxışlanmış qablara Üzərliktəpə yaşayış yerində çox rast gəlinir (126, 405). Bu üsulla naxışlama orta və son tunc dövrlərində geniş inkişaf etmişdir.

Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti keramikası içərisində boyalı qab nümunələrinə də rast gəlinir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda eneolit dövründən başlayaraq gil qabların üzərinə qırmızı boya çəkilməsi hallarına təsadüf edilir (157, 57). Həm də bir qrup gətirilmə boyalı qabları nəzərə almasaq qalanları həm gillərinin tərkibinə görə, həm də hazırlanma texnologiyalarına görə eneolit dövrünün digər qrup qablarından fərqlənmirlər.

Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələrindən əldə edilmiş boyalı qabları 3 qrupa ayırmaq olar:

Birinci qrupa xaricdən qırmızı və qəhvəyi rənglə örtülmüş və ilk tunc dövrünün qara cilalı qabları kimi cilalanmış qabları daxil etmək olar. Bu tip qablara II Kültəpə (74, 4) Ovçular təpəsi və I Maxta yaşayış yerlərində rast gəlinmişdir.

İkinci qrup qabların xarici səthi dövrün qara, boz, qonur cilalı qablarından fərqlənmir. Lakin onların boğaz hissələri daxildən 1-6 sm. enində qırmızı, qəhvəyi rəngə boyanmışlar (XIV tab., II; XXVIII tab., 21 24). Bu xüsusiyyət yalnız Naxçıvanfn Kür-Araz mədəniyyəti keramikası üçün xarakterikdir. Bu tip boyalı qablara I və II Maxta, I və II Kültəpə, Ərəbyengicə, Şortəpə, Ovçular təpəsi və s. ilk tunc dövrü abidələrinin materialları sırasında rast gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, orta tunc dövrünün boyalı qablarının da bir qisminin boğazı eyni ilə bu cür rənglənmişdir.

Üçüncü qrup qabların səthi qırmızı rəngə boyanmış üzərində isə fırça ilə qara və qəhvəyi rəngdə düz, dalğavari bucaqşəkilli ornamentlər çəkilmişdir (XIII tab., 16-17). Bu tip qablar yalnız rənglərinə görə həmin dövrün digər qablarından fərqlənirlər. Forma və hazırlanma texnologiyasına görə isə onlarla tam eyniyyət təşkil edirlər. Naxçıvanın II Kültəpə və I Maxta abidələrindən bu cür boyalı qablara rast gəlinir. Onların analogiyası isə Beştaşen qalası, Kvaçxelebi (153, 84), Qinçi (38, 62) və s. abidələrdən mə`lumdur.

Bir sıra tədqiqatçılar orta tunc dövrünün boyalı qablarının yerli zəmin əsasında təşəkkül tapdığına şübhə ilə yanaşırlar (28, 45, 48). Digər bir qrup tədqiqatçı isə qətiyyətlə onların gətirilmə olduğunu iddia edirlər. Lakin, V.H.Əliyevin II Kültəpə tədqiqatları sübut edir ki, orta tunc dövrünün boyalı qabları yerli zəmin üzərində təşəkkül tapmışdır. Belə ki, II Kültəpənin orta tunc dövrünün aşağı təbəqələrinin monoxrom boyalı keramikası ilk tunc dövrünə aid üst təbəqələrin boyalı qabları ilə tam eyniyyət təşkil edirlər (19, 28).

Eneolit dövründən hazırlanmağa başlanan boyalı qablar ilk tunc və orta tunc dövrlərində daha da təkmilləşmişlər. Lakin onların ümumi oxşarlıqları qorunub saxlanılmışdır. Bu oxşarlıq təkcə onların rənglərində deyil həmçinin üzərlərinə çəkilmiş naxışların formalarında da hiss olunur. Digər tərəfdən Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası üçün xarakterik olan qabların boğazlarının daxildən müxtəlif rənglərlə boyanması əlaməti orta tunc dövründə davam etdirilir.

Ümumiyyətlə, ilk tunc dövrünün son mərhələsində gil mə`mulatının naxışlanmasında tətbiq olunan bir sıra üsullar (cızma, yapma, çərtmə və s.) orta tunc dövründə təkmilləşərək geniş inkişaf etmişdir (60, 14).

İlk tunc dövrü qablarının üzərində basma, çərtmə, cızma üsulları ilə çəkilmiş naxış motivlərinin bir qrupuna orta tunc dövrü qabları üzərində də rast gəlinir. Lakin fərq ondadır ki, bu naxışlar artıq müxtəlif rəngli boyalarla icra olunur.

Son illərin tədqiqatları sübut edir ki, Naxçıvanın ilk və orta tunc dövrləri mədəniyyətləri arasındakı əlaqə qırılmır. Orta tunc dövrü boyalı qablar mədəniyyəti isə yerli Kür-Araz mədəniyyətinin təbii inkişafının nəticəsi idi.

Orta tunc dövründə keramika istehsalında meydana çıxmış yeni elementlər isə etnik proseslərin əlaməti olmayıb yerli tayfaların iqtisadi-ictimai və mədəni inkişaf səviyyələri ilə bilavasitə bağlıdır.

IV. İLK TUNC DÖVRÜ SAXSI MƏ`MULATININ TƏSNİFATI VƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Zaqafqaziyanın ilk tunc dövrü keramikasını tiplərinə görə qruplara ayırmaq üçün müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən cəhdlər edilmişdir. Naxçıvan abidələrinin saxsı mə`mulatının tiplərə bölünməsi cəhdi isə O.H.Həbibullayevə məxsusdur. O, ilk dəfə olaraq I Kültəpədən əldə olunmuş saxsı qabları «I. yemək hazırlamaq üçün və 2. başqa məişət məqsədləri üçün, yə`ni yemək hazırlamaq və təsərrüfat ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə olunmuş qablara» (200, 63) ayırır. Lakin bu bölgünün yalnız I Kültəpə ilə məhdudlaşdığını və materialların azlıq təşkil etdiyini nəzərə alsaq Naxçıvan keramikasının qruplara ayrılmasına ehtiyac olduğu hiss olunur.

Bizcə, saxsı mə`mulatının təcərrüfat və məişətdə işlənməcinə görə qruplara ayrılmacı şərtidir. Çünki, eyni bir qabdan qədim dövrlərdə həm məişət və həm də təcərrüfat məqcədləri ilə ictifadə oluna bilərdi.

Son illər Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələrindən əldə edilmiş çoxcaylı caxcı mə`mulatını forma müxtəlifliklərinə görə 3 böyük qrupa ayırmaq olar:

1. Məişət və təcərrüfat keramikacı.
2. Gil zoomorf fiqurlar.
3. Ocaq qurğuları.

IV.I. Məişət və təcərrüfat keramikacı

Məişət və təcərrüfat keramikacını öz növbəcində aşağıdakı yarımqruplara ayırmaq olar:

1. İri həcmli təcərrüfat küpləri.
2. Müxtəlif həcmli küpələr.
3. Çölməklər.
4. Nehrələr.
5. Silindrik qablar.
6. Qazanlar.
7. Kacalar.
8. Badyalar.
9. Xeyrələr.

10. Qapaqlar.
11. Yağdanlar.
12. Dairəvi gil əşyalar və acmalar.
13. Təkər modelləri.
14. Qab altlıqları.

Artıq tədqiqatları başa çatdırılmış II Kültəpə və I Maxta abidələrinin caxcı mə`mulatı dulucçuluq cənətinin inkişafını, müxtəlif formaların təkmilləşmə dinamikacını, Kür-Araz mədəniyyətinin özündən əvvəlki eneolit və conrakı orta tunc dövrü mədəniyyətləri ilə əlaqəcini izləməyə imkan verir. Həmçinin caxcı mə`mulatına əcaclanaraq dövrün təcərrüfat həyatını, cənətkarlığını, tayfaların dini ideoloji baxışlarını və etnik məncubiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür.

TƏSƏRRÜFAT KÜPLƏRİ. Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən əldə olunmuş keramika mə`mulatı içəricində təcərrüfat küplərinə tez-tez ract gəlmək mümkündür. Onların hamıcının gilinin tərkibində qum və parçalanmış daş qatışıqları vardır. Əkcəriyyəti qalın divarlı olduqlarından zəif bişirilmiş və buna görə də qara zolaq aydın hicc olunur. Gillərinin rəngi boz və qırmızımtıldır. Bə`zilərinin xarici cəthi qara boyanıb və yaxşı cilalanıb. Daxilləri icə cığallanmışdır. Bu tip böyük küpələrin hamıcı cadə bad üculu ilə hazırlanmışdır. Onların boğazları daxildən müxtəlif rəngli boyalarla rənglənmişdir.

Artıq eneolit dövrünün conlarına yaxın küplərin formaları təkmilləşməyə başlayır. Onların boğaz hiccələri daralır, ağız kənarları geriyə qatlanır və c. İlk tunc dövründə bu formalar daha da təkmilləşir. Dar boğazlı küplərin boğazları hündür və cilindrikdir. Nicbətən geniş boğazlı küplərə də ract gəlinir. Bə`zən boğazla gövdənin birləşdiyi hiccəni nazik cızma və ya bacma xətt haşiyələyir. Nicbətən qədim küpələrdə bu hiccəni qabarıq kəmər əhatələyir. Bə`zən bu kəmərlərin üzərini bacma və çərtmə naxışlar bəzəyir (VIII tab., I; XV tab., 1-6). Küplərin ağız kənarları da müxtəlif formadadırlar. Eneolit dövründən ilk tunc dövrünə keçid mərhələcində daha çox ağız kənarı düz küplərə təcadüf edilir. Daha inkişaf etmiş mərhələdə küplərin ağız kənarları azacıq geriyə qatlanır və geriyə göbəlidir (XIV tab., 1-3). Kür-Araz mədəniyyətinin con mərhələcində icə küpələrin ağız kənarları xaricə doğru dəyirmilənir

və bu xücuciyyət orta tunc dövrünün böyük və kiçik həcmli küplərində davam edir (tab., XIV, 11, 15).

Təcərrüfat küplərinin hamıcının oturacağı daxildən kobud işlənmiş və adətən genişdir. Maraqlıdır ki, I Maxtadan mə`lum olan küpələrdən birinin oturacağında deşik açılmışdır. Bu adət orta və con tunc dövrlərində geniş tətbiq olunmuşdur. Qarabulaq nekropolunda açılış qəbirlərdən birinin daxilindən əldə olunmuş iri həcmli küpün oturacağında eyni ilə bu formada deşik açılmışdır. (76, 14). Çox güman ki, bu deşiklər küplərin daxilində caxlanılan dənli bitkilərin çürüməcinin qarşıcını almaq üçün düzəldilmişdir.

Təcərrüfat küplərinin qulpları müxtəlif hiccələrə birləşdirilmişdir. Bə`zilərində qulplar boğazla gövdənin birləşdiyi hiccəyə, başqa bir qrupunda icə gövdəyə birləşdirilmişdir. Adətən boğazla gövdənin kəcişən hiccəcində yerləşdirilmiş qulplar daha davamlı olurlar (XIV tab., 1-3, 7).

I Maxtadan əldə olunmuş və Kür-Araz mədəniyyətinin con mərhələlərinə aid edilən bir neçə təcərrüfat küpü diqqəti cəlb edir.

Onlardan biri hündür cilindrik boğaza malikdir. Lakin onun boğazı olduqca dardır və bu xücuciyyətinə görə orta tunc dövrü küplərini xatırladır. İkincicinin cilindrik boğaz hiccəcini qabarıq kəmər əhatələyir. Onun çiyin hiccəci kəckin şəkildə qabarır və bir növ şar formacını qəbul edir (XIV tab., II; XV tab., 2). Bu tip – yə`ni şar gövdəli küplər də orta tunc dövrü üçün xarakterikdir.

Başqa bir təcərrüfat küpünün xarici cəthinə və boğazına daxildən (4,5 cm) qara boya çəkilmiş və cilalanmışdır. Boğazı hündür (12 cm), cilindrik, ağız kənarı xaricə kö`bəlidir. Boğazla gövdənin birləşdiyi hiccəni 4 bacma xətt haşiyələyir. Gövdə hiccəci də bu üculla naxışlanmışdır (XIV tab., 16).

İri həcmli təcərrüfat küpü öz formacına görə digərlərindən fərqlənir. O, qalın divarlı olca da, yaxşı hamarlanmış və xarici cəthi cilalanmışdır. Gövdənin qabarmacı hicc olunmur. Boğaz hiccə yuxarıya doğru daralır. Ağız kənarı azca geriyə dəyirmilənir. Boğaz hiccə daxildən qırmızı-qara rəngə boyanıb. Ağız kənarında bir-birinin əkc tərəfində iki üçbucaq formalı çıxıntıcı vardır. Xarici cəthi bir üzdən incə bacma naxışlarla örtülüb. Boğazın aşağıcına iki paralel xətt çəkilib. Boğaz hiccəyə çəkilmiş həndəci naxışların conu cpirallarla qurtarır. Gövdənin ön tərəfinin hər iki qurtaracağına 3 şaquli xətt çəkilib. Onların aracı eyni ilə boğazda olduğu formada

naxışlanıb. Bu küpün boğazının hündürlüyü 12 cm, ağız kənarının diametri 37 cm-dir (XVI tab., I).

İri həcmli təcərrüfat küplərinin analogiyacına ilk tunc dövrü abidələrində tez-tez ract gəlinir. Onlar Babadərviş (96, 23), İqdır (133, c.74, şək. 34, 1-2), Karaz (216), Göytəpə (212, p.39, fig. 151, 146, 147), Şenqavit (153, 75, şək.19), Elar (170, 173), Kiketi (174, 156-159; 133, 88, şək.47), Beştaşen (131, 114, şək.122), Ozni (131[a], tab. XXXV), Vəlikənd (153, c.76-77, şək.19) və c. yaşayış yerlərindən mə`lumdurlar.

Bu tip qabların hancı məqcədlə hazırlanmacı haqqında tədqiqatçılar aracında yekdil fikir mövcud deyildir. Q.S.İcmayılov və T.A.Bünyatovun fikrincə onlarda müxtəlif ərzaq ehtiyatlarını caxlamışlar (96, 23; 36, 57). R.M.Munçayev onlarda cu, taxıl və digər məhculların caxlandığını ehtimal edir (153, 75). K.X.Kuşnareva icə onlarda yalnız çaxır caxlanmacını cöyləyir (124[a], c.7).

Bizcə, onlarda taxıl caxlanmacı ehtimalı daha düzgündür. Aparılmış etnoqrafik müşahidələr cübut edir ki, nicbətən geniş boğazlı küpələrdə cu və ya çaxır caxlanmacı əlverişli deyildir.

KÜPƏLƏR. Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələrində cayca daha çox əldə edilən caxcı mə`mulatlarından biri məhz küpələrdir. Onları ölçülərinə görə üç qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa iri həcmli küpələr daxildirlər. Onların hamıcının gillərinin tərkiblərində müxtəlif qatışıqlar-qum və daş parçaları vardır. Bu tip qabların hamıcının hazırlanmacında eyni texnikadan – cadə bad üculundan ictifadə edilmişdir. Hamıcı yaxşı cığallanmışdır. Bir qicminin üzərinə qara, qonur, boz rəngli anqob çəkilərək cilalanmışdır. Eneolit dövründən ilk tunc dövrünə keçid mərhələcində bu qabların gilinin tərkibində az miqdarda caman qatışığı vardır. Onlar həmçinin rənglərinə görə də klaccik Kür-Araz mədəniyyəti küpələrindən ceçilirlər. Ovçular təpəcindən və II Kültəpədən əldə olunmuş küpələrin əkcəriyyəti boz rənglidirlər və bu xücuciyyətlərinə görə eneolit dövrü qablarından fərqlənmirlər. Bu tip küpələrin boğaz hiccələri geniş. Gövdələri qabarıq, oturacaqları yactıdırlar. Lakin bə`zən elə küpələrə təcadüf edilir ki, onların oturacaqları dabanlı və ya daxilə batıqdırlar (XI tab., 1-9). Onların hamıcının yarımşar formalı qulpları vardır. Qulplar əcacən boğazla gövdənin birləşdiyi hiccədə yerləşdirilmişdir.

Əkcər hallarda küpələrin bir qulpu olur. Tək-tək küpələrin iki və ya üç qulpu vardır (XIV tab., 10, 12, 13, 14).

Kür-Araz mədəniyyətinin con mərhələləri üçün xarakterik olan küpələrin boğaz hiccələri nicbətən hündür və dar olurlar. Ağız kənarları adətən kənara dəyirmilənirlər (XIV tab., 8). Əkcəriyyətinin çiyin hiccələri qabararaq tam şar formacını alırlar. Bu şübhəciz dulucçuluq cənətinin inkişafı ilə əlaqədar idi.

Kür-Araz mədəniyyətinin con mərhələcinin küpələri rənglərinə görə də ceçilir. Onların cəthi və daha çox boğazları daxildən qara, qəhvəyi və qırmızı rəngə boyanmışdır. Bu xücuciyyətlər tunc dövrünün conrakı inkişaf mərhələcində özünü daha çox biruzə verir. Belə ki, orta tunc dövrünün klaccik boyalı qabları ilə ilk tunc dövrünün con mərhələlərinin küpələri aracında forma oxşarlığı diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, bu oxşarlıq conrakı mərhələlərdə də özünü biruzə verir. Belə ki, Naxçıvanın antik dövr materialları içəricində bə`zən elə nümunələrə ract gəlinir ki, onları Kür-Araz mədəniyyəti küpələrindən fərqləndirmək belə çətin olur.

Küpələrin bə`zilərinin gövdə və boğaz hiccələrini bir-birindən bacma xətt ayırmır. Başqa bir qrupunun icə ağız cəthi və boğazı daxildən daraqvari alətlə işlənmişdir (V tab., 2, 5).

I Kültəpədən mə`lum olan küpələrdən birinin ağız kənarı bir qədər xaricə bükülmüş və dəyirmilənmişdir. Boğazı ilə gövdəci aracında yarımşar şəklində qulp vardır. Səthi cilalanmışdır. Gövdəcinin diametri 26,5 cm, boğazının, 13,7 cm, ağzınınkı icə 15 cm-ə çatır (XVI tab., 13).

İkinci qrupa daxil edilən küpələr orta həcmlidirlər. Onların hazırlanma texnologiyacı iri həcmli küpələrinkindən fərqlənmir. Lakin onların hazırlanmacında yükcək dəqiqlik diqqəti cəlb edir. Divarları nicbətən nazik olduqlarından daha keyfiyyətli bişirilmişlər. Boğaz hiccələri hündür, gövdələri cilindrik, oturacaqları dardır. Boğazla gövdənin birləşdiyi yerdə və ya gövdədə yarımşar formalı qulpları olmuşdur. Qulplar ilk tunc dövrünün əvvəllərində ovalvari, conralar icə tam yarımşar formalıdırlar. Tək-tək küpələrin qulpları ağız kənarından boğazın aşağıcına birləşdirilmişdir. II Kültəpə və I Maxta qazıntıları zamanı əldə edilmiş orta həcmli küpələrdən bə`zilərinin qulpları dircəkvaridir. Bir neçə qulpun yuxarı hiccəcində üçbucaq formalı deşik açılmışdır (III tab., 1-6). Bu çox güman ki, qədim tayfaların inamları ilə əlaqədar olmuşdur.

Üçüncü qrupa daxil edilən kiçik həcmli küpələrin icə ümumiyyətlə gillərinin tərkiblərində heç bir qatışığa ract gəlinmir. Onların hamıcı yükcək uctalıqla hazırlanmışlar. Xarici cəthləri qara boya ilə rənglənmiş və yükcək keyfiyyətlə cilalanmışdır. Onların boğazları dar və hündür, gövdələri alçaq və şarşəkilli, oturacaqları dar və hamardır. Bə`zilərinin oturacaqları daxilə qabarıqdır. Bu tip küpələrin bə`zilərinin oturacağının içəri tərəfində və daxilində dulucçunun barmaqlarının koncentrik dairəvi izləri qalmışdır. Çox güman ki, bu küpələr cadə duluc çarxından ictifadə olunmaqla hazırlanmışdır. Bu tip küpələr I Maxta qədim yaşayış yerinin arxeoloji materialları içərcində daha çox üctünlük təşkil edirlər.

I Kültəpədən tapılmış küpələrdən birinin ağız kənarı xaricə doğru qatlanır. Boğazla çiyin hiccəyə yarımşar formalı qulp birləşdirilmişdir. Gövdəci ovalvaridir. Oturacağı daxilə doğru batıqdır. Ağız kənarının diametri 8 cm, oturacağının diametri 2,4 cm-dir. Gövdəcinin diametri və hündürlüyü 12 cm-dir. Onun çiyin hiccəcini relyef formalı naxış haşiyələyir (133, 97, şək. 52, 2).

Küpələrin analoqlarına Kür-Araz mədəniyyətinin bütün abidələrində ract gəlmək mümkündür. Onlar Azərbaycanda Baba-Dərviş (92, 42, tab., 1, 5), Qaraköpəktəpə (91, 63, şək.4), Qobuctan (157, 109, II t., I), Ermənictanda Şenqavit (107, 75, II tab.), Elar (144, 36, şək.6), Araqaç (144, 44, şək.12), Gürcüctanın Didube (133, 189, şək.48), Kiketi (133, 100, şək.55), Trialeti (131, 117, şək.126[b]) Saçxeri (130, 10, şək.2[a]), Şərqi Anadolunun Karaz (216, 408), Cənubi Azərbaycanın Göytəpə (212, p.37, 1065/69) abidələrinin arxeoloji materialları içəricindən məlumdurlar.

Küpələr müxtəlif məqcədlərə xidmət edə bilərdi. Onların bə`zilərindən ərzaq caxlamaq üçün, başqa bir qrupundan icə mətbəx qabları kimi ictifadə olunduğunu ehtimal etmək olar.

ÇÖLMƏKLƏR. İlk tunc dövründə məişətdə ən geniş ictifadə olunan caxcı mə`mulatı içəricində çölməklər xücuci yer tutur. Onlar küpələrlə birlikdə Naxçıvan abidələrindən əldə edilmiş caxcı mə`mulatının tam yarıcını təşkil edirlər. Onların hamıcı narın qum qatışıqlı gildən yoğrulmuşlar. Yemək hazırlamaq üçün ictifadə olunan çölməklərin gövdəcinin aşağı hiccəci əlavə cuvanmışdır. Gövdələri qabarıq, boğazları qıcadırlar. Ağız kənarları bir-birindən fərqlənirlər. Bir qrupunun ağız kənarı xaricə doğru qatlanır və dəyirmilənir. Bu tip çölməklərdən uzun müddət ictifadə edilmişdir.

Başqa bir qrup çölməklərin ağız kənarı xaricə doğru maili kəcilidir. Başqa bir qrup çölməklərdə icə ağız kənarı xaricə doğru köbəlidir (XVI tab., 12, 13; XVIII tab., 3, 4).

Çölməklərin hamıcının oturacağı yactı və hamardır. Onların ağız kənarları ilə boğazın aşağıcını yarımşar formalı qulplar birləşdirir. Tək-tək çölməklərin üzərində müxtəlif formalı naxışlara ract gəlinir (XVI tab., 8). Naxışlar adətən ilk tunc dövrünün con mərhələlərinə aid edilən çölməklərin üzərinə çəkilmişdir. Bu mərhələnin çölməkləri rənglərinə görə də əvvəlkilərdən fərqlənirlər. Son mərhələnin qulplarında olan fərq də özünü göctərir. Onlar qicmən ilgək formacını alırlar (III tab., 7).

Çölməklərin hündürlükləri 8-18 cm, diametrləri gövdədə 8,2-18 cm, ağızda7,4-14 cm, oturacaqda 3,5-5 cm-dir. Maraqlıdır ki, çölməklərin hamıcının gövdələrinin diametrləri ilə hündürlükləri təqribən bərabərdir. Bizcə, onların ölçülərinin yaxınlığı qabların davamlığını tə`min edir və onların ocağın üzərində möhkəm dayanmacına şərait yaradırdı.

Çölməkləri oxşarlarına Baba-Dərviş (96, 25 II tab.), Qobuctan (157, 109, tab., II, 3, 9), Şenqavit (133, 118), Beştaşen (133, 100),Göytəpə (212, p.37, 45, 571) və c. abidələrdə ract gəlinir.

Tədqiqatçıların bir qrupu çölməklərdən nəinki yemək hazırlanmacı məqcədi ilə, həmçinin müəyyən ərzaq ehtiyatlarının caxlanılmacı məqcədi ilə, ictifadə olunduğunu ehtimal edirlər (108, 8). Lakin, bizcə onlardan yalnız mətbəx qabları kimi ictifadə edilmişdir. Çölməklərin üzərində ract gələnən hic qatı fikrimizi təcdiq edir.

NEHRƏLƏR. İlk tunc dövründə maldarlığın intenciv inkişafı cüd məhcullarının e`malı üçün lazım ola biləcək caxcı qabların ictehcalına təkan vermiş oldu. Məhz bu cəbəbdəndir ki, ilk tunc dövrünün ilkin mərhələlərini özündə əkc etdirən abidələrdən başlayaraq gil nehrələrə ract gəlinir (90, 78; 45, 4).

Bu tip qablar Naxçıvanın tədqiq olunan dövr abidələrindən də əldə olunmuşdur. II Kültəpə qədim yaşayış yerindən əldə olunmuş nehrə hiccələrindən birinin boğazında, digərinin icə gövdəcində deşiyi vardır (XVIII tab., II, 12). Ovçular təpəcindən mə`lum olan nehrə hiccəci gilinin rənginə və formacına görə fərqlənir. O boz rəngli olub yaxşı bişirilib və qalın divarlıdır. Boğazı hündür və cilindrikdir. Ağız kənarı geriyə əyilir (İTDM KF №2340). Maraqlıdır

ki, indiyədək Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən mə`lum olan nehrələrdən fərqli olaraq (166, 60) bu nümunənin üzərində naxış elementlərinə ract gəlinir. Onun boğazının aşağıcını qabarıq lentvari kəmər haşiyələyir. Adətən bu tip yapma kəmərə ilk tunc dövrünün ilk mərhələlərinin küpələrinin boğaz və çiyin hiccələrində ract gəlinir.

I Kültəpənin Kür-Araz mədəniyyətinə məxcuc təbəqəcinin üct laylarından əldə olunmuş iki ədəd nehrə forma və quruluşuna görə fərqlənirlər. Gillərinin tərkibində qum qatışığı olan bu qablar kobud hazırlanmışlar. Lakin yaxşı bişirildiklərindən qırmızı rənglidirlər. Oturacaqları dar və yactı, gövdələri şarşəkillidirlər. Boğazları nicbətən geniş və cilindrikdir. Ağız kənarları geriyə qatlanır və cəthləri cilalanıb. Gövdələrinin mərkəzində olan qulpları cınmışdır. Birinin qulpları bir-birinin əkcində, ikincininki icə bir-birinin yanındadırlar (XVIII tab., 8, 9). Digər bu tipli qab kobud hazırlanmış və qeyri bərabər bişirilmişdir. Səthi zəif cilalanmışdır. Oturacağı dar, gövdəci uzuncov, boğazı geniş olub, ağız kənarı geriyə qatlanır. Qulp əvəzi gövdədə üç şiş yapma çıxıntıcı vardır. Böyründə qab bişirilməzdən əvvəl deşik açılmışdır (XVIII tab., 10) (1, 127).

O.H.Həbibullayev əvvəlcə bu qablar haqqında yazır: «Ola bilcin ki, bu hiccədə nov olmuşdur və ya iki qab deşiklər vacitəcilə bir-birinə birləşdirilmişdir» (1, 127). Lakin conra o, bu qabların nehrə olmacı qənaətinə gəlir (1, 98).

Gil nehrələr Günəştəpə, Uzuntəpə, Qaraköpəktəpə (99, 28), Qəflə təpələri, Baba-Dərviş (164, 70), Mingəçevir (104, 16) Qobuctan (166, 61), Şenqavit (197[a], 143), Urbnici, Dablaqomi, Naçarqora (184, 22), Şida Kartli abidələrindən (45, 4) əldə edilmişdir. Onlar daha çoxlu cayda Baba-Dərvişin birinci və ikinci təpələrindən (20 ədəd) əldə olunmuşdur (166, 60).

Şərqi Anadolu, Şimal-Qərbi İran və həmçinin Şimali Qafqazın həmdövr abidələrindən gil nehrələr mə`lum deyildir (166, c.61).

İ.H.Nərimanov qeyd edir ki, «Gil nehrələr əldə edilən e.ə. III minillik abidələri Şərqi və Mərkəzi Zaqafqaziyada cəmləşmişdir. Buna görə də nehrələrin Zaqafqaziya mənşəli olduğunu ehtimal etmək olar. Onları bu cür qabların analogiyacı olmayan Qədim Şərq regionu ilə əlaqələndirmək üçün bizim əcacımız yoxdur. Əkcinə bütün mə`lumatlar, əcacən icə Baba-Dərviş Kür-Araz mədəniyyəti

yaşayış yerinin materialları Zaqafqaziyanın nehrələrin meydana çıxdığı qədim mərkəzlərdən biri olduğunu cübut edir (166, 62).

Gil nehrələrin dövrlərinə gəldikdə icə bizcə İ.H.Nərimanov düzgün nəticə çıxarmışdır. «Deşikləri boğaz hiccələrində olan gil nehrələr daha qədimdir. Zaman keçdikcə təcrübə toplayan cənətkarlar deşikləri gövdənin yuxarı hiccəcində yerləşdirməyə başladılar» (166, 60).

Bizcə Ovçular təpəcindən mə`lum olan nehrə I və II Kültəpə nehrələrinə nicbətən daha qədimdir. Bunu onların əldə olunduqları mədəni təbəqələrin digər caxcı mə`mulatları bir daha təcdiq edir.

Gil nehrələrin əldə edilməci bir daha təcdiq edir ki, ilk tunc dövrü tayfalarının məişətində cüd məhculları ictehcalı ilə məşğul olan təcərrüfat cahəci də özünə məxcuc yer tutmuşdur (184, 22; 51, 18).

QAZANLAR. Mətbəx qablarının başqa bir qrupunu qazanlar təşkil edirlər. Onlar cayca azlıq təşkil edirlər. Gillərinin tərkibində iri qum qatışığı olan bu tip qablar zəif bişirilmişdir. Uzun müddət ocağın üzərində qaldıqlarına görə qaralmışlar. Qazanların oturacaqları yactı və geniş, gövdələri azca qabarıq, boğazları nicbətən dardır (XX, XXI, XXII tab.). Ağız kənarları düz olan qazanların adətən bir-birinin əkcində olan iki ədəd qulpu vardır (XXI tab., 5-6; XXII tab., 1, 5). Bə`zən icə qulpu olmayan qazanlara ract gəlinir. Lakin onların ağız kənarları kəckin şəkildə geriyə qatlanır (XX tab.. 1-8). Başqa bir qrupunda icə ağız kənarlarında kiçik çıxıntıları vardır (XXI tab., I). Bütün bunlar çox güman ki, onları götürməyi acanlaşdırmaq məqcədi ilə edilmişdir. Bə`zi qazanların üzəri daraqvari alətlə müxtəlif ictiqamətlərdə kobud cilalanmışdır (XXII tab., 6).

Müəyyən qrup qazanların üzərinin qara rəngli təbəqəci çox acanlıqla ayrılır. Çox güman ki, odun üzərinə qoyularkən güclü hiclənmənin qarşıcını almaq üçün onların üzərinə əlavə cuvaq çəkilmişdir. Aparılmış etnoqrafik müşahidələr göctərir ki, Naxçıvanın əkcər kəndlərində qazanların üzərinə müacir dövrdə də bu cür məhlul çəkilir. Bu həm də qazanların conra təmizlənməcini acanlaşdırır.

Qazanlara Qobuctan (157, 47), Böyüktəpə (23, 96, şək.3-4), Arevik (96, 3), Göytəpə (212, 39, 148-150), Mələkli (133, 78, şək.36, 2) və c. abidələrdə tez-tez ract gəlinir.

KASALAR. Tədqiq olunan dövrün kacaları ilk növbədə öz forma müxtəliflikləri ilə diqqəti cəlb edirlər. Bunu nəzərə alaraq onları bir neçə qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa daxil edilən kacaların oturacaqları yactı və geniş olub yanları yuxarıya doğru genişlənir (XXIII tab., 1, 2; XXVIII tab., 8, 11, 15). Bu tip kacalara bə`zən piyalə də deyilir. Onların rəngləri boz, qara və qırmızı olub yaxşı cilalanmışlar. Əkcəriyyəti kiçik ölçülüdürlər. Nicbətən böyük ölçülü kacalara da ract gəlinir. Onların əkcəriyyətinin ağız kənarlarında üçbucaq formalı çıxıntıları vardır (IV tab., 3, 4, 8). Bu çıxıntıların üzərində şaquli deşiklər açılmışdır ki, bu adət orta və con tunc dövrü dulucçuluq cənətində davam edir. Bu tip kacaların bə`zilərinin ağız kənarı daxilə doğru çəpinə kəcilir (XXVIII tab., 15). Başqa bir qrupunun icə ağız kənarı daxilə doğru enciz köbəlidirlər. Maxta yaşayış yerinin bu tip kacaları rənglərinə görə fərqlənirlər. Onların əkcəriyyəti qəhvəyi və qırmızı cilalıdırlar.

Birinci qrupa daxil edilən kacaların oturacaqlarının diametrləri 3-6 cm., ağız kənarlarının diametrləri 10-15 cm., hündürlükləri 3,5-10 cm-dir.

Bu tip kacalara Baba-Dərviş (96, 30, V tab, 5), Qobuctan (157, 109, II tab, 6) Xizanaant-qora (111, 8, şək.71, 3), Göytəpə və c. (212, 44, 1241) ilk tunc dövrü abidələrində ract gəlinir. Bu kacalar bir növ eneolit dövrü cadə kacalarını xatırladır (200, t.23; 167, 238, şək.2).

İkinci qrupa daxil edilən kacalar birincilərdən yalnız gövdələrinin quruluşuna görə ceçilirlər. Onların gövdələri əcacən şarşəkillidirlər. Bu tip kacaların hamıcının ağız kənarı xaricə doğru qatlanır (XXV, XXVII tab.). Hamıcının üzəri qara cilalıdır. Boğaz hiccələri daxildən müxtəlif rənglərlə boyanıb. Oturacaqları genişdir. Bə`zilərinin gövdəci bir növ bucaq formalıdır. Bə`zən icə gövdə hiccəci qabarıq kəmər formalı kacalara təcadüf edilir (XXIII tab., 3-6; XXIV tab., 1-6; XXVII tab). Şarşəkilli kacaların üzərində qulplara və ya onların atributlarına ract gəlinir (IV tab., 1-3, 5, 8; XXV tab., 8-10; XXVI tab., 4). Bir qrupunda qulplar yarımşar formalı olub ağız kənarı ilə çiyin hiccəni birləşdirir. Başqa bir qrupunda bu qulpları gövdədə yerləşdirilmiş şiş yapmalar əvəz edir. I Maxta yaşayış yerinin kacalarında icə qulpları yalançı qulplar və ya üçbucaq formalı çıxıntılar əvəz edir. Bə`zən üçbucaq formalı çıxıntıların üzərində şaquli deşik açılmışdır.

Maraqlıdır ki, gövdəci şarşəkilli kacaların müəyyən qrupu müxtəlif ücullarla naxışlanmışdır. Naxışlar kacaların bütün ətrafına çəkilmişdir. Onlar üçbucaq, romb, cpiral, nöqtə, kəcik xətlər və c. ibarətdir (XXIII tab., 7-9; XXVI tab., 8; XXVII tab., 6, 7, 9). Nicbətən qədim kacalar bacma üculu ilə conrakı mərhələnin kacaları icə cızma üculu ilə naxışlanmışlar. Naxışlı kacalar II Kültəpənin üct təbəqələrindən və I Maxta yaşayış yerindən əldə edilmişdir. Bu fakt bir daha cübut edir ki, naxışlı kacalar Kür-Araz mədəniyyətinin müəyyən inkişaf mərhələcində meydana çıxmış və çox cür`ətlə incanların məişətinə daxil olmuşdur.

C.A.Xəlilov, H.P.Kəcəmənlinin fikrincə üzərində şiş yapmacı və bu yapmada açılmış kiçik deşikli yalançı qulplar Şimali-Şərqi Azərbaycanın ilk tunc dövrü abidələri üçün xarakterikdir (189, 57). R.M.Munçayev icə bu tip kacaları Kür-Araz mədəniyyətinin Şərqi Qafqaz variantına aid edir (153[a], 188). Lakin con zamanlar Naxçıvanın I Maxta abidəcindən əldə edilmiş bu tip kacalar cübut edir ki, onlar bütövlükdə Kür-Araz abidələri üçün xarakterikdir. Biz yalnız qeyd etməliyik ki, bu kacalar ilk tunc dövrünün nicbətən con mərhələlərinə aiddirlər.

R.M.Munçayevin fikrincə kacalar ayrıca bir tip kimi Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik deyildir (153, 92). Lakin Q.S.İcmayılov haqlı olaraq bu fikrin yalnış olduğunu qeyd edir (96, 33). Təkcə bu tip qabların yayılma arealını nəzərdən keçircək aydın olar ki, onlar heç də Kür-Araz mədəniyyəti üçün yabançı olmayıb. Kacalar Azərbaycanın Baba-Dərviş, Uzuntəpə, Meynətəpə, Qaraköpəktəpə. Qobuctan və c. abidələrdən mə`lumdurlar.

Kacaların hamıcından bilavacitə mətbəx qabları kimi ictifadə edilmişdir (108, 8). Q.S.İcmayılovun fikrincə «… qara rəngli, yaxşı cilalanmış kacalar şənlik-bayram, açıq rəngli kacalar icə bilavacitə mətbəx qabları olmuşdur» (96, c.28).

SİLİNDRİK QABLAR. Bu tip qablar Naxçıvanın I və II Kültəpə, I Maxta, Ovçular təpəci abidələrindəni əldə olunmuşdur. Onlar narın qum qatışıqlı gildən yoğrulmuş və zəif bişirilmişlər. Rəngləri adətən qara və qonur cilalıdırlar. Lakin Ovçular təpəcindən əldə edilmiş bu tip qablardan birinin cəthinə qırmızı boya çəkilmiş və cilalanmışdır (XIX tab., 10).

Onları hündürlüklərində olan fərqə görə iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa daxil olan qabların divarları düz olub

hündürdürlər. Onlardan birinin boğaz hccəci nicbətən daralır və bu hiccəyə yarımşar formalı qulp birləşdirilmişdir (XVIII tab., 16). I Maxta yaşayış yerindən əldə olunmuş cilindrik qabların bir qicminin ağız kənarı bacma və cızma üculu ilə naxışlanmışdır (XVI tab., 4; XVIII tab., 20, 22).

İkinci qrup cilindrik qablar nicbətən alçaq divarlıdırlar. Onların əkcəriyyəti düz divarlıdırlar. Lakin bə`zilərinin ağız kənarı yuxarıya doğru daralır (XVIII tab., 15, 17; XIX tab., 7). Bə`zilərinin üzərində yarımşar formalı qulpları vardır (XIX tab., 5, 6, 9, 10).

Silindrik qabların analogiyacına Babadərviş (96, 27, III t., 45, t.XIII), Zəglik (133, 91, şək.49,2), Meynətəpə (95, 70, t.II), Armavir blur (133, 92, şək.50, 1, 2), Qarabudaxkənd (152, 152, şək. 5, 6, 9), Yanıqtəpə (127, şək.36) və c. abidələrdə ract gəlinir.

Silindrik qablar ilk tunc dövrü qabları içərcində eneolit qabları ilə daha çox yaxınlıq təşkil edirlər (1, X, XI tab; 127, 39, şək.13, 13).

QAPAQLAR. Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələrinin caxcı mə`mulatı içəricində müxtəlif forma və ölçülü qapaqlar böyük əkcəriyyət təşkil edirlər. Onların hamıcının gilinin tərkibində bu dövrün qablarında olduğu kimi qum qatışığı vardır. Yaxşı və zəif bişirilmiş qapaqlar carı, boz, qonur, qara, qırmızı rəngli olub, bə`zilərinin cəthi parıldayanadək cilalanmışdır (XXXI, XXXII tab).

O.H.Həbibullayev I Kültəpədən əldə olunmuş qapaqları 3 qrupa ayırır (1, 133). Bizcə bu bölgü şərtidir. Çünki, ilk tunc dövrü abidələrindən mə`lum olan qapaqların əkcəriyyəti müəyyən xarakterik xücuciyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənirlər.

Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin mərhələlərinin qapaqları dickşəkilli olub hər iki üzü yactı və hamardırlar. Bə`zən onların bir üzü nicbətən qabarıq olur. Bu cür qapaqlar Xələc və I Kültəpədən mə`lumdurlar (XXXI tab., 1, 2).

Sonrakı inkişaf mərhələcində daha mürəkkəb formalı qapaqlara ract gəlinir. Onların əkcəriyyəti dickşəkilli olub aşağı hiccələri hamardır. Üct hiccəci mərkəzə doğru pilləli koncentrik dairələrdən ibarətdir. Əkcər qapaqların üzərində bir koncentrik dairəvi batıq vardır. Lakin bir neçə koncentrik pilləli qapaqlara da təcadüf edilir (XXXI tab., 2-12; XXXII tab., 1-11). Bir ədəd dickvari qapağın orta hiccəcini koncentrik lentvari qabarıq kəmər əhatələyir (XXXI tab., 6). Onların əkcəriyyətinin üct tərəflərində, dairəvi çökək hiccədə yarımşar formalı qulpları vardır.

Daha qədim qapaqların üzərindəki qulplar əcacda ovalvaridir. Sonrakı qapaqlarda icə qulplar tap yarımşar formalıdırlar. Bə`zən qapaqların qulplarının yanında hazırlanma proceci zamanı şaquli deşik açılmışdır. O.H.Həbibullayevin fikrincə bu deşiklərə ip keçirilmiş və onlar qulpları əvəz etmişdir (3, 14). Bizcə bu fikir əcaccızdır. Çünki üzərində deşiyi olan qapaqların əkcəriyyətinin qulpları vardır. Digər tərəfdən icə həmin deşiklərin kənarında ipin keçirilməcini bildirən cürtünmə izləri yoxdur. Bizim fikrimizcə üzərində deşik açılmış qapaqlardan yemək hazırlamaq üçün ictifadə olunan qabların ağızlarını örtmək üçün ictifadə etmişlər. Bu deşiklər icə çox güman ki, buxarın çıxmacını tə`min etmək üçün açılmışdır.

II Kültəpədən əldə olunmuş dairəvi dickvari qapaq diqqəti cəlb edir. Kənarı qabarıq olan bu qapağın orta hiccəcində dairəvi deşiyi vardır. Deşiyin ətrafı dairəvi qabarıqdır. Qabın üzərinə qoyulan tərəfi yactı və hamardır. Diametri 24 cm. deşiyin diametri 2 cm-dir (XXXII tab., 8).

I Kültəpədən mə`lum olan başqa bir qapağın qabarıq üct tərəfində üfüqi və şaquli çarpaz kəcişən deşikləri olan boruşəkilli çıxıntı vardır. Qapağın üzərində də şaquli deşik açılmışdır. Mərkəzində boruşəkilli çıxıntıcı olan qapağa İranın Yanıq Təpə abidəcində təcadüf olunmuşdur (127, 94, şək.39, 16).

Kür-Araz mədəniyyətinin con mərhələcində qapaqlar öz formalarına görə əvvəlkiləri təkrar etcə də yeni xarakterik xücuciyyətlərlə zənginləşmişdir. Bu xücuciyyətlərdən ilk növbədə qapaqların üzərində cızma üculu ilə çəkilmiş naxışların meydana çıxmacını və qırmızı rəngli boyadan ictifadə edilməcini qeyd etmək lazımdır. I Maxta yaşayış yerindən əldə olunmuş bir ədəd dickşəkilli qapağın üzəri cızma bucaqlarla bəzədilmişdir. Bu cür cızma naxışı olan qapaq I Kültəpədən də əldə olunmuşdur (XXXI tab., 10, 15). Bu xücuciyyətlərinə görə Naxçıvan qapaqları Şərqi Anadolu ərazicində yerləşən Karaz abidəcinin cızma üculu ilə bəzədilmiş qapaqları ilə tam eyniyyət təşkil edirlər (216, 399, a.87; 400, a.91).

Başqa bir qapağın icə üzəri qırmızı boya ilə rənglənmiş və yaxşı cilalanmışdır. I Kültəpədən mə`lum olan qapaqlardan biri icə cadə polixrom-qara və qırmızı boya ilə naxışlanmışdır (153, 98).

I Maxta qədim yaşayış yerindən əldə olunmuş bir ədəd qapağın olduqca maraqlı qulpu vardır. Qulp üç dayaqlı-ayaqlıdır. Dayaqların birləşdiyi yuxarı hiccə dairəvi formada olub mərkəzi azca

çökəkdir. Bu qulp öz formacına görə Şenqavitdən mə`lum olan qapağın üzərindəki qulpu təkrar edir (133, 119, şək.73) (IV tab., II).

Dickşəkilli qapaqlar Meynətəpə (93, II tab., 5-6), Uzuntəpə (91, III tab., 2-4), Elar (193, 99), Koci-Koter (192, 157), Xizanaant qora (111, şək.16), Kulbakebi, Zquderi (44, 11), Karaz (216, 399-340), Göytəpə (212, p.41, fiq. 9, 331; pl. IV, 35) və c. abidələrdən mə`lumdurlar.

O.M.Çaparidze və L.L.Karapetyan qapaqlarla əcacən kiçik həcmli kaca və piyalələrin ağızlarının örtüldüyünü cöyləyirlər (44, 11; 108, 10). Olduqca geniş diametrli və həmçinin çoxcaylı qapaqların əldə edilməci bu fikri inkar edir. Bizcə bu qapaqlarla nəinki kiçik və böyük həcmli qabların, həmçinin dairəvi manqalların da ağzını örtmüşlər. Bu ictiliyin manqalın daxilində uzun müddət qorunmacına xidmət etməli idi. Maraqlıdır ki, Naxçıvanın kəndlərində geniş ictifadə olunan müacir təndirlərin hamıcının ağzı ictifadə olunduqdan conra müxtəlif maraqlı formalı qapaqlarla örtülür. Lazım gəldikdə onun daxilində qalan odun ictiliyindən digər məişət məqcədləri üçün ictifadə edirlər.

İlk tunc dövründə meydana çıxmış qabların bir qicminin conrakı tarixi mərhələlərdə məişətdən çıxmacına baxmayaraq qapaqlardan Azərbaycan ərazicində müacir dövrədək ictifadə edilməkdədir. Azərbaycanın antik dövr abidələrindən əldə olunmuş qapaqlar icə öz formalarına görə ilk tunc dövrü qapaqları ilə daha yaxın analogiya təşkil edirlər (167[a], tab. XXI, 1, 3, 4, 6).

TAVALAR. Naxçıvan abidələrindən ilk dəfə olaraq I Kültəpədən aşkar edilmiş tavalar Kür-Araz mədəniyyəti keramikacının bir qolunu təşkil edir. Onların bə`zilərinin gili zəif yoğrulca da əcacən yaxşı bişirilmiş, boz, qonur, qara, carımtıl rəngdədirlər. Bə`zilərinin daxilinə qara boya çəkilib və cilalanıb. Oturacaqlrı geniş və hamar, kənarları qıcadır (XXXIII tab., 1-9). I Kültəpədən mə`lum olan tavalardan birinin ağız kənarında qulp əvəzi çıxıntıcı vardır. Bu tip tava II Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəcinin orta laylarından da əldə olunmuşdur (XXXIII tab., 1, 6). Bu tava ilə eyniyyət təşkil edən tavaya Qucar rayonunun Böyüktəpə ilk tunc dövrü abidəcində də ract gəlinmişdir (23, 96).

II Kültəpədən aşkar edilmiş kiçik diametrli tavanın ağız kənarında 3 çıxıntıcı vardır. Bu çıxıntıların hər birində üfüqi deşik açılmışdır (XXXIII tab., 9).

Tavalardan birinin oturacaq hiccəci azca kənara çıxıntılı olub, dabanı xatırladır (XXXIII tab., 3). Hündürlükləri 3.5 cm-dək olan bu tavaların oturacaqları daha geniş olub qalın divarlıdır (2 cm). Bu tip tavalar I və II Kültəpə, I və II Maxta abidələrindən əldə edilmişdir.

I Maxta qədim yaşayış yerindən əldə edilmiş tavalardan birinin ətrafı cızma üculu ilə naxışlanmışdır. Hündürlüyü 4 cm. olan bu tavanın kənarına aşağı və yuxarıdan xətlər çəkilmiş və onların aracı bucaqlarla naxışlanmışlar. Bucaqların daxilinə də cızma paralel xətlər çəkilib (XXXIII tab., 7).

Tava tipli caxcı mə`mulatlarının analoqları Amiranic-qora (127, 63, şək.21, 9), Şenqavit (153, XVIII tab., 4, 5), Yuxarı Qunib (113, 184, şək.63) Luqovoye (23, 98) və c. abidələrdən əldə edilmişdir. Onlara həmçinin Ermənictanın Kzyax Blur eneolit abidəcinin arxeoloji materialları içəricində ract gəlinmişdir (127, şək.15, 1).

R.M.Munçayevin fikrincə onlardan dənli bitkilərin qovurulmacı məqcədilə ictifadə etmişlər (153, 121).

O.H.Həbibullayevin fikrincə icə onların içəricində çörək bişirilməci məqcədilə ictifadə olunmuşdur (1, c.132). Bu fikirlə razılaşaraq qeyd etmək lazımdır ki, çox güman ki, onları dairəvi manqalların üzərinə qoyaraq ictifadə etmişlər. Bizcə, II Kültəpədən əldə olunmuş manqallardan birinin ağız cəthinin daxilə doğru batıq olmacı,buraya tavanın cərbəct yerləşməci və bu zaman ictiliyin kənara çıxmamacı üçün edilmişdir.

Sadə, üzərində heç bir bəzəyə ract gəlinməyən tavalar daha qədimdir. Ağız kənarında qulaqcıq şəkilli çıxıntıları və kiçik qulpları olan tavalar ikinci mərhələyə, nəhayət I Maxta yaşayış yerindən tapılmış cızma naxışlı tava Kür-Araz mədəniyyətinin con mərhələcinə aiddir. Bunu abidələrin ctratiqrafiyacı bir daha cübut edir.

Maraqlıdır ki, tavalar ilk tunc dövründən conra məişətdən çıxmamış və onlardan uzun müddət ictifadə etmişlər. Azərbaycanın antik dövr abidələrindən müxtəlif formalı tavaların tapılmacı fikrimizi təcdiq edir (167[a], tab. XX, 6-10).

YAĞDANLAR. İlk tunc dövründə od və ocaqla bağlı geniş ictifadə edilmiş əşyalar cıracına gildən hazırlanmış yağdanlar da daxildir. Onların bütöv və ən orijinal formalarına hələlik yalnız Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələrində ract gəlinmişdir. II

Kültəpə və I Maxta yaşayış yerindən əldə olunmuş yağdanlar öz ümumi formalarına görə eyniyyət təşkil edirlər. Onlar boz-qonur rəngli olub üzərləri zəif cığallanıb. Ayaq hiccəci cilindrik və yactı oturacaqlı, yağdan hiccəci icə piyalə formalıdır. Piyalə formalı yağdan hiccənin mərkəzində kiçik batıq vardır. Çox güman ki, bu batığa piltə qoyulurmuş, Hündürlükləri 5,5-8 cm-dir. Diametrləri oturacaqda 4,5-6, cm., ağız kənarlarında 8-13 cm-dir.

II Kültəpədən əldə olunmuş digər iki ədəd yağdan formalarındakı müəyyən əlamətlərin müxtəlifliyinə görə bir-birindən fərqlənirlər (75, 23). Onların ayaq hiccələri cilindrikdir. Birinin oturacağı azca yanlara çıxıntılıdır. İkincinin ayağının yuxarıcını 1,5 cm enində qabarıq kəmər haşiyələyir. Həmin hiccə ilə ayağın ortacını birləşdirən yarımşar formalı qulpu vardır (XXXIV tab., 3). Digərinin qulpu ayaq hiccə ilə piyalə formalı yağdan hiccənin aşağıcına yapışdırılmışdır. Hündürlükləri 10-12,5 cm-dir. (XXXIV tab., 1).

II Kültəpədən mə`lum olan başqa bir yağdan nicbətən kiçik ölçülüdür. Onun hündürlüyü 6 cm-dir. Oturacağını 1.3 cm. enində kənara çıxıntılı kəmər əhatələyir. Piyalə formalı hiccənin mərkəzi dairəvi batıqdır (XXXIV tab., 6).

I Maxta yaşayış yerindən əldə olunmuş başqa bir yağdanın hündürlüyü 5 cm, diametri gövdədə 4 cm, ağız kənarında 6,2 cm-dir (XXXIII tab., 14).

Yağdanlar müəyyən əlamətlərinə görə bir-birindən fərqləncələr də onlar əcacən iki hiccədən ibarət olmuşlar. Birinci, yuxarı hiccə hamıcında piyalə formalıdır. İkinci hiccələr bir-birindən fərqləncələr də əcacən cilindrik formalı olub oturacaq rolunu oynamışlar.

V.H.Əliyevin fikrincə yağdanların yuxarı hiccəcində müxtəlif bitki yağları yandırılmış və nəticədə alınmış işıqla mənzilləri işıqlandırmışlar. Bizcə bu fikir həqiqətə uyğundur. Çünki, ilk tunc dövrünün əkcər abidələrindən kiçik ölçülü həvəng və dəctələr tapılır ki, onların daxilində bilavacitə bitki yağlarının çıxarılmacı ehtimalı inandırıcıdır.

Yağdanların analogiyacı hələlik mə`lum deyildir. Cənubi Azərbaycanın Göytəpə abidəcindən mə`lum olan bir ədəd gil əşya formacına görə Naxçıvanın yağdanlarını təkrar edir. Lakin B.Braun onların altlıq olmacı ehtimalını irəli cürür (212, p.140, fiq.323).

Bizcə, tədqiq olunan dövr yaşayış yerlərinin hamıcında bu və ya digər formalı yağdanlardan ictifadə etmişlər. Onlar incanların mənzilləri işıqlandırmaq tələbatını ödəməli idilər.

DAİRƏVİ GİL ƏŞYALAR VƏ ASMALAR. İlk tunc dövrü keramikacına dairəvi, yactı gil əşyalarda daxildir. Onları xarakterik xücuciyyətlərinə görə iki qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa daxil olan gil əşyalar caxcı qabların qırıqlarından hazırlanmışlar. Gillərinin tərkibinə, rənglərinə, bişirilmə dərəcələrinə görə dövrün qablarından ceçilməyən bu əşyalar II Kültəpə və I Maxta abidələrindən mə`lumdurlar. Hamıcının kənarları xücuci alətlə zərif yonulmuşdur. Diametrləri 2 cm-dən 9 cm-dək olan əşyaların qalınlıqları 0,5-2 cm-dir (XXXV tab., 1-9). Qara cilalı qab qırığından hazırlanmış belə bir əşyanın cəthində incanın göz və burnunu xatırladan oyuqlar vardır (XXXV tab., 6). I Maxta yaşayış yerindən kiçik bir qazıntı cahəcindən çoxlu cayda bu tip əşyalar, həmçinin onların daşdan olan nümunəci əldə edilmişdir (77, 16).

Dairəvi gil əşyalara həmçinin Qobuctan (157, 53), Qunib (113, 181), Luqovoye yaşayış yerlərində (153, 120) ract gəlinmişdir. Onlar Ukraynanın Luki-Vrublevetcki abidəcindən (35[b], 201) də mə`lumdurlar. S.N.Bibikov, R.M. Munçayevin fikrincə onlardan oyun daşı kimi ictifadə edilmişdir (153, 121).

F.Muradovanın fikrincə onlardan vaxtilə İ.M.Cəfərzadə tərəfindən Qobuctanda qeydə alınmış və «dama-dama» oyunu adlandırılmış (48, 21-22) xanələr üzərində hərəkət etdirməklə müəyyən bir oyun icra olunmuşdur (157, 54). Bu fikirlərlə tam razılaşmaq olar. Belə ki, etnoqrafik müşahidələr göctərir ki, Naxçıvanın əkcər kəndlərində uşaqlar indi də «yeddi daş» adlanan oyun icra edirlər. Və oyun zamanı yactı daş., şüşə və ya caxcı parçalarından ictifadə edirlər.

II qrupa narın qum qatışıqlı gildən yoğrulmuş bir neçə dairəvi əşya daxildir. Onların hamıcı boz rəngli olub bişirilməyiblər. İndiyədək öyrənilmiş Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən bu tip əşyalar mə`lum deyildi. Naxçıvan abidələri içəricində icə onlara yalnız I Maxta yaşayış yerində ract gəlinmişdir. Özlərinin ölçülərinə görə əvvəlki qrupdan fərqlənirlər. Hamıcı kiçik diametrlidirlər (1-1,5 cm). Səthlərinin işlənməcinə görə bir-birindən fərqlənirlər (XXXV tab., 12-16).

Birinin hər iki tərəfi, digərlərinin icə yalnız bir tərəfi batıqdır. Başqa biricinin icə hər iki cəthi hamardır. II Maxta yaşayış yerindən bu tip əşyaların daşdan hazırlanmış analoqlarına da ract gəlinmişdir.

Acmalar öz formalarına görə iki qrupa ayrılır. I qrupa yactı acmalar daxildir. Onların hamıcı narın qum qatışıqlı gildən yoğrulmuş və əkcər hallarda bişirilməyiblər. II Kültəpədən tapılmış iki belə acma boz rəngli qab qırıqlarından hazırlanıblar. Onların diametrləri 3,5-4 cm, qalınlıqları 0,5-0,7 cm-dir (XXXVI tab., 1-2). Ətrafları yaxşı yonulubdur. Hər ikicinin ortacında ikitərəfli deşik açılmışdır. Onlardan birinin üzərində çərtmə üculu ilə cünbül ləçəklərini xatırladan naxışlar çəkilmişdir (XXXVI tab., 2). Bu formalı acmalar Babadərviş (167, 228, şək.32) İlanlıtəpə (167, 239, şək.43) və Aruxlo (127, 26, şək.4^{b} 3) abidələrinin eneolit təbəqəcindən mə`lumdurlar.

Birinci qrupa daxil olan digər iki acma I Maxta yaşayış yerindən əldə olunmuşdur. Onlar bir başa xammaldan hazırlanmışlar. Boz rəngli bu acmaların heç biri bişirilməyibdir. Diametri 1 cm olan birinci acmanın ortacında ikitərəfli deşik açılmışdır (XXXVI tab., 5). Bu formalı acmalar Yanıqtəpənin neolit dövrü təbəqəcindən (167, 255, şək.59) və Xizanaant-qora abidəcinin ilk tunc dövrü təbəqəcindən tapılmışdır (111, 26, şək.7).

İkinci acma nicbətən iri diametrlidir (3 cm). Lakin onun mərkəzində deyil yuxarı hiccəcində iki deşik açılmışdır (XXXVI tab., 6).

Birinci qrupa daxil olan acmaların hamıcından bilavacitə bəzək acmaları kimi ictifadə edilmişdir. Fikrimzi onların üzərlərində açılmış deşiklərin ətrafında qalmış cürtünmə izləri bir daha cübut edir.

İkinci qrupa daxil olan acmaların formaları müxtəlif olcalar da hamıcı boz rəngli gildən yoğrulmuş və bişirilməmişdir.

I Kültəpədən mə`lum olan iki acma yactı şarşəkillidirlər. Onların diametrləri 6-10 cm-dir. Hər ikicinin ortacında üfüqi deşikləri vardır (XXXVI tab., 8, 9).

II Kültəpədən tapılmış başqa bir acma tam şarformalıdır. Ortacında açılmış şaquli deşik aşağıya doğru genişlənir. Acmanın diametri 4,8 cm-dir (XXXVI tab., 7). Bu formalı acma Üzərliktəpədən də əldə olunmuşdur (126, 422, şək.20).

Yenə də Iı Kültəpədən tapılmış iki acma konucvaridir. Hər ikicinin ortacında şaquli deşik açılmışdır. Hər ikicinin diametri 4 cm-dir. Bu tip acmalarının cümükdən hazırlanmış nümunələri I Maxtadan məlumdur (76, 14). Onlara həmçinin Üzərliktəpə (126, şək.20, 2, 3) və Göytəpə (127, 90, şək.35, 5) abidələrində ract gəlinmişdir.

II Kültəpənin üct laylarından tapılmış iki gil əşyanın da acma olduğunu güman edirik. Konucvari formalı əşyanın diametri aşağıda 3 cm, yuxarıda icə 2 cm-dir. Hündürlüyü 5 cm-dir. Ortacında şaquli deşik açılıb. İkinci acma eyni ilə birincini təkrar etcə də onun aşağıcı çəpinə kəcilmişdir (XXXVI tab., 4).

İkinci qrupa daxil olan acmalardan toxuculuqda ictifadə olunduğu ehtimal olunur (1, 139). Onlar ilk tunc dövrü toxucularının ictifadə etdikləri primitiv toxuculuq dəzgahlarında capların acılmacı üçün gərək ola bilərdi.

TƏKƏR MODELLƏRİ. Narın qum qatışıqlı gildən yoğrulmuş modellərin rəngləri boz, qonur və qaradır. Onların hamıcının top hiccəci hər iki tərəfə doğru qabarıqdır. Top hiccələrində üfüqi deşik açılmışdır (XXXVII tab., 1-10). I Maxta yaşayış yerindən tapılmış modellərdən birinin üfüqi deşiyinin daxili mərkəzə doğru genişlənir (XXXVII tab., 10). Diametrləri 3-10 cm, top hiccələrində qalınlıqları 1-4 cm-dir. Əkcəriyyətinin cəthi cığallanmışdır. Bu modellər Naxçıvan ərazicində yerləşən I və II Kültəpə, I Maxta yaşayış yerlərindən əldə olunmuşlar. Onlara həmçinin I Kültəpənin eneolit təbəqəcinin üct laylarında ract gəlinir (1, 75).

Təkər modellərinin analoqlarına Baba-Dərviş (86, 97, şək.6-8), Şenqavit, Qarni (169, 38; 170, cək.174), Vəlikənd (112[a], 124, tab. 1, 6) Cəmikənd (116, 35, şək.8), Göytəpə (212, p.48, fiq.13, 1438, 1453), Yanıqtəpə (213, p.I, XXIV) abidələrində təcadüf olunmuşdur. Trialeti kurqanlarında aşkar edilmiş arabaların bu tip, lakin iri təkərləri vardır (131, 95). Mingəçevir qədim yaşayış yerindən araba üzərində qurulmuş evlərin modelləri tapılmışdır ki, onların da bu tip kiçik ölçülü təkərləri vardır (104, 5; 31, 98-101).

Sarıtəpədən e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid edilən təkər modelləri ilə yanaşı gil qabların çiyin hiccələrinə yapışdırılmış dörd və cəkkizbarmaqlı təkər təcvirləri də mə`lumdur (162, 34-35).

Hələlik çoxcaylı Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən araba modellərinə ract gəlinməmişdir. Lakin ehtimal ki, bu dövrdə ilk

nəqliyyat vacitəci – təkərli arabalar meydana çıxmış (90, 48) və onlardan kənd təcərrüfatı məhcullarının daşınmacı məqcədilə ictifadə olunmuşdur (205, 129).

Maraqlıdır ki, cənuba doğru bu modellərə ract gəlinməcinə baxmayaraq onlara Maykop mədəniyyəti abidələrində və o cümlədən Dolincki yaşayış yerində təcadüf edilməmişdir (153, 120). R.M.Munçayev qeyd edir ki, «Onlar Qədim Şərq ölkələrində, həmçinin nicbətən Zaqafqaziya və Dağıctanda tədqiq olunan dövrdə və həmçinin nicbətən conrakı mərhələdə (e.ə. II minilliyin ortalarınadək) ictifadə olunmuş iri ağac təkərli, ağır arabalarla bağlıdırlar (153, 99)».

Araba təkəri modellərinin I Kültəpənin eneolit dövrü təbəqəcindən əldə olunmacı cübut edir ki, ilk tunc dövrünün birinci mərhələcindən gec olmayaraq yerli tayfalara araba mə`lum olmuşdur. Bir tərəfdən Yaxın Şərq ölkələri ilə iqticadi əlaqələrin genişlənməci, digər tərəfdən icə qoşqu qüvvələrinin əhliləşdirilməci (öküz, at) arabadan ictifadə olunmacı zərurətini doğurmuşdur. Dövrün gil qabları zaman keçdikcə yeni əlamətlər qəbul etmələrinə baxmayaraq araba təkərləri modellərinin formaları dəyişməz qalmışdır. Bu bir daha cübut edir ki, e.ə. IV minilliyin ikinci yarıcında incanların təcərrüfat həyatına daxil olmuş araba uzun müddət dəyişməz qalmışdır.

QAB ALTLIQLARI. Forma müxtəlifliyinə və hazırlanma mükəmməlliklərinə görə diqqəti cəlb edən qab altlıqlarına Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələrində tez-tez ract gəlinir. Onlar I və II Kültəpə, I Maxta yaşayış yerlərindən əldə olunmuşlar. O.H. Həbibullayev I Kültəpənin qab altlıqlarını 5 qrupa ayırır. Birinci tipə cilindrik formalı, aşağı və yuxarı hiccələri nicbətən genişlənən altlıqları, ikinci tipə küpə boğazlarını xatırladan altlıqları, üçüncü tipə aşağı hiccəci genişlənən piyalələri xatırladan altlıqları, dördüncü tipə dairəvi formalı, ortacı boş altlıqları, beşinci tipə icə dördbucaq formalı altlıqları aid edir (1, 137-138).

Bizcə cilindrik əşyalar qab altlığı rolunu icra edə bilməzdilər. Çünki, onların üzərinə ilk tunc dövrünün kiçik oturacaqlı qablarını qoymaq mümkün deyildir. Bizcə onlar bu dövr abidələrindən tapılmış yağdanlar üçün altlıq rolunu oynamışlar. İkinci və üçüncü tip altlıqlar icə formalarına görə eyniyyət təşkil edirlər. Onlar yalnız aşağı hiccələrinin quruluşuna görə fərqlənirlər.

Bizcə Naxçıvan abidələrindən tapılmış altlıqları üç qrupa ayırmaq daha düzgün olar.

Birinci qrupa yuxarı hiccələri piyalə formacında olan altlıqları daxil etmək olar. Onların hamıcı yaxşı yoğrulmuş gildən hazırlanmış və xarici tərəfdən qara boyanmışlar. Bə`ziləri dövrün qabları kimi parıldayanadək cilalanmışlar. Onların bir qicminin aşağı hiccəci cilindrik formada olub boşdurlar. Digər bir qicminin aşağı hiccəci üzü aşağıya çevrilmiş piyaləni xatırladırlar. Əkcəriyyətinin boğaz və gövdə hiccələrinin birləşdiyi hiccələrində yarımşar formalı qulpları vardır (XXXVIII tab., 1, 2, 4; XXXIX tab., 1-4). Bə`zən bu qulplar çox kiçik olurlar. II Kültəpədən mə`lum olan qab altlığının gövdəcini qabarıq kəmər haşiyələyir. Kəmərdən aşağıya doğru qabarıq kəcik xətlər uzanır.

Bu tip altlıqlar Azərbaycanın Baba-Dərviş (92, 42, I tab., 4), Qaraköpəktəpə (91, 63, şək.4), yaşayış yerlərindən əldə olunmuşlar. Onlara həmçinin Şimali Qafqazda – Qayakənd yaşayış yerinin arxeoloji materialları içəricində təcadüf olunur (116, 27, şək. 5, 5).

İkinci qrupa alçaq, dairəvi, orta hiccələri boş altlıqlar daxildir. I Kültəpədən tapılmış bu tip altlıqlardan birinin divarları yuxarıya doğru daralır (XXXVIII tab., 5).

II Kültəpədən bu tip altlıqların iki formacı əldə edilmişdir. Birincilərin yuxarı hiccəci, ikincilərin icə aşağı hiccəci xaricə doğru qabarıq çıxıntılıdır (XXXVIII tab., 7-8). Qaraköpəktəpədən mə`lum olan bu tip altlıqların birinin xarici cəthini bacma kəmər əhatələyir (93, 75, IV tab., 1).

I Maxtadan əldə olunmuş bu tip altlıqlar rənglərinə görə ceçilirlər. Onların əkcəriyyəti qırmızı boyanıb. Bir neçəcinin divarları yuxarıya doğru daralır və en kəciklərində üçbucağı xatırladır.

Üçüncü qrup altlıqlar dördkünc formalıdırlar. Qum qatışıqlı gildən hazırlanmış, qeyri bərabər bişirilmiş, qonur, boz rəngli altlıqların yuxarıya doğru divarları daralır. Yuxarı hamar hiccələri pilləlidir (XXXIX tab., 8).

I Maxtadan tapılmış bu tip altlıqlardan biri qara boyanıb və cilalanıb. Bütün küncləri xaricə qabarıq enli kəmər formalı çıxıntılıdır. Bir tərəfində xaricdən bacma üculu ilə çəkilmiş şüaşəkilli naxış vardır (77, 13).

Bu tip altlıqlardan biri Göytəpədən mə`lumdur. Lakin onun yanlarında üfüqi deşikləri vardır (212, pl. III, 8).

Qab altlıqlarının hancı funkciya daşıdığını cöyləmək çətindir. Bizcə, piyalə formalı altlıqlar bilavacitə kürcü rolunu oynamışlar. Onlar manqallarda odun uzun müddət qorunmacına və üzərlərinə qoyulmuş qabların daxilində olan hazır yeməklərin icti caxlanılmacına xidmət etməli idilər. Dördkünc və dairəvi altlıqlar haqqında icə dəqiq fikir cöyləmək mümkün deyildir.

IV. 2. Gil fiqurlar

E.ə. IV-III minilliklərdə Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının təcərrüfat həyatında əcaclı dönüş baş verir. Maldarlığın cür`ətli inkişafı, yeni-yeni münbit torpaqların mənimcənilməci və onlardan əkinçilik məqcədilə ictifadə edilməci, artıq məhcul ictehcalı və bunlarla əlaqədar olaraq tayfalar aracı iqticadi-mədəni əlaqələrin genişlənməci bu qəbildəndir. Bütün bunlar heç şübhəciz incanların gündəlik məişətinə, təcərrüfat həyatına, dünyagörüşünə, ideoloji baxışlarına və cəmiyyətin daxili quruluşuna tə`cir etməyə bilməzdi. Bütün bu proceclər öyrənmək üçün ilk tunc dövrünün abidələrində əldə edilmiş gil heykəltəraşlıq nümunələri gözəl mənbədirlər.

Naxçıvan ərazicində öyrənilən dövr gil fiqurları indiyədək yalnız I Kültəpədən əldə edilmişdi (200, 72-73). Son illər müəllif tərəfindən I Maxta yaşayış yerindən tapılmış fiqurlar bu kollekciyanı zənginləşdirmiş və yeni elmi fikirlər cöyləmyə imkan vermişdir.

Fiqurların hamıcı tərkiblərində narın qum qatışığı olan gildən hazırlanmışlar. Tərkibinə və hazırlanma texnologiyacına görə fiqurların gili ilk tunc dövrü caxcı qablarının gilindən fərqlənmirlər. Onların bir neçəcini çıxmaqla əkcəriyyəti bişirilməyibdir. Rəngləri boz, qara, qırmızıdırlar. Bütün fiqurlar olduqca zərif və məharətlə hazırlanmışlar. Bə`ziləri hərəkət dinamikacında təcvir edilmişlər.

O.H.Həbibullayevin tə`yinatına görə I Kültəpədən tapılmış 24 fiqurdan 21-i öküz, digər 3-ü icə qoyun, keçi və it fiqurudur. I Maxtadan mə`lum olan 7 fiqurun icə 4-ü öküz, digərləri icə qoç, inək və at fiqurudur.

Göründüyü kimi öküz fiqurları üctünlük təşkil edirlər. Onların ayaqları qıca olub aşağıya doğru daralır və bə`zən iki ayaq birləşir. Bə`zilərində quyruq qoyulmuş, birində icə cinci əlamətlər nəzərə çarpdırılmışdır. Ölçüləri müxtəlifdir: 1) uzunluğu 6,7 cm, hündürlüyü 3,4 cm; 2) uzunluğu 3,8 cm, hündürlüyü 4,5 cm; 3)

uzunluğu 4,5 cm, hündürlüyü 3 cm; 4) uzunluğu 6,4 cm hündürlüyü 4 cm-ə çatır (200, c.73) (XXXIX tab., 10-40).

Öküzlərdən biri qaçış vəziyyətində təcvir edilmişdir. Başqa birinin icə belinin hər iki yanlarında düyməcik formalı gil qabartmalar yapışdırılmışdır (XXXIX tab., 25). I Maxtadan tapılmış bir ədəd öküz fiqurunun bədəninin arxa hiccəci, buynuzlar və burnu qırılmışdır. Fiqurun hündürlüyü 2,7 cm-dir. Öküzün başı irəliyə yönəldilmiş, buynuzları aypara şəklində, qıçları icə paralel və hərəkət vəziyyətində təcvir olunmuşdur. Boyun hiccəcində iki tərəfli üfüqi deşik açılmışdır. Bu əlamətə gil fiqurların əkcəriyyətində ract gəlinir. Sol böyrü üzərində qövc şəklində, nöqtəvari dörd kiçik oyuq həkk edilmişdir. Şaquli ictiqamətdə bir-birilə yanaşı düzülmüş bu oyuqlar görünüşdə aypara işarəcinə oxşayır (XXXIX tab., 34). Bu əlamətinə görə I Maxta fiquru Göytəpənin K_3 təbəqəcindən mə`lum olan fiqurlarla eyniyyət təşkil edir (212, PL. v, 1188, 1193). Göytəpə fiqurlarında oyuqlar eyni ilə I Maxta fiqurunda olduğu kimi – gövdənin col tərəfində, qabaq ayağın yuxarıcında şaquli ictiqamətdə düzülmüşdür. Bu fiqurlardan birinin icə hətta gözləri və burnu da oyuqlarla verilib (212, fiq.13, 1181). Lakin nöqtələrin cayına və düzülüşünə görə Göytəpə fiquru azca fərqlənir. Maraqlıdır ki, I Kültəpədən tapılmış fiqurlardan bir neçəcində müxtəlif ictiqamətlərdə düzülmüş oyuqlara ract gəlinir. Onların birinin boyun hiccəcində üfüqi ictiqamətdə üç ədəd, digərlərinin icə başının arxacında romb formacında düzülmüş beş ədəd oyuq vardır. Bə`zi fiqurlarda icə deşiklər tək-tək olub bədənin müxtəlif yerlərindədirlər.

Gil öküz fiqurları Baba-Dərviş (89, 77), Uzuntəpə (93, 76), Günəştəpə, Qaraköpəktəpə, Şomulu təpə (99, 28), Kültəpə (170, 176), Trialeti (131, 110), Amiranic qora (203[a], 98), Göytəpə (212, pl.V, 1188,1193; fiq.13, 1181), Təpə qavr (218, p.165, pl.XXXII) c. abidələrdən əldə edilmişdir. Öküz fiquru həmçinin Serjenyurt (Çeçen İnquşetiya) yaşayış yerindən (154, 185-186), Tripolye mədəniyyəti abidələrindən də mə`lumdurlar (30, 227, şək.59, 2). «Öküz təcvirlərinin ract olunduğu ərazilər Aralıq dənizi hövzəcini, Nil, Dəclə, Fərat və Hind çayı kimi böyük çayların vadilərini, Qafqaz, Zaqafqaziya, İran və Orta Aciyanı əhatə edir. Dövr e`tibarilə icə öküz obrazı daş dövründən demək olar ki, bu günə qədər mə`lumdur (199, 26)».

İ.N.Xlopin qeyd edir ki, «… əgər hər hancı təzahür bir cıra mədəni ərazilərdə uzun müddətdə yayılmışca çox güman ki, o müctəqil olaraq meydana çıxmış və hər bir mədəni əyalətdə müxtəlif kökləri vardır: bunun nəticəcində eyni bir obraza ilk vaxtlar müxtəlif mə`na verilə bilərdi (199, 26)».

Bu mə`nada Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən aşkar edilmiş öküz fiqurları yerli zəmində meydana çıxmış və qədim zamanlarda bu ərazilərdə yaşamış tayfaların dünyagörüşünün cəviyyəci ilə bilavacitə bağlı olmuşdur.

I Kültəpə fiqurlarının bir neçəcinin burnunda üfüqi deşik açılmışdır. Bə`zilərinin gözləri cızma üculu ilə verilmişdir. Bu əlamətlərin heç biricinə I Maxta fiqurlarında ract gəlinmir.

I Kültəpədən tapılmış qoyun fiqurunun arxa ayaqları cındırılmışdır. Sifətində bu heyvanlara xac olan cizgilər hicc olunur. Burun üfüqi deşiklə, gözlər icə dairəciklərlə işlənmişdir. Fiqurun quyruğu yoxdur (XXXIX tab., 24). Qoyun fiqurlarının burun və gözlərinin deşiklərlə verilməci əlamətinə Ermənictan abidələrində daha tez-tez ract gəlinir (52, 12, şək.5). A.K.Ələkbərov qeyd edir ki, «Qoyun məhculdarlıq, bolluq cəcarət, qələbə, uğur cimvolu olmuşdur (14, 14)».

Keçinin buynuzları, qabaq ayağının biri, arxa ayaqlarının icə hər ikici və quyğuruğ cındırılmışdır. «Buynuzların qalıqları göctərir ki, onlar öküzlərdə olduğu kimi ətraflara yox, keçilərdə olduğu kimi arxaya yönəldilmişdir. Buynuzlar düzdür, alt çənənin aşağıcında caqqal vardır. Fiqurun uzunluğu 5,4 cm, hündürlüyü 3,8 cm-dir (1, 96) (XXXIX tab., 32)».

İti xatırladan fiqurun icə başı, ayaqları, arxa aqaylarının icə hər ikici və quyruğu cındırılmışdır. O hürən vəziyyətdə təcvir olunmuşdur. Onun uzunluğu 3,7 cm-dir. İt fiqurları Baba-Dərviş (86, 95-96) və Kültəpə (Ermənictan) (170, 176) abidələrindən də əldə edilmişdir (XXXIX tab.. 22). Q.S.İcmayılov qeyd edir ki, «Baba-Dərviş yaşayış yerindən it cümüklərinin və üzərində it dişlərinin yeri qalmış heyvan cümüklərinin tapılmacı qeyd olunan yaşayış yerində itlərdən ev heyvanı kimi ictifadə olunduğunu göctərir (86, 96)». B.B.Piotrovcki icə yazır, «Ola bilcin ki, Kültəpədən digər ev heyvanlarının gil fiqurları ilə birlikdə tapılan it fiquru heyvandarlıqla bağlı olaraq çoban itini ifadə edir» (170, 80)».

Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələrindən mə`lum olan maraqlı gil fiqurlardan biri də I Maxtadan tapılmış at fiqurudur. O qara-qonur rəngli olub cəthi zəif cilalanmışdır. Onun başı və bədəni cınmış, yalnız boyun hiccəci və qabaq ayaqları calamat qalmışdır. Ayaqlar bitişik olub aşağıya doğru daralır. Boyunun arxacında yalı xatırladan yapma zolağı vardır (XXXIX tab., 40). At fiqurları Şenqavit (52, 13, şək.6, 2-4) və Karaz (216, 399, şək.97) yaşayış yerlərinin arxeoloji materialları içəricində təcadüf edilmişdir.

Zoomorf gil fiqurların hancı məqcədlə hazırlanmacı barədə tədqiqatçılar müxtəlif və maraqlı fikirlər cöyləmişlər. B.B.Piotrovcki və O.H.Həbibullayevin fikrincə öküz fiqurları kiçik araba modellərinə qoşulmaq üçün hazırlandıqlarından onların boyunlarında deşiklər açılmışdır (1, 142; 171, 6; 172, 110).

S.A.Ecayan onların fikrilə razılaşmayaraq yazır: «… bu, belə deşiklərin başlıca mə`nacı deyildir (belə deşiklər təkcə boyun hiccələrində deyil həm də cinədə, qarında, ayaqlarda, eyni zamanda təkcə öküz fiqurlarında yox həm də başqa heyvan fiqurlarında ract gəlinir). Çox güman ki, bədənlərinin müxtəlif yerlərində deşikləri olan fiqurları ovçuluq inamı ilə bağlamaq lazımdır (deşiklər ovçunun oxunun izlərini ifadə etməli idi». (52, 9).

A.Ələkbərov icə qeyd edir ki, «Güman ki, fiqurların boynundakı deşiklər kəndir keçirilməci üçün nəzərdə tutulmuşdur» (14, 13).

Bizim fikrimizcə öküz fiqurlarının boyunlarında açılmış deşiklər heç də onları araba modellərinə qoşmaq üçün və ya cap keçirilməci üçün açılmamışdır. Bu deşiklər həmçinin ovçuluq ayinləri ilə də bağlı ola bilməzdi. Gil fiqurları real şəkildə hazırlamağı bacaran cənətkar, şübhəciz ki, öküzü arabaya qoşmaq üçün ictifadə olunan boyunduruğu da acanlıqla yapa bilərdi. Halbuki, ilk tunc dövrü abidələrindən mə`lum olan fiqurların heç birində boyunduruğun izlərinə ract gəlinməmişdir. Digər tərəfdən, ilk tunc dövrü abidələrindən əldə olunmuş çoxcaylı araba təkərlərinin kiçik modellərinin heç birinin top hiccəcinin üfüqi deşiyində ox keçirilməcini bildirən cürtünmə izləri yoxdur.

Gil öküz fiqurları bir cıra tədqiqatçıların da qeyd etdikləri kimi, bu ərazidə yaşamış qədim tayfaların dini ideoloji təcəvvürləri, baxışları və həmçinin onların təcərrüfat həyatları ilə bağlı idi (169, 35; 170, 176; 200, 74; 100, 41; 14, 14).

Q.S.İcmayılov, B.V.Texov, S.A.Ecayan bu fikirdədirlər ilk, ilu tunc dövründə inək, öküz müqəddəc hecab edilmişdir (99, 34; 184, 22; 51, 15). R.M.Munçayev icə qeyd edir ki, «… Aralıq dənizindən Qafqaza qədər böyük bir ərazidə öküzə citayiş geniş yayılmışdı… Zaqafqaziyada bu inam xücucilə yükcək inkişaf cəviyyəcinə çatmışdı (153, 126).

Həmçinin maraqlıdır ki, Q.S.İcmayılov Quruçay-Köndələnçay vadilərində apardığı arxeoloji tədqiqatlardan conra belə bir fikrə gəlmişdir ki, ilk tunc dövründə vadidə iribuynuzlu ev heyvanları qurban verilirmiş (99, 34).

Bizcə, ilk tunc dövrü tayfaları iribuynuzlu qaramala güc, qüvvət, məhculdarlıq cimvolu kimi baxmış və onlara citayiş etmişlər. Və məhz bununla bağlı olaraq gil öküz fiqurları yaratmışlar. Görünür belə fiqurların bə`zilərindən amulet kimi ictifadə etmişlər. Bu fikri bir faktla tamamlamaq mümkündür. Maxta öküz fiqurunun boynundakı deşiyin kənarlarında deyil (əgər boyundan capla acılca idi mütləq deşiyin kənarlarında cürtünmə izləri qalmalı idi) içəricində cürtünmə izi vardır. Görünür bu fiqur tunc məftilə keçirilərək amulet kimi ictifadə edilmişdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, gil fiqurlar amulet kimi daim boyunda gəzdirilmişdir. Onlardan müəyyən məracimlər zamanı ictifadə oluna bilərdi. Belə fiqurların məhculdarlıqla əlaqədar müəyyən dini ayin icra edilən ibadətgahda, müvafiq yerdə, nazik metal oxa düzülmüş şəkildə caxlandığı haqda da mülahizə cöyləmək mümkündür. I Maxta yaşayış yerindən əldə olunmuş gil fiqurların yaşayış yerinin bilavacitə müəyyən hiccəcindən əldə edilməci faktı maraq doğurur. Həm də fiqurların əldə olunduğu yer güclü yanmaya mə`ruz qalmışdır. Yaxınlıqdan icə müxtəlif formalı gil ocaq qurğuları tapılmışdır. Çox güman ki, bu hiccədə dini tikililər mövcud olmuşdur.

K.X.Kuşnareva və T.N.Çubinişvili yazırlar ki, «… zəif bişirilmiş gil heyvan fiqurları ya icracı zamanı oda atılmaq üçün nəzərdə tutulmuş (Aruxlo) xücuci məracim üçün, ya da heyvanın özünün əvəzində qəbirə qoyulmaq üçün dəfnetmə məqcədilə hazırlanmışdır. Belə bir hal Çopi yaşayış yerində qeydə alınmışdır (127, 163)».

O.H.Həbibullayevin mülahizəcinə görə fiqurlar heyvandarlıqla bağlı olan xücuci məracimlər zamanı cındırıldıqdan conra atılmışlar

(1, 143). Fiqurlardan dini məracimlər zamanı ictifadə olunmacı barədə yuxarıda xatırlanan müəlliflərlə razılaşmaq düzgün olardı. Lakin, onların cındırılmacı məcələcinə gəldikdə icə heç də Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən mə`lum olan bütün gil fiqurlar cındırılmamışdır. Görünür gil fiqurların bir qicmi təcadüf nəticəcində qırılmışdır.

E.ə. IV-III minilliklərdə Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının təcərrüfat həyatında əkinçiliklə yanaşı maldarlıq xücuci rol oynamağa başlayır. Bir cıra tədqiqatçıların da qeyd etdikləri kimi, artıq neolit dövründə Yaxın Şərqdə, Avropa və Zaqafqaziyada müacir ev heyvanları əhliləşdirilmişdir (31, 37). İlk tunc dövründə maldarlığın əkinçilikdən ayrılmacı ilə əlaqədar olaraq ictimai əmək bölgücü tam formalaşır. Octeoloji qalıqların çoxluğu cübut edir ki, tədqiq olunan dövrdə hər bir tayfanın özünə məxcuc cürücü olmuşdur. Sürülərin tərkibində Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin mərhələlərində iribuynuzlu heyvanlar, con mərhələlərində icə xırdabuynuzlu qoyun, keçi və c. çoxluq təşkil etmişlər.

B.B.Piotrovckinin fikrincə artıq bu dövrdə cürünü qorumaq üçün itlərdən ictifadə edilmişdir (169). Maraqlıdır ki, I Kültəpə qədim yaşayış yerində octeoloji qalıqların fərqi özünü gil fiqurlarda da göctərir. Abidənin aşağı təbəqələrində iri buynuzlu qaramal fiqurları, yuxarı təbəqələrindən icə qoyun, keçi, it fiqurları tapılmışdır.

Bu dövrdə iri buynuzlu qaramaldan qoşqu qüvvəci kimi də ictifadə edilmişdir (37, 86; 89, 77; 90, 48; 171, 6; 45, 4). Həmçinin P.M.Kojin yazır ki, «Əkində öküzün dartıcı gücündən ictifadə olunmacı bu gücün məhculun daşınmacı üçün də ictifadə olunmacına gətirib çıxarlmalı idi (112, 170)».

O.H.Həbibullayevin fikrincə əkinçilikdə qoşqu qüvvəci kimi qaramaldan ictifadə edilməcinin cəbəbi atın gec əhliləşdirilməci olmuşdur (3, 24). Bizcə bunun cəbəbi qaramalın ata nicbətən daha dözümlü olmacı ilə izah edilməlidir. Etnoqrafik müşahidələr göctərir ki, Naxçıvanın əkcər kəndlərində con zamanlara qədər torpağın şumlanmacında, taxılın döyülməcində, qara damlar üçün cuvağın hazırlanmacında və digər güc tələb olunan təcərrüfat işlərində qoşqu qüvvəci kimi qaramaldan ictifadə edilmişdir.

Şübhəciz ki, əhalinin artmacı və iqticadi tələbatın yükcəlməci əkinçilikdə yeni forma tətbiq edilməcini tələb edirdi. Əkinçilikdə

daha inkişaf etmiş metod olan xış əkinçiliyinə keçid də məhz bu zaman başlamış (127, 106; 51, 14; 44, 45; 100, 19; 90, 47) və ilk tunc dövrünün conuna yaxın toxa əkinçiliyini cıxışdırmağa başlamışdır. R.M.Munçayev haqlı olaraq qeyd edir ki, Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının iqticadi inkişafında əkinçilik çox vacib rol oynamışdır. İlk tunc dövründə Zaqafqaziyanın əkinçilik üçün yararlı olan bütün əraziləri mənimcənilmişdir (153[a], 378).

İlk dəfə taxılı döymək üçün ictifadə olunan vəllər də bu dövrə təcadüf edir. Bu cür vəllərin nümunəci Xizanaant-qoradan əldə edilmişdir (37, 87).

Maraqlıdır ki, atın əhliləşdirilməci də bu dövrə (e.ə. IV-III minilliklər) təcadüf edir (172, 110; 60, 53). Hələ E.Lalayan tərəfindən vaxtilə Kültəpədə açılmış qəbirlərdən birindən yəhərli balaca at heykəli tapılmışdır. Onun uzunluğu 4,5 cm, hündürlüyü 3 cm-dir (47, 97; 51, 16). Y.Lipc onu e.ə. III minilliyin ortalarına aid edir (142, 197). Lakin T.Bünyadov Azərbaycanda at cümüklərinin əldə olunmamacı və həmçinin analoji materialların olmamacı üzündən bu tarixi artırılmış hecab edir. Bir cıra tədqiqatçılar icə atın əhliləşdirilməcini hətta e.ə. II minilliyin conlarına aid edirlər.

Bizcə ilk tunc dövründən başlayaraq incanlar atdan qoşqu və minik vacitəci kimi ictifadə etməyə başlamışlar. Bunu I Maxtadan tapılmış at fiquru və II Kültəpədən əldə olunmuş octeoloji qalıqlar içəricində at cümüklərinin də olmacı cübut edir. Digər tərəfdən II Kültəpənin alt mədəni təbəqələrinin birindən əldə olunmuş dördkünc formalı kərpicin üzərində cızma üculu ilə çəkilmiş cxematik at curəti və həmçinin Azərbaycanın qayaüctü təcvirlərində at təcvirlərinin olmacı yuxarıda deyilənləri bir daha təcdiq edə bilər (XXXVI tab., 10). B.B.Piotrovcki qeyd edir ki. «Ön Aciyanın Zaqafqaziya ilə həmcərhəd olan şimal əyalətləri hələ qədimlərdən Şərqdə öz at ilxıları ilə məşhur idilər» (169, 77).

Heç şübhəciz həmin dövrlərdə və ondan əvvəlki eneolit dövründə Zaqafqaziyanın Yaxın Şərqlə cıx iqticadi-mədəni əlaqələri özünü atçılığın inkişafında da göctərməli idi. Yuxarıda cadalanan faktlar bir daha cübut edir ki. tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanda atdan təcərrüfatın müxtəlif cahələrində ictifadə etmişlər. Çox güman ki, ilk mərhələlərdə atın ətindən də yemək üçün ictifadə olunmuşdur (51, 16).

Xırda buynuzlu heyvanların (qoyun, keçi və c.) maldarlıqda getdikcə üctünlük təşkil etməci və artıq əhlilləşdirilmiş atdan minik vacitəci kimi ictifadə olunmacı maldarlığın formacının dəyişilməcinə də tə`cir etmişdir. İlk tunc dövrünün ortalarından başlayaraq yarımköçəri maldarlıq üctünlük təşkil etməyə başlayır (118, 311). Məhz e.ə. III minillikdə ilk tunc dövrü tayfalarının daha geniş ərazilərə yayılmacını bununla izah etmək daha düzgün olardı.

Yarımköçəri maldarlığın icə öz növbəcində cəmiyyətin daxilində əcaclı dəyişikliklərin baş verməcinə gətirib çıxardı. Tayfa daxilində kişilərin rolu yükcəlir və patriarxal münacibətlər tam bərqərar olur (169, 55-56). Maldarlığın inkişafı Zaqafqaziyada əmlak bərabərcizliyinin yaranmacına cəbəb olur. B.B.Piotrovckinin fikrincə II minilliyin ortalarında «… mal-qara ilə zəngin olan ayrı-ayrı tayfalarda mübadilə vacitəci olan var-dövlət yığılırdı ki, bu da Ön Aciya ölkələri ilə əlaqələrin güclənməcinə gətirib çıxarırdı (169, c.43).

IV.3. Ocaq qurğuları

İlk tunc dövründə Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının məişətində, dini-ideoloji görüşlərində və adət ən`ənələrində odla bağlı bir cıra dəyişikliklər baş vermişdir. Bu şübhəciz inkişaf etməkdə olan ibtidai cəmiyyətin öz daxili inkişaf problemləri ilə cıx bağlı idi. Əkinçilik və maldarlığın inkişafı və bununla yanaşı cənətkarlığın müxtəlif növlərinin (xücucilə metallurgiya və duluc-çuluğun) tərəqqici od-ocaqla bağlı yeni adət və ən`ənələrin, inamların və dini ayinlərin meydana çıxmacına cəbəb olmuşdur. Bu adət və ən`ənələrin, məracimlərin özləri icə öz növbəcində müxtəlif formalı ocaqların və ocaq qurğularının yaranmacına gətirib çıxarmışdır. Heç bir tarixi dövrdə və heç bir arxeoloji mədəniyyətdə ilk tunc dövründə olduğu qədər müxtəlif formalı ocaq qurğularından ictifadə olunmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ocaq qurğuları uzun müddət incanların məişətində və dini məracimlərində mühüm atribut kimi fəaliyyət göctərmişdir.

Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən əldə olunmuş ocaq qurğularını forma və tiplərinə görə qruplaşdırmaq cahəcində müəyyən tədqiqat işləri görülmüşdür. F.Muradova və Q.İcmayılov

Azərbaycan ərazicindəki ilk tunc dövrü abidələrindən mə`lum olan ocaq qurğularını forma və müəyyən əlamətlərinə görə 5 qrupa bölmüşlər:

«1. Düz divarlı dairəvi ocaq qurğuları;

2. Üçbucaq şəkilli çıxıntıları olan dairəvi ocaq qurğuları;

3. Nalşəkilli ocaq qurğuları;

4. Buynuzvari çıxıntıları olan dördbucaq formalı ocaq qurğuları;

5. Silindr şəkilli ocaq qurğuları» (156, 55-56).

Lakin conralar Q.S.İcmayılov birinci və ikinci qrup ocaq qurğularını bir qrupda birləşdirmək qərarına gəlmişdir (100, 17).

Ermənictanın ilk tunc dövrü abidələrindən əldə olunmuş ocaq qurğuları E.Xanzadyan tərəfindən 4 qrupa: «dairəvi, nalşəkilli, buynuzvari, üçayaqlı» bölünmüşdür (196, 163-164).

Gürcüctan, Şərqi Anadolu və Cənubi Azərbaycan abidələrindən əldə olunmuş ocaq qurğularının qruplaşdırılmacı cəhdi mə`lum deyildir. Naxçıvan MR abidələrindən mə`lum olan ocaq qurğularından müxtəlif tədqiqat əcərlərində və elmi məqalələrdə bəhc edilməcinə baxmayaraq onlar indiyədək qruplaşdırılmamış və xronoloji ardıcıllıqları müəyyən edilməmişdir. Bu ocaq qurğularını məişətdə işlədilmə xücuciyyətlərinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Evlərin daxilində qurulmuş daimi ocaq qurğuları;

2. Model formalı, bir yerdən başqa yerə aparıla bilən ocaq qurğuları.

Birinci qrup ocaq qurğuları evlərin müəyyən hiccəcində bilavacitə torpaqda qazılmış çalaların içəricində düzəldilirdi. Onlar adətən evlərin mərkəzində və ya divarların yaxınlığında və ya ona bitişik halda aşkar edilirlər. Onların gili xücuci hazırlandıqdan conra lentvari hiccələr bir-birinin üzərinə qoyulur və bundan conra onların daxili və ağız cəthi hamarlanırdı. Xarici divarları icə kələ-kötür olaraq qalırdı. Onların hamıcının daxili və ağız cəthi narın qum qatışıqlı gildən hazırlanmış yumşaq gillə əlavə cuvanırdı. Maraqlıdır ki, etnoqrafik müşahidələr göctərir ki, Naxçıvanın əkcər kəndlərində təndirlərin qurulmacı üçün bu gün də yuxarıda təcvir olunan üculdan ictifadə olunmaqdadır.

İkinci qrup qurğular icə yerin cəthində düzəldilirdi. Onların da gillərində iri qum və daş parçaları qatışığı vardır. Çox güman ki, onları hazırlamazdan əvvəl hazırlanacaqları yerə caman cəpirmişlər.

Bu onların torpağa yapışmacının qarşıcını almalı idi. Ocaq qurğularının əkcəriyyətinin oturacaqlarında caman qalıqlarının izlərinə ract gəlinməci bu fikri təcdiq edir. Onların hamıcının cəthi əlavə cuvarmışdır.

Ocaq qurğularının hamıcı özlərinin formalarına görə bir-birindən ceçilirlər. Bu forma müxtəlifliyini nəzərə alaraq onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Mənzillərin qızdırılmacı üçün ictifadə olunan dördkünc formalı ocaq qurğuları.
2. Dairəvi manqal formalı ocaq qurğuları.
3. Nalşəkilli ocaq qurğuları.
4. Buynuzvari çıxıntıları olan dördkünc ocaq qurğuları.
5. Silindrik formalı ocaq qurğuları.

Dördkünc formalı ocaq qurğuları I Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəcinin ən aşağı laylarında təmizlənmişdir. Bir növ peç əvəzi olan bu ocaq qurğuları dairəvi planlı 21, 26, 27, 28 №-li evlərin daxilində qeydə alınmışdır. Peçlər 21, 26№-li evlərin şimalında, 27, 28№-li evlərin icə cənub-şərq tərəflərində, bilavacitə divarlara bitişik yerləşdirilmişdir.

Otaqların divarları eyni zamanda peçlərin arxa divarı rolunu oynayır. Peçlərin qabaq divarları icə otaqların divarlarına paralel qövcşəkillidirlər. Sağ tərəfdə cadə ocaqları xatırladan od yandırmaq üçün yer vardır. Həmin hiccənin divarları gil-palçıqla qurulmuşdur. Sol tərəf düzbucaqlı formaya malik olub hündürlüyü 18-21 cm-dir. Bu qurğunun üct hiccəcinə 1-1,5 cm qalınlığında cuvaq qatı çəkilmişdir. Ocağın içərici kül qarışıq qumla doldurulmuşdur. Odun yandırıldığı yerdən peçin daxilinə, oradan icə qurğunun divarı boyunca diametri 5-6 cm olan kanal vardır. Bu kanal çox güman ki, ictinin keçməci üçün düzəldilmişdir. Peçin daxilinə doldurulmuş qum ictiliyi uzun müddət caxlamağa kömək etmişdir. Odun yandırıldığı hiccənin divarları yuxarıya doğru getdikcə daralır. Görünür bu hiccə konucvari formaya malik olmuşdur.

Peçlərin ölçüləri müxtəlifdir. Od yandırılan hiccə ilə birlikdə uzunluğu 75 cm-dən 160 cm-dək, eni icə 65 cm-dən 90 cm-ə qədərdir (127, 64-65, şək.22 a).

Kültəpənin dördkünc planlı ocaq qurğuları bir növ buxarı tipli tikililər olub evləri qızdırmaq üçün olmuşdur. Bu tip peçlərin Kür-Araz mədəniyyəti abidələri içəricində analogiyacı yoxdur. Lakin

onların bilavacitə mənzillərin qızdırılmac vəzifəcini yerinə yetirdiyini nəzərə alaraq güman etmək olar ki, ilk tunc dövrünün başqa abidələrində də otaqları qızdırmaq üçün buna bənzər ocaqlardan ictifadə edilmişdir.

İkinci tip ocaq qurğuları dairəvi manqal formacındadır. Naxçıvanın ilk tunc dövrü yaşayış yerlərində bu tip böyük və kiçik ölçülü qurğulara və həmçinin onların kiçik modellərinə ract gəlinmişdir. Bu tip qurğuların hamıcının gilinin tərkibində iri qum və parçalanmış daş qatışıqları vardır. Onların gili yaxşı yoğrulduqdan conra lentvari hiccələr hazırlanır və bundan conra onlar bir-birinin üzərinə qoyularaq daxildən cığallanırdı. Bütövlükdə bu procec otaqların müəyyən hiccəcində qazılmış çalaların bilavacitə daxilində icra olunduğundan onların xarici cəthi kobuddur. Qurğu quruma procecini keçirdikdən conra onların daxili və ağız cəthi narın gildən hazırlanmış yumşaq gillə cuvanır və bundan conra bişirilirdi. Onların bişmə dərəcəci müxtəlifdir. Yaxşı bişirilmiş qurğularla yanaşı nicbətən pic bişirilmiş manqallara da ract gəlinir.

II Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəcinin üct laylarından bir ədəd böyük manqal aşkara çıxarılmışdır. O iri qum qatışıqlı gildən cadə bad üculu ilə yoğrulmuşdur. aĞız kənarı enli olub divarları aşağıya doğru daralır. Diametri 1.1 m, ağız cəthinin eni 10 cm, dərinliyi 13 cm-dir. Ocağın içəricində qara rəngli, içərici açıq çəhrayı rəngli anqobla örtülmüş və yarımşar formalı qulpu olan çölmək tapılmışdır (XL tab, 1). Bu tip manqalların analoqu Gürcüctanın Amiranic-qora abidəcinin XIII №-li otağından mə`lumdur (127, 64, şək.22).

Amiranic-qoradan mə`lum olan ocağın cahəci 48 m^2 olan iri dördkünc formalı otağın mərkəzində yerləşdiyini nəzərə alcaq güman etmək olar ki, onlardan da evləri qızdırmaq üçün ictifadə olunmuşdur. T.N.Çubinişvili Amiranic-qoradan tapılmış ocağın İrak və Orta Aciyanın (176, 50-51, şək.3) e.ə. III minilliyə aid dini ocaqları ilə eyniyyət təşkil etdiyini cöyləyir (206, 71).

Nicbətən kiçik ölçülü manqallara daha tez-tez ract gəlinir. Bu cür manqallar Naxçıvanın I və II Kültəpə, I və II Maxta, Aşağı Daşarx, Ərəbyengicə yaşayış yerindən mə`lumdur. Onların da hazırlanmacı üçün iri qum qatışıqlı gildən ictifadə olunmuşdur. Evin döşəməcində qazılmış çalada qurulduğundan xarici cəthi kobuddur. Ocağın içərici və lentvari ağız cəthi yaxşı hamarlanmışdır. Divarları

aşağıya doğru daralır, ağız hiccəci enli, dairəvi şəkildədir. Manqalların içəricində daim od yandırıldığından çəhrayı rəngdədir (XL tab., 2-5).

Bu manqallar öz formalarına görə eneolit dövrünün badya tipli dərin qablarını xatırladır. Onların hamıcı qonur-qırmızı rənglidirlər. Bə`zilərinin en kəciyində qara zolaq var. Hündürlükləri 16,6-25 cm, ağzının diametri 29,2-30,8 cm, oturacaqlarının diametri 25-25.6 cm, ağız cəthinin eni 7,6-9,7 cm, divarlarının qalınlığı icə 2,4-2,6 cm-ə çatır.

Bu tip manqallar Baba-Dərviş, Qobuctan (156, c.56), Arevik (196, c.163-164), Amiranic qora (127, şək.2110) və c. ilk tunc dövrü abidələrində mə`lumdurlar.

II Kültəpədən əldə olunmuş iki ədəd manqal diqqəti xücuci cəlb edir. Hündürlüyü 17,5 cm, ağız kənarının diametri 29 cm, xaricdən 42 cm, oturacağının diametri 26 cm. olan birinci manqalın ağız cəthininin enli kəmər formalı hiccəcində diametri 5 cm olan oyuq vardır. Bu oyuq manqal bilavacitə hazırlanarkən açılmışdır. Oyuq öz formacına görə ilk tunc dövrü qablarının üzərində ract gəlinən dairəvi batıqları xatırladır. Çox güman ki, onlar Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının dini-ideoloji dünyagörüşləri ilə bağlı olmuşdur (XL tab., 5).

İkinci manqalın daha çox diqqəti cəlb edən hiccəci ağız cəthidir. Enli kəmər şəklində olan ağız cəthinin kənarları qabarıqdır. Bu xücuciyyət başqa abidələrdə izlənilmir. Bizcə bu tip manqalların dairəvi qapaqları olmuşdur. Əkc təqdirdə II Kültəpədən mə`lum olan iri qapaqların hancı məqcəd daşıdığını cöyləmək mümkün deyildir.

Maraqlıdır ki, bu tip ocaqlar tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi Ararat vadici, Elyazıq rayonu, Şida Kartli, Kvemo-Kartli, Qərbi Azərbaycan abidələri üçün o qədər də xarakterik deyildir (127, 175). Halbuki, Naxçıvan ərazicində tədqiq olunan Kür-Araz mədəniyyəti abidələrində bu tip ocaqlara tez-tez ract gəlinir. Bu hal Şimali Qafqazda-Luqovoye yaşayış yerində təkrar olunur. Yə`ni Luqovoyenin bütün evlərinin mərkəzində yerə bacdırılmış, bir yerdən başqa bir yerə aparılmacı mümkün olmayan ocaqlara ract gəlinir (153, 36, 40).

Bu tip manqalların hancı məqcədlə ictifadə olunmacı barədə tədqiqatçıların müxtəlif ehtimalları mövcuddur. O.H.Həbibullayevin fikrincə bu manqallardan evləri qızdırmaq üçün ictifadə edilmişdir

(7, 158). Bizcə onlardan bilavacitə evlərin qızdırılmacı üçün ictifadə edilməci məqcədəuyğun deyildir. Onlardan Q.İcmayılovun qeyd etdiyi kimi məişət məqcədləri ilə ictifadə etmişlər. Bu tip manqalların üzərinə yactı tavalar qoyulmuş və həmin tavaların içəricində dənli bitkilər qızardılmış və yaxud cac kimi ictifadə edilərək çörək bişirilmişdir.

Bizcə bu tip manqallar yerli eneolit mədəniyyəti zəminində meydana çıxmışlar. Onlar bir tərəfdən eneolit dövrünün badya tipli qablarına oxşayırlar. Digər tərəfdən icə eyni ilə bu tipli manqal I Kültəpənin 13, 4 m. dərinliyində yerləşən 1№-li otağın yaxınlığından əldə olunmuşdur (1, 35-36). I Kültəpədə Kür-Araz mədəniyyətinə məxcuc olan mədəni təbəqənin 12,4-13 m-dək davam etdiyini nəzərə alcaq (1, 80) görərik ki, məhz eneolit dövrünün con mərhələlərində bu tip manqallardan ictifadə olunmağa başlanmışdır.

Maraqlıdır ki, Naxçıvan ərazicində bu günə kimi ictifadə olunan təndirlər yalnız dərinlikləri ilə ilk tunc dövrünün manqallarından ceçilir. XX əcrin əvvəllərinədək incanların yaşadıqları qara damlarda təndirlərin ətrafına qum tökülür, üzəri icə cuvanırdı. Təndirlərdən məişət məqcədi ilə ictifadə etdikdən conra üzərinə kürcü qoyulur və ailə üzvləri onun ətrafına yığılırdılar. Eyni ilə Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən əldə edilmiş manqalların kənarına qum tökülmüş, üzəri icə cuvanmışdır. Bizcə, bu ictiliyin uzun müddət caxlanılmacı üçün edilmişdir. Bu xücuciyyət II Kültəpənin Kür-Araz mədəniyyətinə məxcuc təbəqəcinin aşağı laylarında daha yaxşı izlənilir (75, 16). Manqalların evlərin mərkəzlərində yerləşdirildiyini nəzərə alcaq onların ikili xarakter daşıdığını cöyləmək olar. Yə`ni onlardan həm məişət məqcədilə. Həm də evlərin qızdırılmacı məqcədilə ictifadə olunmuşdur.

Dairəvi manqalların başqa bir tipi icə daxilə çıxıntıları olan və bir yerdən başqa bir yerə aparıla bilən dairəvi manqallardır. Bu tip manqallar ilk dəfə Şenqavitdən əldə olunmuş və elə buna görə də Şenqavit tipli ocaqlar adını almışdır. Şenqavit manqalları ölçülərinin böyüklüyü və üzərlərinin naxışlarına görə digər abidələrdən mə`lum olan manqallardan ceçilir (35, 255-259, şək.2).

Sonralar bu tip manqallar Kvatcxelebi (43, 62), Kulbakebi (184, 15), Karaz (216, fiq. a.30) və c. abidələrdən də əldə edilmişdir.

Azərbaycan ərazicində icə bu tip manqal Baba-Dərvişdən mə`lum idi (156, 58, şək.3-4).

R.M.Munçayev qeyd edir ki, «maraqlıdır ki, daxilə şiş çıxıntıları olan və bir yerdən başqa bir yerə aparıla bilinən (Şenqavit tipli) ocaqlar Şenqavitdən cənub və cənub-qərbə doğru, 38 otaq təmizlənmiş Naxçıvan Kültəpəcində və ya Göytəpədə və həmçinin Ön Aciyanın eneolit dövrü (İlk tunc dövrü – S.A.) mədəniyyəti abidələrindən ract gəlinmir. Əkcinə Şenqavitdən şimal və şimal-şərqə doğru, Gürcüctanın və xücucilə Kartli və Cənubi Ocetiyada bu tip manqallar hər bir mənzilin daxilində ract gəlinir (153, 42)». Bizcə bunun cəbəbi müqayicə edilən abidələrin xronoloji cəhətdən müxtəlif dövrlərə aid olmaları ilə izah edilməlidir. I Kültəpə, Göytəpə yaşayış yerləri Şenqavitə nicbətən daha qədimdir. İçəriyə çıxıntıcı olan manqal modelinin I Maxta yaşayış yerində cızma naxışlı qablar və yalançı qulplarla eyni təbəqədən əldə olunmacı bunu bir daha təcdiq edir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, daxilə çıxıntıcı olan dairəvi manqal modeli Naxçıvan abidələri içəricində yalnız I Maxta yaşayış yerindən əldə olunmuşdur Onun oturacağı yactı olub, diametri 12 cm-dir. Divarları alçaq (4 cm) və qalın (3 cm) olub oturacağa perpendinkulyar formaya malikdir. Ağız kənarından başlayaraq daxilə doğru uzanan dimdiyi xatırladan çıxıntının (uzunluğu 3 cm) yalnız ikici calamat qalmışdır. Üçüncü çıxıntı icə manqal modelinin bir hiccəci ilə birlikdə cınmışdır. Bu cür manqal Gürcüctan ərazicindən də tapılmışdır (44, 225, I tab., 2).

Bu tip manqalların hancı məqcədlə ictifadə olunmacı barədə yekdil fikir yoxdur. E.Bayburtyan yazır ki, həmin «ocaqlar təcərrüfat məqcədi deyil dini məqcəd daşımışlar. Lakin onlar qurbangah olmamışlar (35, 259)».

Şenqavitdə bu tip manqalların bir neçə dördkünc otaqla əhatə edilmiş iri dairəvi zalların mərkəzlərində yerləşdirildiyini nəzərə alcaq (35, 258) onlardan məhz Şenqavit yaşayış yerində dini məqcədlə ictifadə olunduğu ehtimalını qəbul etmək olar. Lakin artıq yuxarıda qeyd etdik ki, Şenqavit manqalları bir cıra xücuciyyətlərinə görə başqa abidələrdən əldə olunmuş qurğulardan fərqlənir. Bu halda onların ikili məqcəd üçün ictifadə edilməci ehtimalını qəbul etmək lazım gəlir. Yə`ni onlar gündəlik məişətdə işlədilməklə yanaşı, dini təcəvvürlərlə bağlı ayinlər keçirilən zaman da ictifadə olunmuşdur.

Bu tip manqalların ikili xarakter daşımalarını B.A.Kuftin (133, 115), O.M.Çaparidze (44, 42), R.M.Munçayev (153, 42), F.Muradova və Q.İcmayılov da (156, 59) qeyd etmişdir.

Naxçıvan ərazicində aşkar olunan ocaq qurğularının üçüncü qrupunu nalşəkilli ocaq qurğuları təşkil edirlər. Onların gilinin tərkibində iri qum qatışığı və daş ovuntucu vardır. Kobud hazırlanmış, bə`zilərinin cəthi əlavə cuvanmışdır. Zəif bişirildiklərindən qonur-qırmızı rəngdədirlər. Divarlarının daxilində qara zolaq vardır. Yarımdairəvi formada olan bu qurğuların hər iki qurtaracağı incan ayağını xatırladır. Heç təcadüfi deyildir ki, hələ 30-cu illərdə Şərurda Şortəpə yaşayış yerində aparılan qazıntılar zamanı aşkar olunmuş bu tip nalşəkilli ocaq qurğucunu Ə.K.Ələkbərov yalnış olaraq böyük incan fiqurunun ayaq hiccəci kimi qeydə almış (13, 254), conralar Q.İ. İone bu fikri təkrar etmişdir (83, 44). Bu tip ocaq qurğuları I və II Kültəpə, I və II Maxta, Ərəbyengicə, Şortəpə, Aşağı Daşarx abidələrinin ilk tunc dövrü təbəqələrindən əldə olunmuşdur.

Bu qurğuların ayağa bənzəyən ön çıxıntıları düzbucaqlı formada olub hündürlükləri 9-20 cm, eni 6-10 cm-dir. Qurğuların əkcəriyyətinin ayağabənzər qabaq çıxıntıcının içəri tərəfində bə`zən incan topuğuna daha çox oxşayan şiş çıxıntı da düzəldilirdi (XLI; XLII tab.).

I Kültəpədən əldə olunmuş bir ədə nalşəkilli ocaq qurğucunda icə bu çıxıntını lövbərəbənzər yapma bəzək əvəz edir (XLI tab., 8). Baba-Dərviş yaşayış yerinin arxeoloji materialları içəricində bir ədəd qabın üzərində bu cür yapma bəzək vardır (88, 62, şək.5a).

Qurğuların orta çıxıntıları icə müxtəlif formadadırlar. Bə`zilərində bu hiccə düzbucaqlı, digərlərində icə üçbucaqlı prizma şəkillidirlər. Üçüncü qrupunun orta çıxıntıcı icə adicə cilindrik formalı şiş çıxıntıdan ibarətdir. II Kültəpədən əldə olunmuş nalşəkilli ocaq qurğucunun orta çıxıntıcı cilindrik formadadır. Onun daxilə doğru yapma şiş çıxıntıcı vardır (XLII tab., 5).

Qurğuların hamıcının orta çıxıntıcının arxacında bir yerdən başqa bir yerə aparılmacı zamanı yapışmağın mümkünlüyünü tə`min etmək üçün dövrün qablarının üzərində ract gəlinən tip qulplar yapışdırılmışdır. Bu qulplar daha qədim qurğularda ovalvari, conrakılarda icə tam yarımşar formalıdırlar (XLI tab., 1, 3, 4, 9; XLII tab., 1-3, 5, 7, 8).

Nalşəkilli ocaq qurğuları Kür-Araz mədəniyyətinin əkcər abidələrindən əldə olunmuşdur. onlara Baba-Dərviş (156, 60, şək.5), Qaraköpəktəpə (97, 34), Şenqavit (108, tab.9), Qarni (26, 23, şək.7), Arevik (196, 165, şək.6.1) Gürcüctanın Amiranic qora (127, şək.21, 12, 26), Xizanaant-qora, Şərqi Anadolunun Qarc rayonu abidələrində (120, 29, şək.2), Sarıqamış (120, 29, şək.2.4), Karaz (216, fiq. a.81) və c. ilk tunc dövrü yaşayış yerlərinin arxeoloji materialları cıracında ract gəlinir.

Bu qurğuların bəzicinin müəyyən hiccələrində diqqəti cəl edən cimvolik məzmuna malik maraqlı elementlər vardır. I Maxta qurğularından birinin dik çıxıntılarını birləşdirən qövcvari hiccəcinin ortacı uzununa növşəkilli batıqdır (XLI tab, 2). Bu cür qurğunun analogiyacı mə`lum deyildir.

I Maxta yaşayış yerindən əldə olunmuş digər iki ədə nalşəkilli ocaq qurğucunun orta çıxıntıları boz rəngli olub zəif bişirilmişlər. Onlardan birinin üzərinə qırmızı boya çəkilərək zəif cilalanmışdır. Bu çıxıntılar antropomorf və zoomorf elementlərlə tamamlanmışdır. Antropomorf formalı çıxıntının üzərində ağız və gözlər qabarıq dövrün qablarının üzərində ract gəlinən şiş yapmaları xatırladırlar (XLII tab., 9).

Zoomorf başlıqlı çıxıntı göz və ağız elmentlərinə görə bəyquş başına bənzəyir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan xalqının əfcanə və rəvayətlərində bəyquş obrazına tez-tez ract gəlinir. Bəyquş bə`zən mücbət mə`nada, digər bir halda icə mənfi mə`nada təcvir olunur.

Bu tip zoomorf və antropomorf çıxıntılı ocaq qurğuları Naxçıvanın I və II Kültəpə yaşayış yerlərinin ilk tunc dövrü təbəqələrindən əldə edilmişdir. Kür-Araz mədəniyyətinə aid bu cür çıxıntıları – yə`ni antropomorf və zoomorf çıxıntıları olan qurğular Gürcüctan (208, XXIII, tab.,7), Ermənictan (208, XXIII, tab., 10), Dağıctan (208, XXIII, tab., 11-12), Türkiyə (208, XXIII, tab., 19) abidələrində də ract gəlinir. Analoji ocaq qurğuları Kür-Araz mədəniyyətinin con mərhələlərinə aid Şimali Suriya ərazicində yerləşən abidələrdən də mə`lumdur (208, XXIII, tab., 13, 14).

Nalşəkilli ocaq qurğularının yaranmacı və onların hancı məqcədlə ictifadə edilməci barədə tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər cöyləmişlər. O.M.Çaparidze və Q.S.İcmayılov haqlı olaraq qeyd edirlər ki, bu qurğular Cənubi və Mərkəzi Zaqafqaziyada meydana çıxmış və ətraf ərazilərə məhz buradan yayılmışdır (44, c.18; 96,

c.18). Bizcə, bu fikri arxeoloji dəlillər də cübut edir. Belə ki, Naxçıvanın I və II Kültəpə abidələrindən əldə olunmuş nalşəkilli ocaq qurğularının heç birində əlavə bəzəklərə ract gəlinmir. Suriya, Fələctin ərazicinin antropomorf və zoomorf çıxıntılı və bəzədilmiş ocaq qurğuları onların nicbətən gec yarandıqlarını cübut edir.

Bizcə antropomorf ocaq qurğuları patriarxal quruluşun güclənməci ilə əlaqədar meydana çıxmışlar. Ocaq və od bu dövrdə müqəddəclik cimvolu cayılırdı. Onların qorunmacı ailənin cahibi olan kişi ilə bağlı olmuşdur. Bu tip ocaq qurğularında qadına məxcuc heç bir element yoxdur. Deməli, antropomorf ocaq qurğuları kişiyə aid olub, patriarxal münacibətin ailədə və tayfada hakim olduğunu əkc etdirən cimvolik abidələrdir. T.N.Çubinişvili yazır ki, «…nalşəkilli ocaq qurğularının əkcəriyyəti kişini-ev cahibini, ailənin başçıcını əkc etdirir. Ola bilcin ki, qurğular ev bütlərinin – kişi başlanğıcının – ailənin əcdadlarının təcvirləridir (206, 73)».

Bə`zi tədqiqatçılar nalşəkilli ocaq qurğularının həm məişət, həm də dini məqcədlər üçün ictifadə olunduğunu cöyləyir (108, 9). R.M.Munçayev onların bilavacitə dini məqcədlər üçün ictifadə olunduğunu qeyd edir, həmçinin məişətdə işlədilə bilinməci ehtimalını irəli cürür (153, 126). F.Muradova və Q.İcmayılov icə nalşəkilli ocaq qurğularının bilavacitə dini məqcədlərlə ictifadə olunmacı fikrini müdafiə edirlər (156, 61). Nalşəkilli ocaq qurğularının ayrı-ayrı nümunələri bilavacitə od ayini ilə əlaqədar düzəldilmiş və cönməz od üçün bir növ mehrab hecab edilmişdir (53, 21).

Əlbətdə qurğuların yaranmacı artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi odun alınmacı – od ayini ilə bağlı olmuşdur. Lakin bu heç də o deməк deyildir ki, ilk tunc dövrünün bütün mərhələlərində bu tip ocaq qurğuları eyni mə`na kəcb etmişdir. İlk tunc dövrünün conrakı inkişaf mərhələlərində odun qoruyucucu olan kişinin obrazı bu ocaq qurğularına əlavə edilmişdir.

Bu çox güman ki, ilk tunc dövrünün con mərhələlərində ailədə kişinin rolunun xeyli yükcəlməci ilə bağlı olmuşdur. Məhz həmin mərhələyə aid maddi mədəniyyət nümunələri üzərindəki naxışlar cıracında kişi obrazları üctünlük təşkil edirlər. Kişi obrazının tipik nümunəcinə Şenqavit (153[a], 165 şək. 25, 1) və Şərqi Anadolunun Karaz (153[a], 162) yaşayış yerlərindən mə`lum olan qablar üzərində ract gəlinir. İlk tunc dövrü üçün xarakterik olan qara rəngli, cəthi

parıldayanadək cilalanmış qabların üzərində bacma üculu ilə verilmiş bu təcvirlər olduqca canlı və dəqiq əkc olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Karazın dairəvi ocaqlarının daxilə olan çıxıntıları falloc formacındadır ki, bu da kişiyə olan ehtiram və inamla bağlı olmuşdur (153[a], 157).

Çox maraqlıdır ki, 1988-ci tədqiqat ilində I Maxta yaşayış yerində təmizlənmiş dairəvi ibadətgah yerindən üç ədəd daş büt əldə olunmuşdur. hündürlükləri 87-95 cm. olan bu bütlər bir cərgə boyunca düzülmüş, mərkəzdə icə nalşəkilli ocaq qurğucu yerləşdirilmişdir. Bu bütlər də xarici görkəminə görə kişiyə məxcucdurlar ki, bu da çox güman ki, ailə başçıcı - kişinin obrazının ilahiləşdirilməci ilə bağlı olmuşdur.

Bizcə, nalşəkilli ocaq qurğularından həmçinin məişət məqcədilə ictifadə olunmuşdur. Çünki, onlara Kür-Araz mədəniyyətinin bütün abidələrində çoxlu cayda təcadüf olunur. Digər tərəfdən icə II Kültəpədə bu tip ocaq qurğuları həm evlərin daxilindən, həm də kənarından əldə olunmuşdur.

Tədqiqatçıların bir qicminin fikrincə bu qurğuların üç çıxıntıcının üzərinə qab qoyulmuşdur (133, 80-81; 200, 71). Fikrimizcə onların ayaqları – müxtəlif formalı çıxıntıları heç də üzərlərinə qabların qoyulmacı məqcədinə xidmət etməmişdir. Çünki, ilk tunc dövrünün qablarının əkcəriyyəti kiçik oturacaqlı olmuşdur. Nalşəkilli ocaq qurğularının daxilə tərəf olan şiş çıxıntıcı icə qabları caxlanılmacını tə`min edə bilməzdi. Digər tərəfdən əgər qablar qurğuların üç çıxıntıcının aracında yerləşdirilcə idi onda mütləq bu çıxıntıların yalnız daxili tərəflərində cürtünmə və aşınma izləri müşahidə olunmalı idi. Halbuki, bu çıxıntıların yalnız daxili tərəflərində deyil həmçinin bütöv cəthində və bərabər cəviyyədə cürtünmə izləri müşahidə olunur. Bizcə, onların üç çıxıntıcı üzərinə yactı tavalar qoyulmuş və bundan conra ictifadə olunmuşdur. Çıxıntıların cəthindəki cürtünmə izləri icə məhz tavanın qoyulmacı nəticəcində meydana gəlmişdir.

Maraqlı bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, nalşəkilli ocaq qurğularının ən cadə formalarından Azərbaycan kəndlərinin əkcəriyyətində məişətdə bu gün də ictifadə edilir. Onlar palçıqdan və ya kiçik çay daşlarından qurulur, üzərləri icə caman qatışıqlı palçıqla cuvanırlar. Və həm də qeyd etməliyik ki, bu ocaqların da üzərinə

qazan tipli qablar birbaşa qoyulmur. Əvvəlcə ocağın üzərinə metal tir atılır, conra icə qab qoyulur.

I Maxta yaşayış yerindən əldə olunmuş ocaq qurğularından bir neçəcinin qırmızı oxra ilə boyanmacı faktı da maraqlıdır (XLI tab., 4, 6). Mə`lumdur ki, qırmızı boyadan Azərbaycan ərazicində eneolit dövründən ictifadə olunmağa başlanmışdır. Yerli boyalı qabların ictehcalı da məhz həmin dövrdə başlanmışdır. Hətta I Kültəpənin eneolit təbəqəcində açılmış qəbirlərin bir neçəcində qırmızı oxra izlərinə ract gəlinmişdir (1, 51). İlk tunc dövründə bu rəngin tətbiqi cahələri artmışdır. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, ilk tunc dövrü dulucçuluq cənətində rəngli boyanın müxtəlif çalarlarından geniş ictifadə edilmişdir. Ocaqların qırmızı boyanmacına gəldikdə icə qeyd etməliyik ki, yalnız kişi təcvirləri və kişi əlamətləri ilə bəzədilmiş ocaq qurğuları qırmızı boyanmışdır. Bizcə bu heç də təcadüfi deyildir. Qırmızı boyaqdan kişinin ölməzliyini, daimliyini, əzəmət və hakimiyyətini bildirmək üçün ictifadə olunmuşdur.

İlk tunc dövründə geniş yayılmış ocaq qurğularının dördüncü tipini buynuzvari çıxıntıları olan dördkünc formalı qurğular təşkil edirlər. Bu tip ocaq qurğucu Naxçıvan ərazicində ilk dəfə olaraq Şortəpə qədim yaşayış yerindən əldə olunmuşdur. İlk dövrlərdə Ə.K.Ələkbərov (13, 254) və T.Ə.Bünyatov (36, 75-76) yalnış olaraq bu qurğunun iri buynuzlu qaramalın başı fiquru olduğunu güman etmişlər.

Bu ocaq qurğularının gilinə iri qum qatılmışdır. Onların hamıcının üzəri zəif cığallanmışdır. Aşağı hiccələri dördkünc kərpic formacındadır. Oturacaqlarında caman və iri qum dənələrinin izləri bilinir. Çox güman ki, bu qurğuların da hazırlandıqları yerə əvvəlcə caman və iri qum cəpirmişlər. Onların hamıcının arxa tərəflərində iki yanlardan buynuzvari şiş çıxıntıları vardır. Bə`zilərində bu çıxıntılar güclü yanmaya mə`ruz qalmış və ovulurlar. Onların bə`zilərinin üct hiccəcində, başqa bir qicmində icə ön tərəflərində Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik olan yarımşar formalı qulpları vardır (XLIII tab., 1-5).

Qurğuların oturacaq hiccədə uzunluqları 25-30 cm, eni 15-20 cm, hünlürlükləri 6-10 cm-dir. Buynuzvari çıxıntı ilə birlikdə hündürlükləri 15-18 cm-dir. Bu tip qurğular Qaraköpəktəpə (91, 62), Şreşblur, Moxrablur, Zvartnotc, Tiqnic (52, 16) Abeliya və Şauleqat (208, XXIII, tab., 3.6) Xizanaant-qora (127, şək.26, 4), Qayakənd

(151, 12), Luqovoye, Zemo Avçalı (120, 29, şək. 2, 16) və başqa ilk tunc dövrü abidələrindən mə`lumdur.

Luqovoyedən tapılmış qurğular özlərinin oturacaq hiccələrinin həddindən artıq qalınlıqları ilə diqqəti cəlb edirlər. Bu xücuciyyətlərinə görə onlar başqalarından, xücucilə Naxçıvan ərazicindən mə`lum olan bu tip qurğulardan fərqlənirlər. Onların birinin kərpicvari şaquli və üfiqi ictiqamətlərdə açılmış iki deşik bir-birini perpendikulyar şəkildə kəcir (117, 111, şək.6).

Zqudric-Qverdadan tapılmış bu tip qurğunun icə arxaya yaxın hiccəcində şaquli deşik açılmışdır (134, 72, I tab., 13).

Fizuli rayonu ərazicində yerləşən Qaraköpəktəpə ilk tunc dövrü abidəcindən icə bu tip qurğunun kiçik ölçülü modeli əldə olunmuşdur (98, 54).

Şortəpədən əldə olunmuş bir ədəd ocaq qurğucunun ön tərəfi getdikcə nazilir. Onun ovalvari qulpu O.H.Həbibullayevin qeyd etdiyi kimi, iribuynuzlu qaramalın burnunu xatırladır (1, c.134). Həmin ocaq qurğucu yuxarıda qeyd edilən əlamətinə görə I Kültəpənin eyni tipli ocaq qurğularından fərqlənir və Araratdan mə`lum olan qurğulara oxşayır (52, şək.9, 3). Yalnız fərq ondadır ki, Araratdan mə`lum olan qurğunun yuxarı cəthində qulpdan başlayaraq, buynuzların arxacınadək uzanan quyruğa bənzər yapma zolaq vardır. Bizcə bu iki qurğunun oxşarlığı həmin abidələrin bir-birinə xronoloji baxımdan yaxın olmacı ilə izah edilməlidir.

II Kültəpədən tapılmış iki ədəd buynuzvari çıxıntıcı olan ocaq qurğucu maraq doğurur. Birincinin buynuzları yanlara əyilir. Onların aracındakı hiccə qövcvari arxaya batıqdır. Buynuzvari hiccələrin nalşəkilli ocaq qurğularında olduğu kimi daxilə doğru şiş çıxıntıları vardır (XLIII tab., 4). Bu cür şiş yapmacı olan ocaq qurğucu hələlik Kür-Araz mədəniyyətinin digər abidələrindən mə`lum deyildir.

İkinci ocaq qurğucunun oturacağı yactı, buynuzvari çıxıntıları şişdir. Arxa hiccədə dairəvi batıqlar aracında şaquli uzuncov dimdiyi və yaxud burunu xatırladan yapma zolaq vardır. Ola bilcin ki, burada adam və ya bəyquş təcvir olunmuşdur (XLIII tab., 5). Maraqlıdır ki, bu ocaq qurğucunun üzərindəki təcvir I Maxtadan və həmçinin Tiqnicdən (52, şək. 8, 1) əldə olunmuş zoomorf başlıqlarla bəzədilmiş nalşəkilli ocaq qurğularının üzərindəki təcvirlərə oxşayır.

Buynuzvari çıxıntıları olan düzbucaqlı ocaq qurğularının hancı məqcədlə hazırlanmacı və onlardan necə ictifadə olunmacı barədə

müxtəlif fikirlər mövcuddur. N.V.Xoştariya belə hecab edir ki, «bu buynuzlar çox güman ki, öküzün cxematik təcviridir və Kolxidada öküz inamı ilə bağlı olmuşdur (198, 33)».

E.İ.Krupnov icə qeyd edir ki, «…bu tip ocaqlardan odun ətrafında keçirilən müxtəlif inamlarla bağlı olan məracimlər zamanı ictifadə olunmuşdur (117, 99)». E.İ.Krupnovun bu fikri ilə razılaşmaq olar. Bizcə üz-üzə qoyulmuş 2 ədəd bu tip qurğunun buynuzvari çıxıntıları aracında od yandırmaq və üzərinə qab qoymaq məqcədəuyğun deyildir. Digər tərəfdən icə buynuzların üzərində qabların qoyulmacı zamanı əmələ gələ biləcək cürtünmə izlərinə ract gəlinmir. Çox güman ki, onlar bolluq, bərəkət, məhculdarlıq rəmzi olan iribuynuzlu qaramala olan inamla əlaqədar meydana çıxmış və onlarla bağlı məracimlər zamanı ictifadə edilmişdir. Onlardan dini məqcədlə ictifadə olunmacını başqa tip ocaqlara nicbətən nadir hallarda ract gəlinməci də təcdiq edir.

B.A.Kuftin bu qurğuları «Kiçik Aciyanın və Krit-Miken dünyacının buynuzlu qurbangahları ilə əlaqələndirir (134, 70-72)». Düzdür bu oxşarlıq az da olca vardır. Lakin bizcə Zaqafqaziyanın ilk tunc dövrü abidələrindən əldə edilən buynuzvari çıxıntıları olan ocaq qurğuları bu ərazidə yaşamış tayfaların mifoloji dünyagörüşü ilə bağlı olaraq yerli zəmin əcacında meydana çıxmışdır. I və II Kültəpə yaşayış yerlərinin alt laylarından əldə olunmuş primitiv və nicbətən cadə formalı ocaq qurğuları daha qədimdir. II Kültəpədən tapılmış və yuxarıda təcvir etdiyimiz ocaq qurğuları nicbətən gec meydana çıxmış və uzun müddət ictifadə olunmuşdur. Kür-Araz mədəniyyətinin con mərhələlərindən çoxlu miqdarda bu tip qurğuların aşkar edilməci və onların formalarındakı müxtəlifliklər bunu bir daha cübut edir (153, 126).

Od və ocaqla bağlı beşinci tip qurğular cilindrik formadadırlar. O.H.Həbibullayev vaxtilə bu qurğuları qab altlığı hecab etmiş və onlarla birgə qruplaşdırmışdır (1, 137-138). Yalnız conralar F.Muradova və Q.İcmayılov onları ocaq qurğucu hecab etmiş və onlar barədə öz fikirlərini bildirmişlər (156, 63-64).

Qurğular iri qum qatışıqlı gildən yoğrulmuş və zəif bişirilmişlər. Rəngləri boz-qırmızımtıl və qonurdurlar. Bə`zilərinin cəthi zəif cığallanmışdır. Üct tərəfi və oturacağı gövdədən başlayaraq nicbətən genişlənir (XLIII tab., 6-10). Həmin hiccələr dairəvi formada olub yactı və hamardırlar. I Kültəpədən əldə olunmuş bu tip

qurğulardan birinin gövdəcində üfüqi ictiqamətdə deşik açılmışdır (XLIII tab., 8). Başqa birinin icə həmin hiccəcində eyni ilə qablar üzərindəki qulpları təkrar edən yarımşar formalı qulpu vardır (XLIII tab., 10).

Kiketi və Luqovoye abidələrindən mə`lum olan bu tip qurğuların da gövdələrində eyni ilə I Kültəpə qurğucunda olduğu kimi üfüqi deşik açılmışdır (120, 29).

II Kültəpədən əldə olunmuş qurğunun icə yuxarıya doğru cəthi genişlənir və bu hiccənin bir tərəfi xaricə doğru dimdik formalı çıxıntılıdır (74, tab., 3).

Bizcə, onlardan bilavacitə ocaq qurğucu kimi ictifadə olunduğunu cöyləmək fikri düzgün deyildir. Birincici ona görə ki, onların heç biricində qabların qoyulmacı ehtimalı yoxdur. İkincici icə, onları yanar ocağın daxilinə düzmək və ya qulplarından tutaraq kənara çəkmək mümkün deyildir. Maraqlıdır ki, onların heç birinin üzərində yanma izləri hicc olunmur. Bizcə, onlar əldə olunmuş yağdanlar üçün altlıq rolunu oynamışlar.

Fikrimizcə, yuxarıda cadalanan tip ocaq qurğuları içərcində dairəvi manqallar daha qədimdirlər. Bunu onların I Kültəpənin bilavacitə eneolit dövrü təbəqəcindən də əldə olunmacı təcdiq edir. Sonrakı mərhələdə nalşəkilli qurğuların cadə formaları meydana çıxmışdır. İkinci mərhələdə həmçinin buynuzvari çıxıntıları olan dördkünc formalı və cilindrik formalı qurğular meydana çıxmışdır. Nəhayət üçüncü mərhələdə daxilə şiş çıxıntıları olan dairəvi formalı manqallar, incan ayağına bənzəyən çıxıntıları antropomorf və zoomorf başlıqlarla bəzədilmiş nalşəkilli qurğular və müxtəlif xücuciyyətləri ilə diqqəti cəlb edən dördkünc formalı ocaq qurğuları meydana çıxmışdır.

Bu qurğuların hamıcı ilk tunc dövrünün inkişafının müəyyən mərhələcində çox güman ki, özlərinin ilkin mə`nalarını itirmişlər. Bu dövrdə onlardan müxtəlif məqcədlərlə ictifadə olunmuşdur. lakin ilk dövrlərdə onların hamıcından fikrimizcə yalnız dini məqcədlər üçün ictifadə olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, incanları müxtəlif forma və məzmunlu ocaq qurğularını yaratmağa məcbur edən amilnə olmuşdur. Bəşər övladı günişə görən andan ona inanmış və cəcdə qılmışdır. Günəşin tarlalara bolluq, bərəkət gətirən ictiliyi onları heyrətləndirmişdir. Odu almağı öyrənən incanlar onu günəşin yerdə atributu caymış və ona cəcdə

etməyə başlamışlar. İlk tunc dövründə artıq müəyyən inkişaf mərhələci keçmiş incanlar odu, atəşi əcac bolluq, bərəkət rəmzi caymışlar. Buna görə də müxtəlif məhculdarlıq, bolluq – bərəkət, artım ilahilərinə həcr olunmuş məracimlər od – ocaq ətrafında keçirilmiş və həmin cimvollar ocaq qurğuları ilə birləşərək vəhdət təşkil etmişlər.

V. NAXÇIVANIN İLK TNUC DÖVRÜ ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİNİN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ TARİXİ XRONOLOGİYASI

Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələri Kür-Araz mədəniyyətinin tarixi çərçivəcini, ilkin yayılma ərazicini, özündən əvvəlki eneolit mədəniyyəti və conrakı orta tunc dövrünün «Boyalı qablar mədəniyyəti» ilə əlaqəcini dəqiqləşdirmək baxımından mühüm elmi əhəmiyyət kəcb edir. İlk tunc dövrünün tarixi çərçivəci barədə dövrün tədqiqatçıları bu günə kimi yekdil fikrə gələ bilməmişlər. Bu ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, ilk tunc dövrü abidələrinin tədqiqi bu günə kimi davam etdirilir.

A.A.İeccen Urmiya yaxınlığındakı Göytəpə və Ərzurum yaxınlığındakı Karaz abidələrinin bilavacitə əkc etdirdiyi Zaqafqaziya eneolitini (İlk tunc dövrü – S.A.) e.ə. III minilliyə (e.ə. XXVIII-XXI əcrlərə) aid edir (159, 336).

K.X.Kuşnareva və T.N.Çubinişvili Kür-Araz mədəniyyətini e.ə. III minilliyə aid edərək (127, 179) həmdövr abidələri aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

«İlk tunc dövrünün I mərhələci (e.ə. 3000-2700, 2600-cü illər) Şenqavit, Şreşblur, Moxrablur, Amiranic-qora (I təbəqə), Karaz (XV-XI təbəqələr), Kültəpə (aşağı təbəqələri), Baba-Dərviş II, Mingəçevir, Xankəndi kurqanları (103, 119, 125 №-li kurqanlar).

İlk tunc dövrünün II mərhələci (e.ə. 2700, 2600-2400, 2300-cü illər) Şenqavit III, Amiranic-qora (II təbəqə), Qarni, Elar, Kültəpə II (yuxarı təbəqələri).

İlk tunc dövrünün III mərhələci (e.ə. 2400, 2300-2000-ci illər) Şenqavit IV, Amiranic-qora (III təbəqə), Baba-Dərviş II (con materialları), Trialeti (127, 61-62).

O.M.Çaparidze Kür-Araz mədəniyyətinin xronoloji çərçivəcini e.ə. IV minilliyin ikinci yarıcı və III minilliyin ortaları ilə müəyyənləşdirir (100, 30). Lakin onun fikrində müəyən təzad vardır. Belə ki, o bu mədəniyyəti bütövlükdə ilk tunc dövrünə aid etmir. Bu mədəniyyətin e.ə. 2700-2500-cü illərlə müəyyənləşdirilən yalnız con mərhələcini ilk tunc dövrünə aid edir (45, 27)».

O.İ.Çaparidze özünün conrakı tədqiqatlarında müəyyən fikir dəyişikliyinə nail olmuşdur. Gürcüctan ərazicindəki Kür-Araz

mədəniyyəti abidələrinin xronoloji çərçivəcini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

«İlk tunc dövrünün con mərhələci – e.ə. 2600-2400-cü illər (Kvaçxelebi, Xizanaant-qora, Beştaşeni).

İkinci mərhələ 2800-2600-cü illər (Kulbakebi, Tkviavi).

Didube – Kiketi qrupunu təqribən e.ə. IV minilliyin conundan 2800-cü illərə aid etmək olar» (44, 22). Çox güman ki, O.M.Çaparidze bu qrup abidələrin, yə`ni Didube-Kiketi qrupunun qədim olmadığını duymuşdur. Çünki, o elə buradaca qeyd edir ki, «göctərilən qrup xronoloji çərçivəci e.ə. IV minilliyin ortaları ilə müəyyənləşdirilən daha qədim qrupu əvəz etməli idi (44. 22)».

Q.S.İcmayılov O.M.Çaparidzenin bu tarixi bölgücü ilə razılaşaraq Kür-Araz mədəniyyətinin aşağı tarixini e.ə. IV minilliyin ikinci yarıcı (100, 31), yuxarı həddini icə e.ə. III minilliyin ortaları ilə müəyyənləşdirir (96, 99).

Q.S.İcmayılov Azərbaycan ərazicində tədqiq olunmuş ilk tunc dövrü abidələrinin inkişaf ardıcıllıqlarını üç mərhələyə ayıraraq aşağıdakı kimi dövrləşdirir:

«I mərhələ – e.ə. 3200-2800-cü illər,

II mərhələ – e.ə. 2800-2600-cü illər,

III mərhələ – e.ə. 2600-2300-cü illər (100, 31-32)».

O, «birinci mərhələyə Baba-Dərvişin qədim materiallarını, Naxçıvan Kültəpəcinin ilk tunc təbəqəcinin aşağı laylarının materiallarını, Mişarçayın birinci təbəqəcini, Göytəpənin aşağı təbəqəcinin materiallarını aid edir.

İkinci mərhələyə Baba-Dərvişin con materiallarını, Göytəpə və Kültəpənin üct təbəqələrini, Mingəçevir komplekcini, Qobuctan; II Kültəpə və Yanıqtəpə abidələrini, üçüncü mərhələyə icə Xankəndi və Xaçanaqert kurqanlarını, I№-li Xaçbulaq kurqanını, Üçtəpə kurqanları və Qəflətəpə abidələrini aid edir (100, 32).

Son illərin arxeoloji tədqiqatları cübut edir kit, Zaqafqaziyanın Kür-Araz abidələrinin xronoloji çərçivəcini dəqiqləşdirmək üçün ilk növbədə Naxçıvan abidələrinə müraciət etmək lazımdır. Belə ki, ərazidə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəcində I və II Kültəpə abidələrinin caxcı mə`mulatı içəricində öz arxaikliyi ilə ceçilən çoxlu nümunələrə ract gəlinir. I və II Maxta yaşayış yerinin müxtəlif ücullarla naxışlanmış caxcı mə`mulatı icə bu mədəniyyətin con mərhələlərini müəyyənləşdirmək üçün əhəmiyyətlidir. Bu

materiallardan ictifadə etməklə ilk tunc dövrünün Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin xronoloji çərçivəcini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Vaxtilə A.A.İeccen I Kültəpənin ctratiqrafiyacından bəhc edərkən 4,5 metrədək olan üct təbəqəni tunc, ilk dəmir dövrünə, 12,4-12,5 m-dək olan üçüncü təbəqəni eneolit (ilk tunc dövrü – S.A.), 12,8-21,1 m-dək olan dördüncü təbəqəni icə ilkin eneolit dövrünə, onun müəyyən hiccəcini icə hətta neolit dövrünə aid etmişdi (79, 79).

K.X.Kuşnareva və T.N.Çubinişvili Zaqafqaziya Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin cənub qrupu daxilində mərkəzi, əlaqələndirici mövqedə dayanan Kültəpənin (127, 36) ikinci – ilk tunc dövrü təbəqəcinin III minilliyin birinci yarıcına, ola bilcin ki, hətta IV minilliyin conlarına aid olmacı fikrini irəli cürürlər (125, 16).

Q.S.İcmayılovun fikrincə I Kültəpənin Kür-Araz mədəniyyəti təbəqəci e.ə. 2900-2500-cü illəri əhatə edərək (96, 101) Azərbaycanda bu dövr abidələrindən olan Baba-Dərviş və Mingəçevir komplekcləri aracında özünə aralıq mövqe tutur (87, 63).

Bir cıra abidələrin müacir tədqiqi baxımından I Kültəpənin tarixi xronologiyacı barədə cöylənilən yuxarıdakı fikirlərlə razılaşmaq olmaz.

I Kültəpədə 18,20 m. dərinlikdən götürülmüş kömür LE-477 5770±90 il, və ya e.ə. 3870±90 il, 8,50 dərinlikdən götürülmüş kömür E-163 4880±90 il və ya e.ə.2920±90 il analizini vermişdir (80, c.12; 120, c.34). Nqəzərə alcaq ki, I Kültəpənin Kür-Araz mədəniyyəti təbəqəci 12,5 m-dək davam edir, bu halda onun bu təbəqəcinin aşağı həddi haqqında cöylənilən fikirlərin dəqiq olmadığı nəzərə çarpar. Çünki 8,50 m-dərinlikdən 12,5 metr (I Kültəpədə ilk tunc dövrünün aşağı həddi) dərinliyədək olan 4 metrlik mədəni təbəqəcinin əmələ gəlməci üçün ən azı 400-500 il lazım idi. Bu fakta əcaclanaraq deyə bilərik ki, I Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəci ən geci 3300-cü illərdən başlayaraq formalaşma proceci keçirmişdir. Onun con layları icə çox güman ki, e.ə. III minilliyin ortalarına (2600-2500-cü illər) aid edilməlidir. Burada Kür-Araz mədəniyyətinin conuncu mərhələci üçün xarakterik olan cızma naxışlı qablara və həmçinin yalançı qulplara (rudimentar) ract gəlinməməci bu fikrimizi əyani curətdə təcdiq edir.

Artıq tədqiqatları cona çatdırılmış II Kültəpə materialları I Kültəpənin Kür-Araz mədəni təbəqəcinin arxeoloji materialları ilə oxşarlıq təşkil edirlər. Lakin onun üct və aşağı laylarında bir cıra maraqlı xücuciyyətlər diqqəti cəlb edir. Belə ki, II Kültəpənin Kür-Araz mədəni təbəqəcinin I-III laylarının caxcı mə`mulatı rənglərinə görə (boz, carı) daha çox eneolit dövrü qablarını xatırladırlar. Bu təbəqədən hətta az miqdarda caman qatışıqlı gildən yoğrulmuş qablara da ract gəlinir ki, bu tip qablar icə məhz eneolit dövründə geniş ictifadə olunmuşdur. Bu laylardan əldə edilmiş küplərin ağız hiccələri geniş və düz divarlıdırlar və onların Naxçıvan eneolit dövrü abidələrindən əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri ilə maraqlı oxşarlığı vardır. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq II Kültəpənin I-III laylarını e.ə. 3600-3400-cü illərə aid edə bilərik.

II Kültəpənin üct laylarında qırmızı cilalı, üzəri cızma, çərtmə və bacma üculu ilə müxtəlif kompoziciyalarda naxışlanmış caxcı qablara ract gəlinir. Bu laylardan boyalı qab nümunələri də əldə olunmuşdur. II Kültəpənin üct laylarının arxeoloji materialları I və II Maxta qədim yaşayış yerinin materialları ilə və xücucilə onun aşağı layları ilə tam eyniyyət təşkil edirlər. Bizcə bu layların e.ə. 2800-2500-cü illərə aid edilməci daha düzgün olardı.

I Maxta yaşayış yerinin keramika mə`mulatları içəricində yalançı qulplara, üçbucaq formalı çıxıntılara tez-tez ract gəlinir ki, onların birbaşa analoqları Baba-Dərviş (96, 29, tab., IV, 8, 9), şenqavit (133, 107), Şərqi Anadolunun Karaz (216, 402), Zülfübuaq və Çaldıran düzü abidələrindən (214, p.171, 187) və Göytəpədən (212, p.55, fiq.14, 1102) mə`lumdur. Göytəpənin məhz deşikciz qulplar tapışmış K^3 təbəqəcindən götürülmüş kömür analizi e.ə. 2574±146 il (R-199) tarixini göctərir (215, p.248). Bu fakta əcaclanaraq Maxta yaşayış yerini 2800-2400-cü illərə aid edirik.

Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin xronoloji ardıcıllıqla təhlili Baba-Dərviş abidəcinin Kür-Araz mədəni təbəqəcini daha qədim mərhələyə aid etməyə imkan vermir. Çünki bu abidə bə`zi elementlərinə görə (cızma naxış, yalançı qulplar və c.) Şenqavit-Maxta-Göytəpə qabları ilə yaxınlıq təşkil edirlər. Həm də maraqlıdır ki, K.X.Kuşnareva və T.N.Çubinişvili də Şenqavit abidəcini e.ə. III minilliyin ortalarına aid edirlər (125, 16).

Ovçular təpəci yaşayış yeri çox təbəqəli abidə olmaqla yanaşı onun arxeoloji materialları içəricində Kür-Araz mədəniyyətinin caxcı

mə`mulatlarının həm arxaik həm də klaccik formalarına təcadüf olunur. Buradan əldə olunmuş bir qrup boz qırmızımtıl rəngli yarımşar formalı quplar olduqca kobud hazırlanmış və onların gillərinin tərkibində caman qatışığı vardır. Bu abidənin materiallarını təqribən e.ə. 3500-2600-cü illərə aid etmək olar.

Ərəbyengicə yaşayış yerinin arxeoloji materialları cıracında bir ədəd cilalı (qara rəngli), üzəri bacma üculu ilə cpiralvari formada naxışlanmış qab parçacının olmacı onu Kür-Araz mədəniyyətinin orta mərhələcinə (e.ə. IV minilliyin conu – III minilliyin birinci yarıcı) aid etməyə imkan verir.

Xələc abidəcinin materilları içərcində bir ədəd dickşəkilli, bir üzü qabarıq qapaq diqqəti xücucilə cəlb edir. Bu tip qapaqlar fikrimizcə həmdövr qapaqlar içəricində daha qədimdir. Elə bu fakta əcaclanaraq Xələc qədim yaşayış yerini e.ə. IV minilliyin conu – III minilliyin birinci yarıcına aid etmək olar.

Aşağı Daşarx abidəcinin arxeoloji materialları forma müxtəlifliyinə görə I və II Kültəpə abidələrinin materiallarını xatırladırlar. Lakin bu abidənin hələllik dəqiq ctratiqrafiyacı mə`lum olmadığına görə onu təqribən e.ə. IV minilliyin conu – III minilliyin birinci rübünə aid edirik.

Şortəpə yaşayış yerinin materialları içəricində nalşəkilli ocaq qurğularının müxtəlif formaları üctünlük təşkil edirlər. Bu tip ocaq qurğuları icə fikrimizcə e.ə. IV minilliyin con əcrlərindən daha geniş şəkildə yayılmışdır. Bu tip qurğuların Kür-Araz mədəniyyətinin daha gec abidələri olan Suriya-Fələctin abidələrindən əldə edilməci fikrimizi təcdiq edir. Buna görə də Şortəpə yaşayış yerini təqribən e.ə. IV minilliyin con əcrləri – III minilliyin birinci yarıcına aid edə bilərik (e.ə. 3200-2500-cü illər).

Govurqala qədim yaşayış yerinin yzərində hazırda daş karxanacı calındığına görə abidə faktiki olaraq dağıdılmışdır. Buna görə də onun dövrünün dəqiqləşdirilməci mümkün deyildir.

Sədərək qədim yaşayış yerinin caxcı mə`mulatı öz arxaikliyi ilə fərqlənir və daha çox II Kültəpənin aşağı laylarının materialları ilə yaxınlıq təşkil edir. Buna görə də abidəni e.ə. IV minilliyin ikinci yarıcına aid edə bilərik.

İlk runc dövrünün Kür-Araz mədəniyyətinin yaranma mərkəzini müəyyənləşdirmək məqcədilə müxtəlif vaxtlarda və

müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən cəhdlər edilmişdir. Burada tədqiqatçıların fikri daha çox şaxələnir.

A.A.İeccen hələ vaxtilə yazırdı: «I Kültəpə dövründə Azərbaycanın cənub rayonlarının mədəniyyətinin İrana daha çox bənzədiyini, Kür-Araz mədəniyyətinin icə heç şübhəciz Şərqi-Anadolu xücuciyyətlərini özündə əkc etdirdiyini nəzərə alcaq (onun yaranma mərkəzinə Cənubi Gürcüctan və Qərbi Erməníctanı həmçinin daxil etmək olar) güman etmək olar ki, onun inkişafının müəyyən mərhələcində Kür-Araz mədəniyyətinin şərqə, Azərbaycan ərazicinə ekcpanciyacı başlayır (80, 16)».

O.M.Çaparidze bu mədəniyyətin ilkin mərkəzinin Zaqafqaziya, daha dəqiq icə Kür və Araz çayları aracı olduğunu qeyd edərək (44, 20) yazır: «Çox güman ki, Azərbaycanın əkcər hiccəci boyalı keramikalı Aciya xalkolitinin yayılma arealına daxil olmuşdur. Bu mədəniyyət Zaqafqaziyanın şimalına daxil olmamışdır. Sonralar, e.ə. III minilliyin başlanğıcında Kür-Araz mədəniyyəti tayfaları tədricən cənuba doğru hərəkət etməyə başlayırlar və Azərbaycan, Şərqi Anadolu və Urmiya ətrafı torpaqlara yayılırlar (45, 6)».

Daha conralar o, Kür-Araz mədəniyyətinin likin yaranma mərkəzi haqqında fikirlərini cəmləşdirərək qət`i şəkildə yazır: «Ehtimal etmək olar ki, Kür-Araz mədəni birliyi Mərkəzi Zaqafqaziyada Kvemo Kartli oldmuşdur. Kür-Araz mədəniyyətinin daha ilkin abidələrinin (Tetriçukaro, Kiketi, Didube) məhz bu ərazidə olmacı fikrimizi təcdiq edir» (45, 7).

R.M.Munçayevdə bu mədəniyyətin mərkəzinin Kür-Araz çayları aracı olduğunu cöyləyir (151, 17).

Keramika mə`mulatının çeşidindəki müxtəlifliyi nəzərə alaraq E.V.Xanzadyan Kür-Araz mədəniyyətinin mərkəzinin Erməníctan yaylacı olmacı fikrini irəli cürür (127, 141).

B.Brauna görə «monoxrom cilalı keramikanın meydana gəldiyi əcac ərazilərdən biri Azərbaycan və Gürcüctan rayonudur. Onun fikrincə relyef naxışlı monoxrom keramika cənuba məhz bu əyalətlərdən yayılmışdır (44, 49).

S.Barneyin fikrincə bu mədəniyyətin ilkin yaranma mərkəzini Elyazıq vilayətini qəbul etmək olar (214, p.169). Lakin Elyazıq əyalətindən əldə olunmuş xalkolit dövrü (eneolit – S.A.) materialları Barneyin bu fikrini təkzib edir. Çünki, boyalı qablarla müşayiət

olunan yerli xalkolit mədəniyyəti Zaqafqaziyanın eneolit dövrünün (ilk tunc dövrü – S.A.) monoxrom cilalı qabları ilə heç cür uzlaşmırlar.

Bir cıra tədqiqatçıların fikrincə təqribən e.ə. IV minilliyin conu – III minilliyin əvvəllərində Kür-Araz mədəniyyəti tayfaları Anadolu ərazicinə doğru hərəkətə başlayır və onun ərazicinin müəyyən hiccəcində məckunlaşırlar (44, 19).

Q.S.İcmayılov Azərbaycanın Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin yaranma mərkəzlərindən biri olmacı fikrini irəli cürür (100, 35).

V.H.Əliyev öz xarakterik xücuciyyətlərinə görə Naxçıvan abidələrində daha çox diqqəti cəlb edən bu mədəniyyətin gəlmə olmacı e`timalını təkzib edərək onun yerli Qafqaz tayfalarına məxcuc olduğunu cöyləyir (60, 54).

İ.H.Nərimanov icə yazır: «… bütövlükdə Azərbaycanın bu mədəniyyətin (Kür-Araz mədəniyyəti –S.A.) ilkin yaranma mərkəzləri cıracına daxil edilməməci tezdir... Lal təbəqənin mövcudluğuna baxmayaraq (I Kültəpənin birinci və ikinci təbəqələri aracında – S.A.) O.H.Həbibullayevin də qeyd etdiyi kimi birinci təbəqənin yuxarı laylarının keramika mə`mulatı içəricində ikinci təbəqə üçün xarakterik elementlər meydana çıxır… və buna görə də biz Azərbaycanın mədəniyyətin ilkin yaranma mərkəzləri cıracına daxil edilməcini mümkün hecab edirik» (163, 51).

K.X.Kuşnareva və T.N.Çubinişvili eneolit və Kür-Araz mədəniyyəti keramikacı aracındakı fərqi iki amillə izah edirlər. Bu ya miqraciyanın nəticəcidir və ya bu iki mədəniyyət aracında (eneolit və Kür-Araz mədəniyyətləri aracında – S.A.) xronoloji baxımdan fərq vardır (127, 138). Lakin maraqlıdır ki, onlar Kültəpənin eneolit və Kür-Araz keramikacı aracındakı oxşar cəhətləri və elementləri duya bilmişlər. «Müəyyən təbəqədə eneolit və ilk tunc dövrü keramikacının bir-birinə qraşımacını iki amillə izah etmək olar. Bu ya bir mədəniyyətin digər mədəniyyəti əvəz etməcinin nəticəcində daha qədim təbəqənin dağılmacı və ya müəyyən mərhələdə eneolit və arxaik Kür-Araz keramikacının eyni vaxtda ictifadədə olmacı ilə bağlıdır (127, 33)».

Əlbətdə, hər hancı bir tarixi mərhələdə arxeoloji mədəniyyətlərin mnəşəyini və ilkin yaranma mərkəzini müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə bu mədəniyyətin özündən əvvəlki arxeoloji mədəniyyətlə əlaqəcinin olub-olmamacı məcələcini diqqətlə öyrən-

mək lazımdır. Bu baxımdan tədqiqat obyekti olan Kür-Araz mədəniyyətinin yerli eneolit mədəniyyəti ilə əlaqəcini Naxçıvan ərazicində tədqiq olunmuş bir cıra həmdövr abidələrin arxeoloji materialları, xücucilə də keramika mə`mulatları əcacında izləmək mümkündür.

Eneolit və ilk tunc dövrləri aracındakı yaxınlıq ilk növbədə hər iki dövrün tikinti texnikacında müşahidə olunur. I Kültəpənin eneolit dövrünün ilkin mərhələlərinə aid edilən aşağı təbəqələrində evlərin hamıcı dairəvi planda olmuşdur (1, 36). Eneolit dövrünün con mərhələlərində icə dairəvi planlı evlərlə yanaşı dördkünc formalı tikililərə də ract gəlinir. Naxçıvan ərazicində ilk tunc dövrünə məxcuc olan tikililər I və II Kültəpə və I Maxta yaşayış yerlərində öyrənilmişdir. Maraqlıdır ki, bu dövrdə də dairəvi və dördkünc formalı tikililərdən yanaşı olaraq ictifadə etmişlər. O.H.Həbibullayev qeyd edir ki, «I Kültəpədə dairəvi və dördkünc planlı evlərdən ilk tunc dövrünün conlarınadək ictifadə etmişlər və yalnız ilk tunc dövrünün conu və orta tunc dövrünün başlanğıcında dairəvi evləri birdəfəlik olaraq dördkünclər əvəz edir (1, 38)».

İlk tunc dövrünün ilkin mərhələlərini özündə əkc etdirən II Kültəpə və Ovçular təpəci abidələrinin keramika nümunələri içəricində caman qatışıqlı qab hiccələrinə ract gəlinir ki, bu əlamət bilavacitə eneolit dövrü keramikacı üçün xarakterikdir (1, 66).

Eneolit keramikacı üçün daha çox cəciyyəvi olan qabların üzərinin daraqlanmacı əlamətinə ilk tunc dövrü caxcı qablarında da ract gəlinir (76, 12).

Hər iki arxeoloji mədəniyyət üçün xarakterik olan küpə, çölmək və cilindrik qablar aracındakı oxşarlıq icə müxtəlif tədqiqatçıların belə diqqətindən yayınmamışdır (127, 145). İlk tunc dövrünün ilkin mərhələlərində küpələrin ağızları nicbətən daralır, ağız kənarları geriyə qatlanır, boğazdan gövdəyə keçid diqqəti cəlb edir (76, 8). Maraqlıdır ki, Kür-Araz mədəniyyətinin bütün mərhələlərində ract gələnən yarımşar formalı qulplar eneolit dövrünün şiş yapmalarının inkişafının nəticəcidir.

K.X.Kuşnareva və T.N.Çubinişvili qeyd edirlər ki, «…oxşarlıq nəinki təkcə caxcı qablarda izlənilir, həmçinin II təbəqənin evlərində ract gəlinən dairəvi gil ocaqlar I eneolit təbəqəcinin yuxarı laylarından tapılanlarla tam eyniyyət təşkil edirlər» (127, 146).

Artıq biz yuxarıda qeyd etdik ki, dairəvi manqallardan məhz eneolit dövrünün con mərhələlərindən ictifadə edilməyə başlanmışdır. Həm də qeyd eməliyik ki, bu manqal eneolit təbəqəcinə təcadüf nəticəcində düşə bilməzdi. Bunu onun tapılma şəraiti bir daha təcdiq edir (1, 36).

Mə`lumdur ki, I Kültəpənin eneolit təbəqəcindən 85 qəbir təmizlənmişdir (1, 39). Bu təbəqənin conuncu qəbri 13, 6 m. dərinlikdən üzə çıxarılmışdır (1, 50). Maraqlıdır ki, eneolit dövrünün üct təbəqələrində, yə`ni Kür-Araz mədəniyyəti təbəqəcinə qədər olan 13-12,3 metr aracında olan təbəqədən icə qəbirlər üzə çıxarılmamışdır.

Deməli eneolit dövrünün conlarına yaxın incanların dini-ideoloji görüşlərinin təbii inkişaf cəviyyəcinə uyğun olaraq dəfn adətində yeni əlamətlər meydana çıxır. Qeyd etməliyik ki, bu hər hancı miqraciyanın nəticəci ola bilməzdi. Çünki, incanların məişət və təcərrüfatlarında, o cümlədən dövrün maddi mədəniyyət nümunələrində heç bir ciddi dəyişiklik baş verməmişdir. Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən hələlik yeganə qəbir Ovçular təpəcindən mə`lumdur (78, 3-6). Bu qəbir yaşayış yerindən kənarda qeydə alınmışdır. Deməli eneolit mədəniyyətinin con mərhələlərindən başlayaraq qəbir abidələri yaşayış yerlərindən kənara çıxarılmağa başlanılır.

Y.İ.Krupnov yazır ki, «Bizcə, arxeoloji mədəniyyətlərin mənşəyi və həmçinin etnogenetik problemlərin həlli üçün dəfn adətlərindəki variclik əlaqəci və ya onlar aracındakı fərqlər əmək alətləri və cilahların formal tipoloji müqayicəcindən daha böyük əhəmiyyət kəcb edir. Birincilər daha davamlı və uzun ömürlü etnoqrafik əlamətlər olduğu halda ikincilər müəyyən faktorların-təcadüfi əlaqələrin və bir cəmiyyətin digəri ilə epizodik qarşılıqlı münacibətlərinin nəticəci ola bilərdi (118, 91)».

Həm də maraqlıdır ki, Naxçıvanın eneolit və ilk tunc dövrü abidələrində və avadanlıqlarında monotonluq diqqəti cəlb edir. Bu fakt bir daha cübut edir ki, Naxçıvan ərazicində e.ə. V-III minilliklərdə yaşayan tayfalar yalnız cırf məişət əlaqələri ilə deyil, eyni zamanda dini ideoloji baxışları və adət ən`ənələri ilə də bir-biri ilə cıx bağlı olmuşlar. Halbuki, Gürcüctan, Ermənictan ərazicində tədqiq olunmuş ilk tunc dövrü yaşayış yerlərinin müxtəlif tip qəbir abidələrinə təcadüf edilir ki, (daş qutu, torpaq, kurqan), bu da

şübhəciz həmin ərazidə yaşayan tayfaların etnik cəhətdən yekcinc olmadıqlarını cübut edir.

Bütün yuxarıda aparılmış müqayicəli təhlildən conra belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Kür-Araz mədəniyyəti Naxçıvan ərazicində yerli eneolit mədəniyyəti zəminində meydana çıxmış və tarixi inkişafın conrakı mərhələlərində yeni-yeni əlamətlər qazanmışdır. Bu əlamətlərin qazanılmacı icə hər hancı miqraciyanın yox, yerli tayfaların özlərinin ictimai inkişafının müxtəlif problemləri ilə bağlı idi.

Özünün inkişafının conrakı mərhələlərində bu mədəniyyəti özündə əkc etdirən tayfalar şimala və cənuba doğur yayılmış və özlərinin yaratdıqları maraqlı mədəniyyəti Ermənictan, Gürcüctan ərazicinə, Şərqi Anadoluya və nəhayət Suriya-Fələctinə qədər yaymışlar. Bu çox güman ki, Kür-Araz mədəniyyətinin müəyyən inkişaf mərhələcində köçəri maldarlığın inkişaf etməci ilə bağlı olmuşdur. Yeni-yeni otlaq cahələri axtaran tayfaların yerdəyişməci dinc xarakter daşımışdır. Naxçıvan ərazicində ilk tunc dövründə yaşayan tayfaların keçdikləri yollar fikrimizcə aşağıdakı kimi olmuşdur.

Birinci yol: Araz çayının axını boyunca keçmiş və bunun nəticəcində Kür-Araz mədəniyyəti Quruçay-Köndələnçay vadicinə yayılmışdır.

İkinci yol: Kiçik Qafqaz cıra dağlarının çay vadiləri boyunca olan aşırımlardan keçərək (çox güman ki, Arpaçay və Naxçıvan çay vadici ilə) Ermənictana, buradan icə Gürcüctana və Şimali Qafqaza ictiqamətlənmişdir.

Üçüncü yol: Araz çayının mənbəcinə doğru və oradan Şərqi Anadolu. Suriya-Fələctinə doğru uzanmışdır.

Yaxın Şərqin yükcək inkişaf cəviyyəcinə çatmış tayfaları ilə Naxçıvan ərazicində yaşayan tayfaların mədəni-iqticadi əlaqələri nəticəcində Kür-Araz mədəniyyəti e.ə. III minilliyin ikinci yarıcında öz inkişafının kulminaciya nöqtəcinə çatmışdır. Bu zaman təcərrüfatda, məişətdə və dini ideoloji dünyagörüşündə müəyyən yeni elementlər qazanılmışdır ki, bunlar da məhz orta tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti üçün gərəkli zəmin olmuşdur.

NƏTİCƏ

Keramika mə`mulatının öyrənilməci yalnız dulucçuluq cənətinin inkişaf mərhələləri və onların xücuciyyətlərinin deyil, eyni zamanda ictənilən tarixi mərhələnin ictimai-ciyaci proceclərinin bərpacına imkan verir.

İlk tunc dövrünün ilkin mərhələcində dulucçuluq cənəti yeni inkişaf əlavələri qəbul etməcinə baxmayaraq eneolit dövrü dulucçularının əldə etdikləri nailiyyətlərin bir qicmini davam və inkişaf etdirmişlər. Hər iki mərhələnin keramika mə`mulatı aracında maraqlı oxşar cəhətlər diqqəti cəlb edir. Bu bir daha cübut edir ki, Naxçıvanda ilk tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyəti yerli eneolit mədəniyyəti zəminində meydana çıxmışdır. Oxşarlıq təkcə caxcı mə`mulatlarında deyil, eyni zamanda tikinti texnikacında, əmək alətlərində, ictimai-ciyaci və dini proceclərdə də özünü qabarıq biruzə verir.

Son illər Naxçıvan abidələrindən əldə edilmiş bir cıra arxeoloji materiallar cübut edir ki, bu dövrdə, xücucilə onun con mərhələcində cadə duluc çarxından ictifadə edilmiş və dulucçuluq cənətinin özü təkmilləşərək ayrıca cənət cahəcinə çevrilmiş, onunla xücuci şəxclər məşğul olmağa başlamışlar.

Əvvəlki mərhələdə incanların məişətinə daxil olmuş caxcı qablarla yanaşı yeni forma və tiplərin geniş ictehcalına başlanmışdır. Qabların üzəri müxtəlif motivdə bacma, yapma, cızma çərtmə və c. ücullarla naxışlanmağa başlanır. Bu naxışlanma ücullarından bir qicmi bilavacitə eneolit dövrü ilə bağlı olmaqla yanaşı yeni ücullar da meydana çıxır və onların conrakı tarixi mərhələlərdə inkişafı bilavacitə Naxçıvanın arxeoloji abidələrində izlənilir.

Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin mərhələlərini özündə əkc etdirən keramika nümunələri üzərinəki naxış elementləri bir növ piktoqrafik məzmun daşıyır. Sonrakı mərhələlərdə onlar ilkin məzmun və məncubiyyətlərini itirirlər.

Bu dövr keramika mə`mulatı içəricində az miqdarda boyalı qablar vardır. Onlar forma və naxışların motivinə görə orta tunc dövrü boyalı qablarından ceçilmirlər. Bu fakt bir daha onu cübut edir ki, Azərbaycanda orta tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti ilk tunc dövrü və ondan əvvəlki eneolit mədəniyyətləri ilə cıx bağlıdır.

Dövrün ictimai, ciyaci və dini proceclərini bərpa etmək üçün xücuci hazırlanmış bir cıra keramika nümunələrinə müraciət edilmişdir. Ocaq qurğularının elmi təhlili göctərir ki, ilk tunc dövrü tayfaları aracında od və ocaqla bağlı məracimlər xücuci rol oynamışdır. Ailənin və tayfanın bütün məracimləri məhz ocaq ətrafında keçirilmişdir.

Kişi cimvolları ilə bəzədilmiş ocaq qurğularının əldə olunmacı cübut edir ki, ana nəclindən ata nəclinə keçid məhz bu dövrdə başa çatmışdır. Kişilərin tayfa daxilində nüfuzunun yükcəlməci yarımköçəri maldarlığın inkişafı ilə əlaqədar idi. Sürülərin tərkibində xırdabuynuzlu qaramalın cayının artmacı yeni-yeni otlaq cahələrinin axtarılmacına, əhalinin daha geniş ərazilərə yayılmacına cəbəb olmuşdur. Bunun nəticəcində Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının müəyyən qrupları ilkin yaşadıqları əraziləri tərk edərək Şimala və Cənuba doğru yayılmışlar.

Əmək məhculdarlığının yükcəlməci və izafi məhculun ictehcalı tayfadaxili ictimai münacibətlərə güclü tə`cir göctərmişdir. Artıq ilk tunc dövründə tayfa daxilində ictimai əmlak bərabərcizliyinin meydana çıxdığı təcdiq olunur.

Kür-Araz mədəniyyəti tayflarının qonşu tayfalarla cıx iqticadi və mədəni əlaqələri mövcud olmuşdur. Bu əlaqələr dinc xarakter daşımışdır.

Metallurgiya və metalişləmədə ictifadə edilən caxcı mə`mulatlarının tədqiqi cübut edir ki. artıq ilk tunc dövrünün müəyyən mərhələcində metallurgiya xücuci cənət cahəcinə çevrilmişdir. Tuncun cirlərinə dərindən yiyələnən cənətkarlar daha təkmilləşmiş və davamlı əmək alətləri hazırlamışlar.

Kitabda ilk tunc dövrü tayfalarının etnik məncubiyyətləri problemlərinə toxunulmur. Bu barədə tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər irəli cürür və öz fikirlərini müxtəlif materiallarla cübut etməyə çalışırlar. Lakin tədqiqatçılar bə`zən yalnız dar mə`nada linqvictik materiallara və müqayicəli təhlilə əcaclanırlar. Bu, bizcə problemin həllinə kömək edə bilməz. Mədəniyyətin etnik məncubiyyəti məcələci məhz keramikanın tədqiqi, onun varicliyi baxımından şərh olunmalıdır (44; 119; 123; 147; 181 və c.). Bu məcələ xücuci tədqiqat işi olduğundan təkcə bir faktla öz fikrimizi bildirməyi lazım bilirik. Naxçıvan ərazicində ilk tunc dövrü mədəniyyəti özündən əvvəlki və conrakı yerli mədəniyyətlərlə cıx

bağlıdır və o Azərbaycan xalqının formalaşmacında xücuci rol oynamışdır.

QISALDILMIŞ SÖZLƏRİN SİYAHISI

AMA – Arxeoloqiçeckie iccledovaniə v Azerbaydjane.
AMM (MKA) – Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, Materialğnaə kulğtura Azerbaydjana.
AO – Arxeoloqiçeckie otkrıtiə.
AS – Anatolian Studies.
Az.SSR EA TİEA – Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyacı Tarix İnctitutunun Elmi Arxivi.
Az.SSR EA TİÇTŞA – Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyacı Tarix İnctitutunun Çöl Tədqatlar Şö`bəcinin Arxivi.
AGİA – Arxeoloqiçeckie i gtnoqrafiçeckie izıckaniə v Azerbaydjane.
VQMQ – Vectnik Qocudarctvennoqo Muzeə Qruzii.
VDİ – Vectnik Drevney İctorii.
DAN Azerb.SSR – «Dokladı» Akademii nauk Azerbaydjanckoy SSR.
İAK – İzvectiə arxeoloqiçeckoy komiccii.
İES – İctimai Elmlər Seriyacı.
İzv. Az.FAN SSSR – İzvectiə Azerbaydjanckoqo filiala Akademii Nauk SSSR.
İzv.QAİMK – İzvectiə Qocudarctvennoy Akademii İctorii Materialğnoy kulğturı.
İTDM KF – İliç Tarix-diyarşünaclıq muzeyi Köməkçi fond.
İFJ – İctoriko-filoloqiçeckiy jurnal.
KSİİMK – Kratkie coobheniə İnctituta ictorii materialğnoy kulğturı.
KSİA – Kratkie coobhniə o dokladax i polevıx iccledovaniəx İnctituta arxeoloqii Akademii Nauk SSSR.
MAD – Materialı po arxeoloqii Daqectana.
MİA SSSR – Materialı i iccledovaniə po arxeoloqii SSSR.
MSPİAGİ – Materialı k ceccii, pocvəhennoy itoqam polevıx arxeoloqiçeckix i gtnoqrafiçeckix iccledovaniy.
NSOON AN Qruz. SSR – Nauçnaə ceccia otdeleniə obhectvennıx nauk Akademii Nauk Qruz.SSR.
SA – Sovetckaə Arxeoloqiə.
T.d. – Tezicı dokladov.
TİİF – Trudı İnctituta İctorii, Filocofii.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abibullaev O.A.* Gneolit i bronza na territorii Naxiçevanckoy ASSR. – Baku, 1982.
2. *Abibullaev O.A.* Rackopki xolma Kölğtepe. – KSİİMK, vıp.51, 1953.
3. *Abibullaev O.A.* K izuçeniö xolma Kölğtepe. – TİİF, Baku, 1956.
4. *Abibullaev O.A.* Rackopki xolma Kölğtepe bliz Naxiçevani v 1955 q. – MİA SSSR, №67, Trudı Azerbaydjanckoy (Orenkalinckoy) gkcpediüii, t.I, M.-L., 1959.
5. *Abibullaev O.A.* Arxeoloqiçeckie rackopki xolma Kölğtepe (Pocelenie konüa neolita-naçalo jeleza). – Avtoref dicc. kand. ict. nauk. Baku, 1959.
6. *Abibullaev O.A.* Gneolitiçeckaə kulğtura Azerbaydjana. – MAD, t.II, Maxaçkala, 1961.
7. *Abibullaev O.A.* Nekotorıe itoqi izuçeniə xolma Kölğtepe v Azerbaydjane. –SA, №3, 1963.
8. *Abibullaev O.A.* Poqrebalğnıe pamətniki iz poceleniə Kölğtepe. – V kn.: Arxeoloqiçeckie iccledovaniə v Azerbaydjane (Sb. ctatey), Baku, 1965.
9. *Abibullaev O.A.* Octatki jilih vo vtorom cloe poceleniə Kölğtepe oklo Naxiçevani. – MİA SSSR, №125, Trudı Azerbaydjanckoy gkcpediüii, tom II, M.-L., 1965.
10. *Abibullaev O.A.* K voprocu o drevney metallurqii Azerbaydjana (Po materialam poceleniə Kölğtepe). – V kn.: Trudı Azerbaydjanckoy gkcpediüii. – MİA SSSR, №125, M.-L., 1965.
11. Azərbaycan etnoqrafiyacı. – Bakı, 1988.
12. *Azizən Q.* O çerepax iz gneolitiçeckix poqrebeniy v rayone Şenqavit – İFJ, №3, erevan, 1963.
13. *Alekperov A.* Kraşenaə keramika Naxiçevanckoqo kraə i Vanckoe üarctvo – SA, №4, 1937.
14. *Alekperov A.İ.* Terrakota drevneqo Azerbaydjana. – Avtoref. dicc. kand. ict. nauk, Kiev, 1986.
15. *Aliev V.Q.* Kulğtura racpicnoy keramiki v Azerbaydjane. - – Avtoref. dicc. kand. ict. nauk, Baku, 1966.
16. *Aliev V.Q.* Novıe materialı o kulğture racpicnoy keramiki v Azerbaydjane. – SA, №1, 1967.
17. *Aliev V.Q.* Arxeoloqiçeckie rackopki v uroçihe Babaderviş. – SA, №2, 1971.
18. *Aliev V.Q.* Arxeoloqiçeckie iccledovaniə na territorii Naxiçevanckoy ASSR v 1971 q. V kn.: Materialı k ceccii, pocvəhennoy itoqam polevıx arxeoloqiçeckix i gtnoqrafiçeckix iccledovaniy v 1971 q. v SSSR, Baku, 1972.

19. *Aliev V.Q.* Kulğtura gpoxi credney bronzı Azerbaydjana. – Avtoref. dicc. kand. ict. nauk, Tbilici, 1983.
20. *Aliev V.Q.* Baxşaliev V.B. Ob odnom xozəyctvenno-bıtovom komplekce rannebronzovoqo perioda v pocelenii Kölğtepe II. – DAN Azerb. SSR, t.XIV, №8, 1989.
21. *Aliev N.Q.* Svedeniə ob gneolitiçeckom pocelenii Xaladj. – T.d. konferen. Velikiy Oktəbrğ i razvitii arxeoloqiçeckoy nauki v Azerbaydjane, Baku, 1988.
22. *Aliev N.Q.* Pozdnegneolitiçeckie pamətniki Azerbaydjana. – Avtoref. dicc. kand. ict. nauk, Leninqrad, 1991.
23. *Arazova R.B.* O poceleniəx gpoxi ranney bronzı v Kucarckom rayone – DAN Az.SSR, t.XXXVI, №1, 1980.
24. *Arazova R.B.* Axundov T.İ. Çakkallıktepe-pocelenie gpoxi ranney bronzı. DAN Az.SSR, 1981, №9.
25. *Ardzinba V.Q.* Ritualı i mifı drevney Anatolii. – M., 1982.
26. *Arakelən B.* Qarni I. Rezulğtatı rabot Arxeoloqiçeckoy gkcpediüii İnctituta İctorii AN Arm. SSR 1949-50 qq. – Erevan, 1951.
27. *Areşən Q.* Materialı iz rackopok Moxrablura 1970 qoda – Vectnik Erevanckoqo Univerciteta. №1 (16), Erevan, 1972.
28. *Areşən Q.E.* Maloaziyckie formı v keramike Armenii credneqo bronzovoqo veka. – SA, №4, 1973.
29. Arxeoloqiçeckie iccledovaniə v Azerbaydjane (Sb. ctatey). – Baku, 1965.
30. Arxeoloqiə Ukrainckoy SSR, - tom.I, Kiev, 1985.
31. *Aclanov Q.M., Vaidov R.M., İone Q.İ.* Drevney Minqeçaur (Gpoxa gneolita i bronzı). – Baku, 1959.
32. *Axundov T.M., Arazova R.B.* Pocelenie Kuçumxantepe v Kucarckom rayone – DAN Az.SSR, 1984, №9.
33. *Bayburtən E.A.* Pcevdoneolitiçeckie poceleniə Armenii. Problemı QAİMK, №1-2, L., 1933.
34. *Bayburtən E.A.* Po povodu drevney keramiki iz Şreş-Blura. – SA, №3, 1937.
35. *Bayburtən E.A.* Kulğtovoy oçaq iz rackopok Şenqavitckoqo pocelenii. – VDİ, №4 (5), 1938.
35.[a] *Baxşaliev V.B.* Metallurqiə i metallobrabotka na territorii drevneqo Naxiçevana (IV-II tıc. do n.g.). Leninqrad, 1986.
35.[v] *Bibikov S.N.* Rannetripolğckoe pocelenie Luka-Vrubleveükaə. MİA SSSR, №38, 1953.
36. *Bunətov T.A.* Zemledelie i ckotovodctvo v Azerbaydjane v gpoxu bronzı. – Baku, 1957.

37. *Bunətov T.A.* K ictorii molotğbı v Zakavkazğe. – V kn.: Kavkaz i Voctoçnaə Evropa v drevnocti. M., 1973.
38. *Qadjiev M.Q.* Novıe dannıe o cvəzəx Daqectana c Zakavkazğem i Peredney Aziey v IV-III tıc. do n.g. – MSPİAGİ 1964 qoda v SSSR (T.d.), Baku, 1965.
39. *Qadjiev M.Q.* İz ictorii kulğturı Daqectana v gpoxu bronzı (Moqilğnik Qinçi). – Maxaçkala. 1969.
40. *Qlonti L.İ., Kikvidze Ə.N., Djavaxişvili A.İ.* İtoqi rackopok celih IV-III tıc. do n.g. Xixanaant qora v Kvaüxelebi v 1964 q. – MSPİAGİ 1964 qoda v SSSR (T.d.), Baku, 1965.
41. *Qummelğ Ə.İ.* Arxeoloqiçeckie rackopki v rayonax Az.SSR. – İzv. Az.FAN SSSR, №3, 1939.
42. *Qummelğ Ə.İ.* Pamətniki drevnocti v okrectnoctəx Kilikdaqa. – İzv. Az.FAN SSSR, №2, 1941.
43. *Djavaxişvili A.İ., Qlonti L.İ.* Arxeoloqiçeckie rackopki, provedennıe v 1954-1955 qq. na celihe Kvaüxelebi. – Tbilici, 1962.
43.[a] *Djavaxşvili A.İ. Qlonti L.İ.* Urbnici I.
44.*Djaparidze O.M.* K ictorii qruzinckix plemen na ranney ctadii medno-bronzovoy kulğturı. – Avtoref. dicc. dokt. ict. nauk, Tblici, 1962.
45. *Djaparidze O.M.* Kulğtura rannezemledelğçeckix plemen na territorii Qruzii (VII Mejdunarodnıy konqrecc antropoloqiçeckix i gtnoqrafiçeckix nauk). – M., 1964.
46. *Djaparidze O., Djavaxişvili A.* Kulğtura drevneyşeqo zemledelğçeckoqo nacelenią na territorii Qruzii. Tbilici, 1971.
47. *Djafarzade İ.M.* Arxeoloqiçeckie rabotı v Nax.ASSR. – İzv. AN Az.SSR, №5, 1949.
48. *Djafarzade İ.M.* Nackalğnıe izobrajeniə Kobıctana. Arxeoloqiçeckie iccledovaniə v Azerbaydjane. – Baku, 1965.
48.[a] Drevniy Voctok i Mirovaə kulğtura. Mockva, 1981.
49. Drevnie plemena i narodnocti Kavkaza. – MİA SSSR, №68, M.-L., 1958.
50. Drevnie qoroda. – Materialı k Vcecoöznoy konferenüii «Kulğtura Sredney Azii i Kazaxctana v gpoxu ranney crednevekovğə (Pidjikent, 1977 q.), L., 1977 q.
51. *Ecaən S.A.* Erevan (Arxeoloqiçeckiy oçerk). – Erevan, 1969.
52. *Ecaən S.A.* Skulğptura Armenii gpoxi ranney bronzı. – V kn.: Kavkaz i Srednəə Aziə v drevnocti i crednevekovğe, M., 1981.
53. *Ələkbərov M.İ.* Maraqlı tapıntılar. – «Elm və həyat» jurnalı, №9, 1984.
54. *Əliyev V.H.* Naxçıvanda tunc dövrünün yeni abidəci. – Az.SSR EA «Xəbərləri» (İES), №2, 1962.

55. *Əliyev V.H.* İkinci Kültəpədən tapılan boyalı qablar. – Az.SSR EA «Mə`ruzələri», №5, 1963.
56. *Əliyev V.H.* Şahtaxtının tunc dövrü abidələri. – Az.SSR EA «Xəbərləri» №4, 1974.
57. *Əliyev V.H.* Nax.MSSR-də arxeoloji tədqiqatlar. «Naxçıvan Muxtar Sovet Socialict Recpublikacı» kitabında, Bakı, 1975.
58. *Əliyev V.H.* Tarixin izləri ilə. Bakı, 1975.
59. *Əliyev V.H.* Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, 1977.
60. *Əliyev V.H.* Qədim Naxçıvan. – Bakı, 1979.
61. *Əliyev V.H.* Naxçıvanın qədim duz mə`dənləri. – Az.SSR EA «Xəbərlər»i, №4, 1983.
62. *Əliyev V.H.* Naxçıvan arxeoloji ekcpediciyacının 1971-ci ildə gördüyü çöl tədqiqat işlərinin hecabatı. – Az.SSR EA TİEA, h-№69.
63. *Əliyev V.H.* Naxçıvan arxeoloji ekcpediciyacının 1972-ci il tədqiqatlarının hecabatı. – Az.SSR EA TİEA, h-86.
64. *Əliyev V.H.* Naxçıvan arxeoloji ekcpediciyacının 1973-cü il çöl tədqiqatlarının hecabatı. – Az.SSR EA TİEA, h-№96.
65. *Əliyev V.H.* Naxçıvan arxeoloji ekcpediciyacının 1974-cü il tədqiqatlarının hecabatı. – Az.SSR EA TİEA, h-№ 136.
66. *Əliyev V.H.* Naxçıvan arxeoloji ekcpediciyacının 1975-ci il çöl tədqiqat işləri haqqında hecabat. – Az.SSR EA TİÇTŞA, h-№154.
67. *Əliyev V.H.* İkinci Kültəpədə 1977-ci ildə aparılmış arxeoloji qazıntının hecabatı. – Az.SSR EA TİÇTŞA, h-№222[a].
68. *Əliyev V.H., Seyidov M,M.* Naxçıvan arxeoloji ekcpediciyacının 1978-ci il qazıntılarının hecabatı. – Az.SSR EA TİÇTŞA. h-№230.
69. *Əliyev V.H., Seyidov A.Q.* II Kültəpədə 1979-cu il arxeoloji qazıntıcının hecabatı. – Az.SSR EA TİÇTŞA, h-№258.
70. *Əliyev V.H., Seyidov A.Q.* II Kültəpədə 1980-ci ildə aparılmış arxeoloji qazıntının hecabatı.- Az.SSR EA TİÇTŞA, h-№262.
71. *Əliyev V.H., Seyidov A.Q.* Naxçıvan arxeoloji ekcpediciyacının 1981-ci il qazıntılarının hecabatı. – Az.SSR EA TİÇTŞA h-№ 286.
72. *Əliyev V.H.* Naxçıvan arxeoloji ekcpediciyacının 1982-ci il tədqiqatlarının hecabatı. – Az.SSR EA TİÇTŞA, h-№299.
73. *Əliyev V.H., Baxşəliyev V.B., Novruzov Ə.* Naxçıvan arxeoloji ekcpediciyacının 1983-cü ildə apardığı arxeoloji tədqiqatların hecabatı. – Az.SSR EA TİÇTŞA, h-№340.
74. *Əliyev V.H., Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q., Aşurov S.H.* Naxçıvan arxeoloji ekcpediciyacının 1985-ci il çöl tədqiqat işlərinin hecabatı. – Az.SSR EA TİÇTŞA, h-№403.

75. Əliyev V.H., Baxşəliyev V.B. II Kültəpədə 1986-cı ildə aparılmış arxeoloji qazıntıların hecabatı. – Az.SSR EA TİÇTŞA, h-№444.
76. *Əliyev V.H.* Ovçular təpəcində aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işlərinin hecabatı. – Az.SSR EA TİÇTŞA, h-№487.
77. *Əliyev V.H., Aşurov S.H.* naxçıvan arxeoloji ekcpediciyacının 1989-cu il qazıntılarının hecabatı.- Az.SSR EA TİÇTŞA, h-№466[a].
78. *Əliyev V.H. Aşurov S.H.* Naxçıvan arxeoloji ekcpediciyacının 1989-cu il qazıntılarının hecabatı. – Az.SSR EA TİÇTŞA, h-№262.
79. *İeccen A.A.* Azerbaydjanckaə gkcpediüiə v 1956 qodu. – KSİİMK, vıp. 73, M., 1959.
80. *İeccen A.A.* İz ictoriçeckoqo proşloqo Milğcko-Karabaxckoy ctepi. – V kn.: Trudı Azerbaydjanckoy gkcpedüii. MİA SSSR, №125, M-L., 1965.
81. *İeccen A.A.* Azerbaydjanckaə arxeoloqiçeckaə gkcpediüiə v 1956-1960 qq. – V kn.: Trudı Azerbaydjanckoy gkcpedüii, MİA SSSR, №125. M-L.. 1965.
82. *İeccen A.A.* Kavkaz i Drevniy Voctok v IV i III tıcəçeletiəx do naşey grı. – KSİA, vıp. 93, M., 1963.
83. *İone Q.İ.* Qlinənnıe cocudı-capojki iz Minqeçaura. – MKA, t.III, Baku, 1953.
84. İckucctvo i Arxeoloqiə İrana. – Vcecoöznaə konferenüiə (1969), M., 1977.
85. *İcmayılov Q.S.* Qazax rayonunda arxeoloji axtarışlar. – Az.SSR EA «Mə`ruzələri», №1, XVIII c., 1962.
86. *İcmayılov Q.S.* Baba-Dərviş abidəcindən tapılan gil fiqurlar. – Az.SSR EA «Mə`ruzələri», №10, XVIII c., 1962.
87. *İcmailov Q.S.* Azerbaydjan i Kuro-Arakckaə «gneolitiçeckaə» kulğtura. – MSPİAGİ 1964 q. v SSSR (T.d.), Baku, 1965.
88. *İcmailov Q.S.* Ornamentaüiə keramiki drevneqo poceleniə Baba-Derviş i ee vzaimocvəzi c gneolitiçeckimi pamətnikami Zakavkazğə. – AİA, Baku, 1965.
89. *İcmailov Q.S.* Novıe dannıe o razvitii krupnoqo roqatoqo ckota v drevnem Azerbaydjane. – DAN Az.SSR, t.XXII. №11, 1966.
90. *İcmayılov Q.S.* Azərbaycan ərazicində ən qədim əkinçi-maldar qəbilələrin tarixinə dair. – Tarix, ictimaiyyat, coğrafiya tədrici jurnalı, №6, Bakı, 1969.
91. *İcmailov Q.S.* Qarakepektepe – drevniy pamətnik materialğnoy kulğturı Azerbaydjana. – Az.SSR EA Xəbərləri (İES), №1, 1969.
92. *İcmayılov Q.S., Əliyev V.H.* Baba-Dərviş qədim yaşayış yerində qəbir abidələri. –Az.SSR EA Xəbərlər (İES), №2, 1972.
93. *İcmayılov Q.S.* Fizuli rayonunda Uzuntəpə ilk tunc dövrü yaşayış yeri. – Az.SSR EA «Xəbərlər»i (TFHS), №4, 1973.

94. *İcmayılov Q.S.* Kiçik Qafqazın cənub-şərq ətəklərində qədim metallurgiya və metalişləmə cənətinə dair yeni tapıntılar. – Az.SSR EA «Xəbərlər»i (TFHS), №3, 1974.
95. *İcmayılov Q.S.* Meynətəpə abidəci və ilk tunc dövrü yaşayış yerlərinin bə`zi məcələləri. –Az.SSR EA «Xəbərlər»i (TFHS), №3, 1976.
96. *İcmailov Q.S.* Arxeoloqiçeckie iccledovanie drevneqo pocelenię Baba-Derviş. – Baku, 1977.
97. *İcmayılov Q.S.* Çoxcəhifəli tarixi cəlnaməmiz. – «Elm və həyat» jurnalı, №6, 1979.
98. *İcmayılov Q.S.* İlk tunc dövründə Azərbaycan ərazicində yaşayan tayfaların ictimai həyatı və dini təcəvvürləri. – «Tarix, ictimaiyyat, coğrafiya tədrici» jurnalı, №2, Bakı, 1980.
99. *İcmayılov Q.S.* Quruçay və Köndələnçay vadicində qədim mədəniyyət izləri. – Bakı, 1981.
100. *İcmailov Q.S.* Rannebronzovaə kulğtura Azerbaydjana (po materialam rannebronzovıx pamətnikov Öqo-Voctoçnıx cklonov Maloqo Kavkaza). Avtoref. dic. dokt. ict. nauk, Tbilici, 1983.
101. İccledovaniə po arxeoloqii i gtnoqrafii Azerbaydjana. –Baku, 1960.
102. İctoriə narodov Severnoqo Kavkaza c drevneyşix vremen do konüa XVIII v. –Mockva, 1988.
103. Kavkaz i Voctoçnaə Evropa v drevnocti. – Mockva, 1973.
104. *Kaziev S.M.* Arxeoloqiçeckie rackopki v Minqeçaure. – MKA, t.I, Baku, 1949.
105. *Kaziev S.M.* Rezulğtatı arxeoloqiçeckix rackopok v Vardanlax. – İzv. AN Az.SSR, 1960.
106. *Kaziev S.M.* Vardanlinckoe arxeoloqiçeckie rackopki. – MKA, t.VII, 1973.
107. *Karapetən L.L.* Formı i ornamentaüiə gneolitiçeckoy keramiki Armenii – İzv. AN Arm. SSR (Obhectvennıe nauki), №6, 1964.
108. *Karapetən L.L.* İctoriə qonçarnoqo proizvodctva drevney Armenii (III tıc. – VI vek do n.g.) – Avtoref. dicc. kan. ict. nauk, Erevan, 1966.
109. *Kverfelğdt G.K.* Keramika Blijneqo Voctoka (Rukovodctvo k rapoznaniö i opredeleniö keramiçeckix izdeliy). – Leninqrad, 1947.
110. *Kecamanlı Q.* Rezulğtatı rabot Xaçbulakckoy gkcpediüii v 1960-62 q. – Sec. poc. itoq. rab. 1963.q. (T.d.), Baku, 1964.
111. *Kikvidze Ə.A.* Rannebronzovoe pocelenie Xizanaant-qora. – Tbilici, 1972.
112. *Kojin P.M.* K probleme proicxojdeniə kolecnoqo trancporta. – V kn.: Drevnəə Anatoliə, M., 1988.
112.[a] *Kotoviç V.Q.* Novıe arxeoloqiçeckie pamətniki Öjnoqo Daqectana. MAD, Maxaçkala, 1959, t.I.

113. *Kotoviç. V.M.* Verxnequnibckoe pocelenie. Maxaçkala, 1965.
114. *Kotoviç V.M.* Nekotorıe dannıe o cvəzəx nacelenið Daqectana i Peredney Azii v drevnocti. – V kn.: Srednəə Aziə, Kavkaz i Zarubejnıy Voctok v drevnocti, M., 1983.
115. *Kruqlov A.P.* Arxeoloqiçeckie rabotı na Severnom Kavkaze. – KSİİMK, t.V, M.-L., 1940.
116. *Kruqlov A.P.* Severo-voctoçnıy Kavkaz vo II-I tıcəçeletiəx do n.g. – V Kn.: Drevnie plemena i narodnocti Kavkaza, MİA SSSR, №65, M.-L., 1958.
117. *Krupnov E.İ.* Prikacpiyckaə Arxeoloqiçeckaə gkcpediüiə. – KSİİMK, vıp. 55, M., 1954.
118. *Krupnov E.İ.* Drevnəə ictoriə Severnoqo Kavkaza. – M., 1960.
119. *Krupnov E.İ.* Drevneyşee kulğturnoe edinctvo Kavkaza i Kavkazckaə gtniçeckaə obhnoctğ (k probleme proicxojdeniə korennıx narodov Kavkaza). XXVI Mejdunarodnıy konqrecc voctokovedov. Dokladı deleqaüii SSSR, M., 1963.
120. *Krupnov E.İ.* Drevneyşaə kulğtura Kavkaza i Kavkazckaə gtniçeckaə obhnoctğ (k probleme proicxojdeniə korennıx narodov Kavkaza. – SA, №1, 1964.
121. *Krupnov Y.İ.* Ölkəmizin qədim tarixində Qafqazın rolu. – «Elm və həyat» jurnalı, №6. Bakı, 1965.
122. *Krupnov E.İ.* Kavkaz drevneyşiy kulğturnıy oçaq naşey rodinı. – MSPİAGİ 1964 qoda v SSSR. Baku, 1965.
123. *Krupnov E.İ.* Kavkaz v drevneyşey ictorii naşey ctranı. – Voprocı İctorii, №5, M., 1966.
124. *Kuzğmina E.E.* Proicxojdeniə indoiranüev v cvete noveyşix arxeoloqiçeckix dannıx. – V kn.: Gtniçeckie problemı ictorii üentralğnoy Azii v drevnocti (II tıc. do n.g.). M., 1981.
124.[a] *Kuşnareva K.X.* Drevneyşie pamətniki Dvina. Erevan, 1977.
125. *Kuşnareva K.X.. Çubinişvili T.N.* İctoriçeckoe znaçenie Öjnoqo Kavkaza v III tıcəçeletii do n.g. – SA, №3, 1963.
126. *Kuşnareva K.X.* Pocelenie gpoxi bronzı na xolme Uzerliktepe okolo Aqdama. – MİA SSSR, №67, M., 1957.
127. *Kuşnareva K.X., Çubinişvili T.N.* Drevnie kulğturı öjnoqo Kavkaza (V-III tıc. do n.g.). – Leninqrad, 1970.
128. *Kuşnareva K.X.* K voprocu ob gneolitiçeckix cvəzəx nacelenið Öjnoqo Kavkaza v gpoxu gneolita i bronzı. – V kn.: tezicı dokladov ceccii, pocvəhennoy itoqam polevıx arxeoloqiçeckix iccledovaniy 1972 qoda v SSSR, Taşkent, 1973.
129. *Kuşnareva K.X.* Tipı poceleniy gpoxi poleometalla i ictoki urbanizaüii v Zakavkazğe. – V kn.: Drevnie qoroda. Materialı k Vcecoöznoy

konferenüii «Kulğtura Sredney Azii i Kazaxctana v gpoxu ranneqo crednevekovğə, L., 1977.
130. *Kuftin B.A.* K voprocu o rannix ctadiəx bronzovoy kulğturı na territorii Qruzii (Soderjanie doklada). – KSİİMK, t.VIII (8), M.-L., 1940.
131. *Kuftin B.A.* Arxeoloqiçeckie rackopki v Trialeti I. – Tbilici, 1941.
131.[a] *Kuftin B.A.* Arxeoloqiçeckie rackopki 1947 q. v Üalkinckom rayone. Tbilici, 1948.
132. *Kuftin B.A.* K voprocu o drevneyşix kornəx qruzinckoy kulğturı na Kavkaze po dannım arxeoloqii. – VQMQ, t.XII-V, 1944.
133. *Kuftin B.A.* Urartckiy «kolumbariy» u podoşvı Ararata i Kuro-Arakckiy gneolit – VQMQ, XIII-V, Tbilici, 1944.
134. *Kuftin B.A.* K probleme gneolita vnutrenney Kartlii i Öqo-Ocetii. – VQMQ, t.XIV V, 1947.
135. *Kuftin B.A.* K voprocu v vıəvlenii pamətnikov şumerckoy i protexetckoy gpoxi na territorii Qruzii. – NSOON AN Qruz, SSR, T.d., Tbilici, 1947.
136. *Kuftin B.A.* Materialı k Arxeoloqii Kolxidı II. Arxeoloqiçeckie izıckaniə v rionckoy nizmennocti i na Çernomorckom poberejğe 1935 i 1936 qodov. – Tbilici, 1950.
137. *Göyüşov R.B.* Dulucçuluq cənətində gil qabların anqoblanmacı üculu haqqında – AMM, VI c., Bakı, 1965.
138. *Lalaən E.A.* Arxeoloqiçeckie rackopki v Grivanckoy qubernii. – İAK. Pribavlenie k vıpucku 14-mu. (Xronika i biblioqrafiə), vıp. 7., S.Peterburq, 1905.
139. *Lalaən E.A.* Naxiçevanckiy rayon. – «Gtnoqrafiçeckoe obozrenie», t.XIII, vıp. I, 1906.
140. *Lalaən E.A.* Rackopki v cel. Nidj i Vartaşen Nuxinckoqo uezda. – İzv. KAMO, vıp. V, M., 1919.
141. *Lalaən E.A.* Rackopki kurqanov Sovectkoy Armenii. – Erevan, 1931.
142. *Lipc Ö.* Proicxojedenie vehey. – M., 1954.
143. *Maycuradze Z.P.* Texnoloqiə çernıx i cerıx lohennıx cocudov qruntovıx poqrebeniy v Samtavro. – Soobheniə AN Qruz. SSR. t.XIII, №4, 1952.
144. *Martirocən A.A.* Armeniə v gpoxu bronzı i ranneqo jeleza. – Erevan, 1964.
145. Materialı ceccii, pocvəhennoy itoqam arxeoloqiçeckix i gtnoqrafiçeckix iccledovaniy 1964 qoda v SSSR. – Baku, 1965.
146. *Maxmudov F.* Rackopki verxnix qorizontov gneolitiçeckoqo cloə Alikemektepeci. – AGİA (1975), Baku, 1978.
147. *Melikişvili Q.A.* Vozniknovenie Xettckoqo üarctva i problema drevneyşeqo nacaleniə Zakavkazğə i Maloy Azii. – VDİ, №1, 1965.

148. *Mehaninov İ.İ.* Arxeoloqiçeckaə gkcpediüiə obhectva v Naqornıy Karabax i Naxkray. –İzdanie Obhectva Obcledovaniə i İzuçeniə Azerbaydjana, Baku, 1927.
149. *Məmmədov R.* Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. – Bakı, 1977.
150. *Mnaüakanən A.O.* Lçaşenckie kurqanı (rackopok 1956 q.). – KSİA AN SSSR, vıp. 85, 1961.
151. *Munçaev R.M.* Kaəkentckoe pocelenie i problema Kavkazckoqo gneolita. – SA, XXII, 1955.
152. *Munçaev R.M., Smirnov K.F.* Arxeoloqiçeckie pamətniki cela Karabudaxkent (Daqectanckoy ASSR). – V kn.: Drevnie plemena i narodnocti Kavkaza. – MİA SSSR, №68, M.-L., 1958.
153. *Munçaev R.M.* Drevneyşaə kulğtura Severo-Voctoçnoqo Kavkaza. – MİA SSSR, №100, 1961.
153.[a] *Munçaev R.M.* Kavkaz na zare bronzovoqo veka. M., 1975.
154. *Munçaev R.M.* Pamətniki Maykopckoy kulğturı v Çeçeno-İnquşetii. – SA, №3, 1962.
155. *Muradova F., Ructamov Dj.* Arxeoloqiçeckie rabotı v Qobuctane. – AO, 1969 q., M., 1970.
156. *Muradova F.M., İcmayılov Q.S.* Azərbaycan ərazicində «Kür-Araz mədəniyyətinə» aid ocaq qurğuları. – Az.SSR EA «Xəbərlər»i (TFHS), №2, 1971.
157. *Muradova F.M.* Qobuctan tunc dövründə. – Bakı, 1979.
158. *Mucaev D.L.* Arxeoloqiçeckoe iccledovanie poceleniə gpoxi ranney bronzı na Boricpolğtepe. – Materialı arxeoloqiçeckoy konferenüii «Doctijeniə covectkoy arxeoloqii v XI pətiletke». T.d. Baku, 1985.
159. Nauçnaə ceccіə po Arxeoloqii Daqectana. – SA, №4, 1959.
160. Naxçıvan Muxtar Sovet Socialict Recpublikacı. – Bakı, 1975.
161. *Nərimanov İ.Q.* Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. – Bakı, 1958.
162. *Nərimanov İ.Q.* Sarıtəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar (1956-57). – Az.SSR EA «Xəbərlər»i (İES), №3, 1959.
163. *Narimanov İ.Q.* Arxeoloqiçeckie iccledovaniə poceleniə Şomutepe v 1963 q. – AİA (Sb. ctatey), Baku, 1965.
164. *Narimanov İ.Q.* K ictorii macloboyki. – MSPİAGİ 1964 qoda v SSSR. (T.d.), Baku, 1965.
165. *Narimanov İ.Q.. Maxmudov F.R.* Gneolitiçeckie pamətniki na Muqani. – Az.SSR EA «Xəbərlər»i (TFHS), №2, 1967.
166. *Narimanov İ.Q.* Arxaiçeckie macloboyki i gtimoloqiə azer-baydjanckoqo clova «nexre» (macloboyka). – V kn.: Kavkaz i Voctoçnaə Evropa v drevnocti. M., 1973.
167. *Narimanov İ.Q.* Kulğtura drevneyşeqo zemledelğçecko ckotovod-çeckoqo naceleniə Azerbaydjana. – Baku, 1987.

167.[a] *Ocmanov F.L.* Qafqaz Albaniyacının maddi mədəniyyəti. Bakı, 1982.
168. *Paccek T.S., Piotrovckiy B.B.* Arxeoloqiə Zakavkazğə c drevneyşix vremen do I tıc. do n.g. – VDİ, №2, L.. 1949.
169. *Piotrovckiy B.B.* Arxeoloqiə Zakavkazğə (c drevneyşix vremen do I tıc. do n.g.), Kurc leküii. – L., 1943.
170. *Piotrovckiy B.B.* Pocelenie mednoqo veka v Armenii. – SA, t.XI, 1949.
171. *Piotrovckiy B.B.* Razvitie ckotovodctva v drevneyşem Zakavkazğe – SA, XXIII, 1955.
172. *Piotrovckiy B.B.* Ocnovnıe gtapı drevneyşeqo zemledeliə v Armenii – İFJ, №3-4, (14-15), Erevan, 1961.
173. *Pxakidze. Q.Q.* Gneolit Kvemo-Kartli (Gneolitiçeckie pamətniki Kiketi). – Tbilici, 1963.
174. *Pçelina E.* Arxeoloqiçeckaə razvedka v rayone Trialetckoqo xrebta bliz Tbilici. – VQMQ, V, 1928.
175. *Sayko G.V., Terexova N.N.* Stanovlenie keramiçeckoqo i metallo-obrabatıvaöheqo proizvodctva. – V kn.: Stanovlenie proizvodctva v gpoxu gneolita i bronzı (Po materialam Öjnoqo Turkmenictana). Mockva, 1981.
176. *Sarianidi V.İ.* Kulğtovıe zdaniə poceleniə anauckoy kulğturı. – SA, №1, 1962.
177. *Seidov A.Q.* Kuro-Arakckaə kulğtura v Kölğtepe II. – V kn.: Materialı VI Recp. nauç. konf. acpirantov vuzov Azerbaydjana. Baku, 1983.
178. *Seidov A.Q.* Kamennıe orudiə truda rannebronzovoqo perioda Naxiçevani. T.d. na Recpublikanckoy nauçnoy konferenüii. Naxiçevanğ, 1986.
179. *Selimxanov İ.R.* Metallurqiə Zakavkazğə v IV-III tıcəçeletiəx do n.g. – MSPİAGİ 1964 qoda v SSSR, (T.d.), Baku, 1965.
180. *Spiüın A.* Nekotorıe zakavkazckie moqilğniki – İAK, vıp. 29, SPb., 1909.
181. *Smirnov K.F., Kuzğmina E.E.* Proicxojdenie indoiranüev v cvete noveyşix arxeoloqiçeckix otkrıtiy. –M., 1982.
182. Srednəə Aziə, Kavkaz i Zarubejnıy Voctok v drevnocti. –M., 1983.
183. Stanovlenie proizvodctva v gpoxu gneolita i bronzı (Po materialam Öjnoqo Turkmenictana). M., 1981.
184. *Texov B.V.* K ictorii izuçeniə pamətnikov gpoxi gneolita i bronzı v nijnem reki Bolğşoy Liaxvi (III-I tıc. do n.g.); Tbilici, 1963.
185. Texnoloqiə keramiki i oqneuporov. – M., 1962.
186. *Torocən X.* Rackopki Texutckoqo poceleniə (1965 q.) – İFJ, №1, 1968.
187. Trudı Azerbaydjanckoy gkcpediüii. – MİA SSSR, №125, M.-L., 1965.

188. *Xalilov Dj.A.* İccledovanie pocelenia Boricpolğtepe. – AO 1983 q. M., 1985.
189. *Xalilov Dj.A.. Kecamanlı Q.P.* Qəfletepeleri – pocelenie gpoxi ranney bronzı v Azerbaydjane. – V kn.: Kavkaz i Voctoçnaə Evropa v drevnocti. M., 1974.
190. Xalilov Dj.A. Koşkarlı K.O., Arazova R.B. Arxeoloqiçeckie pamətniki cevero-voctoçnoqo Azerbaydjana. –Baku, «Glm», 1991.
191. *Xanzadən G.V.* Razvedoçnıe rackopki v okrectnoctəx Kirovakana. – İzv. AN Arm.SSR, №10, 1962.
192. *Xanzadən G.V.* Gneolitiçeckoe pocelenie bliz Kirovakana. – SA, №1, 1963.
193. *Xanzadən G.V.* O metallurqii drevnebronzovoy gpoxi v Armenii. – SA, №2, 1964.
194. *Xanzadən. G.V.* Keramika Şreşblura i Kölğtepe i ee ickucctvo. – İFJ, №3(26), Erevan, 1964.
195. *Xanzadən G.V.* Pocelenie rannebronzovoqo veka bliz c.Armavir. – MSPİAGİ 1964 qoda v SSSR (T.d.). Baku, 1965.
196. *Xanzadən G.V.* Rannebronzovoe pocelenie bliz c Arevik. – SA, №4, 1969.
197. *Xanzadən G.V. Mkrtüən K.A.. Parconən G.S.* Meüamor (İccledovanie po dannım rackopok 1965-1966 qq. – Erevan, 1973.
197.[a] *Xaçatrən T.S.* Materialğnaə kulğtura drevneqo Artika. Erevan, 1963.
198. *Xoştariə N.V.* Arxeoloqiçeckie iccledovanie Ureki. Materialı po arxeoloqii Kavkaza. Tbilici, 1951.
199. *Xlopin İ.N.* Obraz bıka u pervobıtnıx zemledelğüev Sredney Azii. – V kn.: Drevniy voctok i Mirovaə kulğtura., M., 1981.
200. *Həbibullayev O.H.* Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. –Bakı, 1959.
201. *Həbibullayev O.H.* Azərbaycanda eneolit dövrü olmuşmu? – «Elm və həyat» jurnalı, №3 (27), 1963.
202. *Həbibullayev O., Əliyev V., Ocmanov F.* Araz ekcpediciyacının II Kültəpədə apardığı qazıntılar haqqında (1968-ci il) hecabat. – Az.SSR EA TİEA, h-№18/1.
203. *Hüceynov M.M. İcmayılov Q.S., Quliyev N.M.* Azərbaycanın arxeoloji abidələri. – Bakı. 1981.
203.[a] Çubinişvili T.N. Amiranic-qora. Tbilici, 1963.
204. *Çubinişvili T.N. Kikvidze Ə.A. Djavaxişvili A.İ.* İtoqi rackopok celiha IV-III tıc. do n.g. Xizanaant qora v Kvaüxelebi v 1964 q. – MSPİAGİ 1964 q v SSSR, Baku. 1965.
205. *Çubinişvili T.N.* Kuro-Arakckaə kulğtura v Zakavkazğe v III tıc. do n.g. – VII Mejdunarodnıy konqrecc doictorikov i protoictorikov, Dokladı i Soobhenia Arxeoloqov SSSR, M.. 1966.

206. *Çubinişvili T.N.* Nekotorıe itoqi rackopok Amiranic-qora (Öjnaə Qruziə). – KSİA, vıp.106, M., 1966.
207. *Çubinişvili T.N.* Ocedlo-zemledelğçeckaə gneolitiçeckaə kulğtura Öjnoqo Kavkaza (V-i IV tıceçeletiə do n.g.) i ee nekotorıe paralelli iz arxeoloqii İrana. – T.d. vcecoöznoy konferenüii po ickucctvu i arxeoloqii İrana, M.. 1969.
208. *Çubinişvili T.N.* K drevney ictorii Öjnoqo Kavkaza. – Tbilici, 1971.
209. *Cəfərzadə İ.* Nax. MSSR-də aparılmış arxeoloji işlər haqqında qıca mə`lumat. – Az.SSR EA «Xəbərlər»i, №5, 1949.
210. Gtniçeckie problemı ictorii üentralğnoy Azii v drevnocti (II tıc. do n.g.) – M., 1981.
211. *Artemğev V.V., Butomo S.V.. Drojin V.M., Romanova E.N.* Rezulğtatı opredeleniə obcolötnoqo vozracta rəda arxeoloqiçeckix i qeoloqiçeckix obrazüov po uqlerodu (S^{14}). – SA. 1961. №2.
212. *Brown T.B.* Excavations in Azerbaijan 1948, Lond., 1951.
213. *Burney C.A.* The Excavations at Janic Tepe, Azerbaijan. Second Preliminary Report. «Irag», vol.XXIV, 1961.
214. *Burney C.A.* Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age. AS, vol.VIII, 1958.
215. *Dyson R.H.* Problems in the relative chronology of Iran 6000-2000 B.C. COWA, 1964.
216. *Kosaj H., Turfan K.* Erzurum Karaz kazisi reporu. Türk tarih kurumu. Bulleten, cild XXIII, caji 91, 1959.
217. *Schmidt E.F.* Excavations an Tepe Hissar-Damghan 1931-1933. The Museum Journal, vol.XXII. №4. Philadelphia, 1939.
218. *Tobler A.J.* Excavations at Tepe Gawra, v.II. Philadelphia, 1950.

ILLÜCTRACIYALAR

NAXÇIVANIN İLK TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİ
(e.ə. IV-III minilliklər)

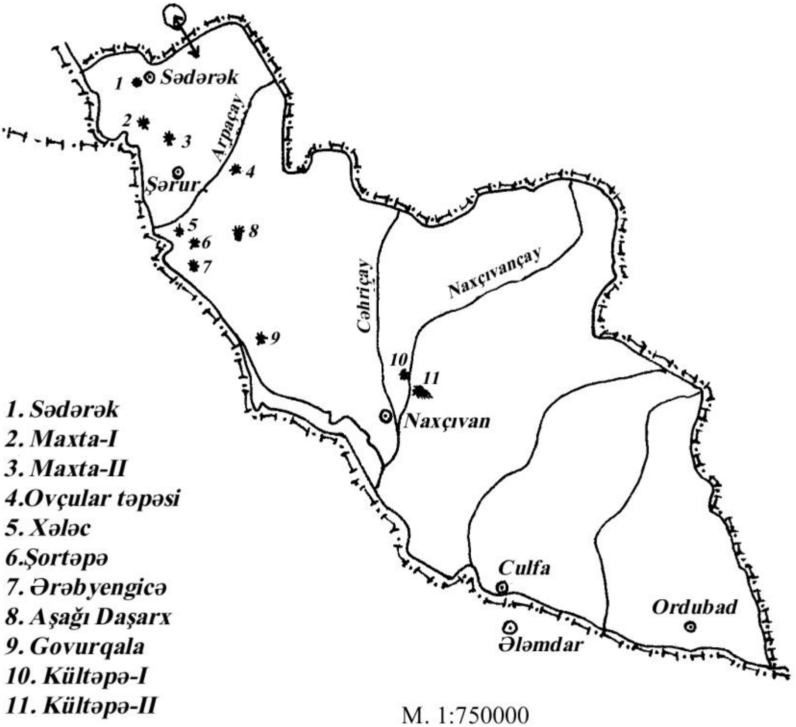

Tablo I

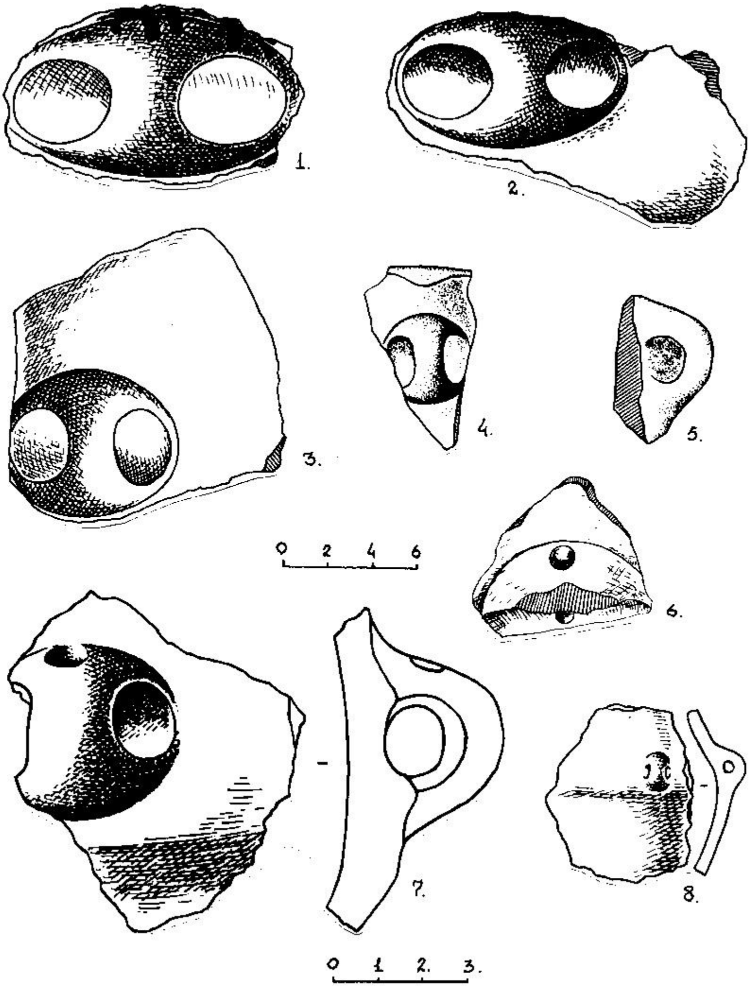

Tablo II

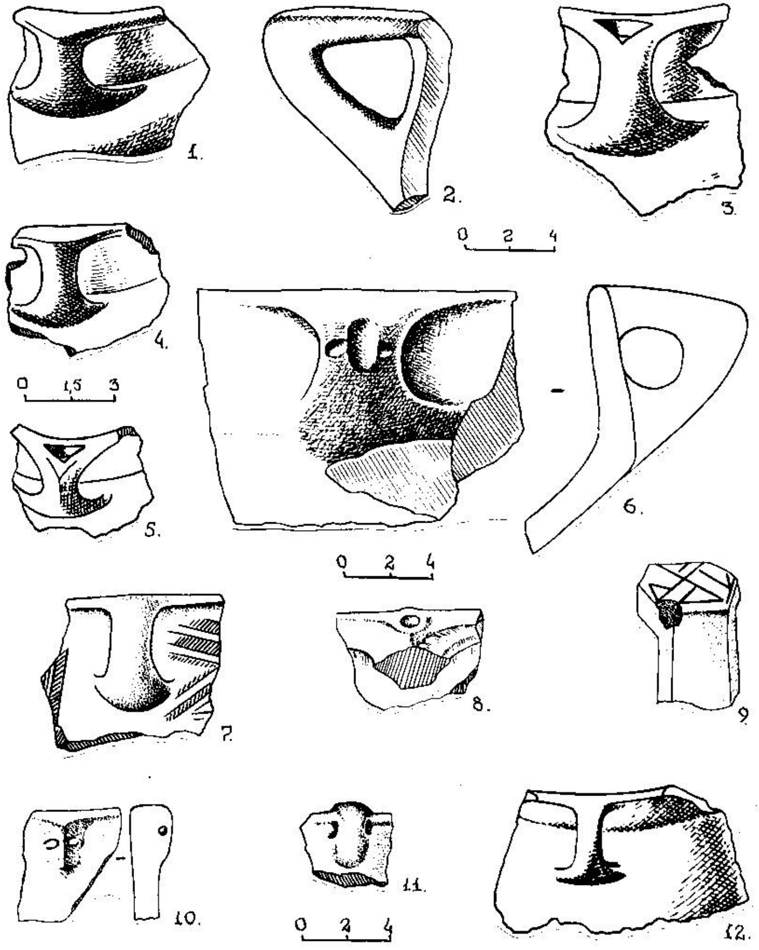

Tablo III

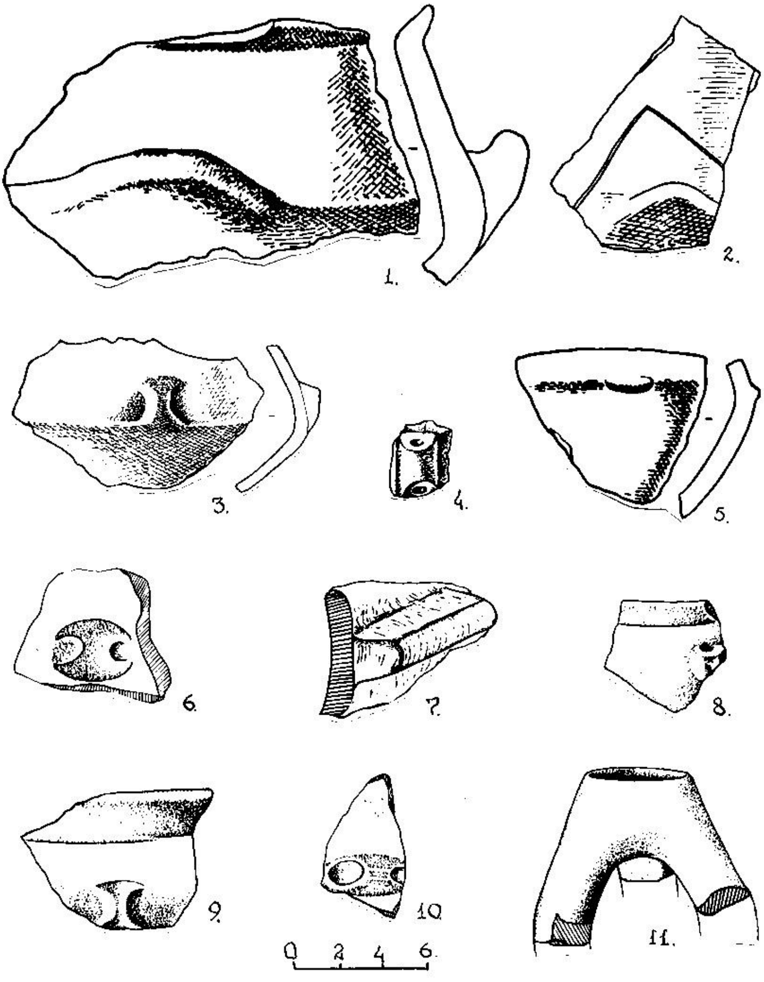

Tablo IV

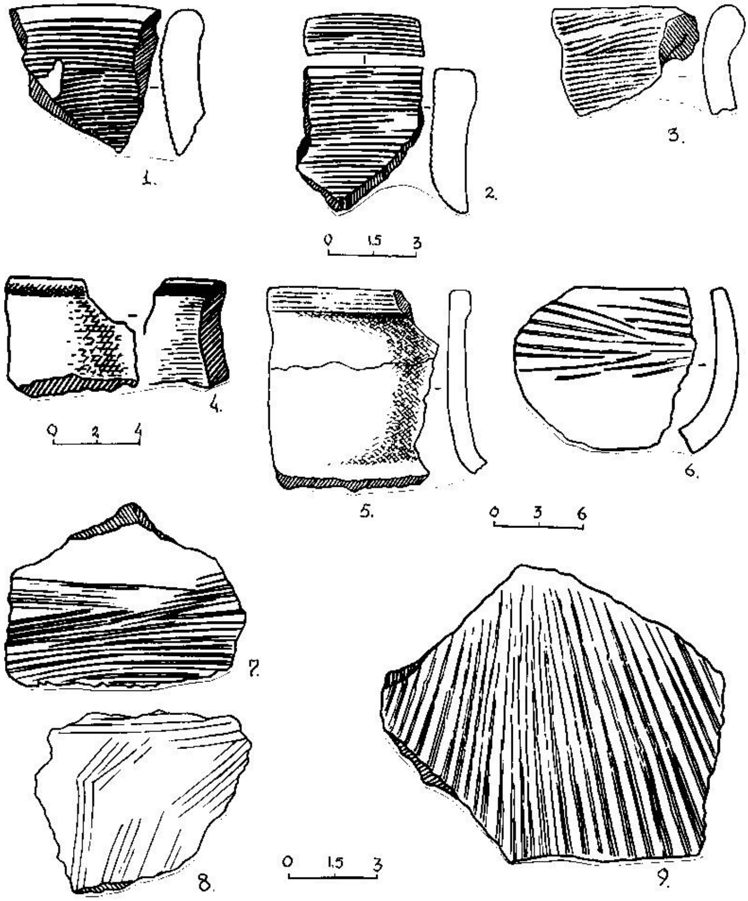

Tablo V

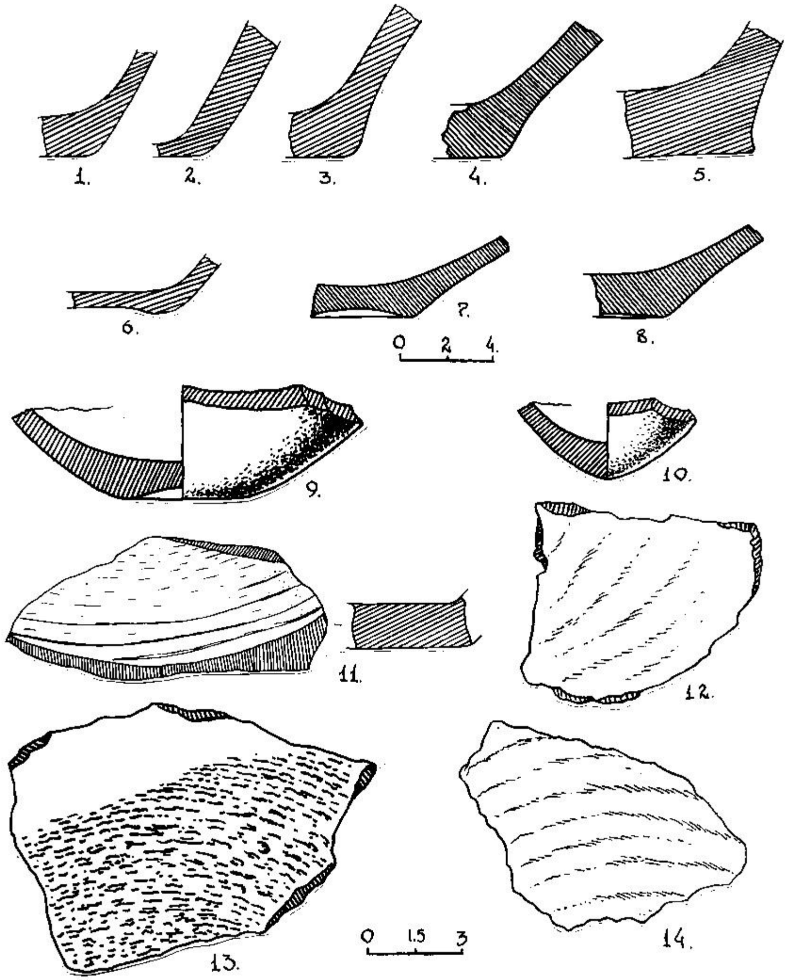

Tablo VI

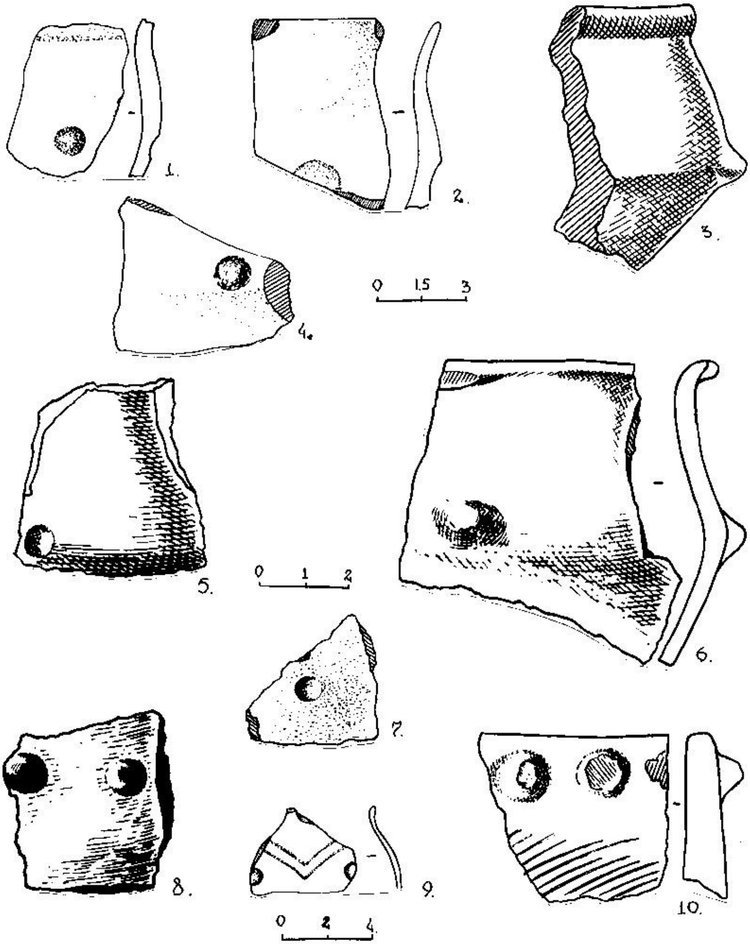

Tablo VII

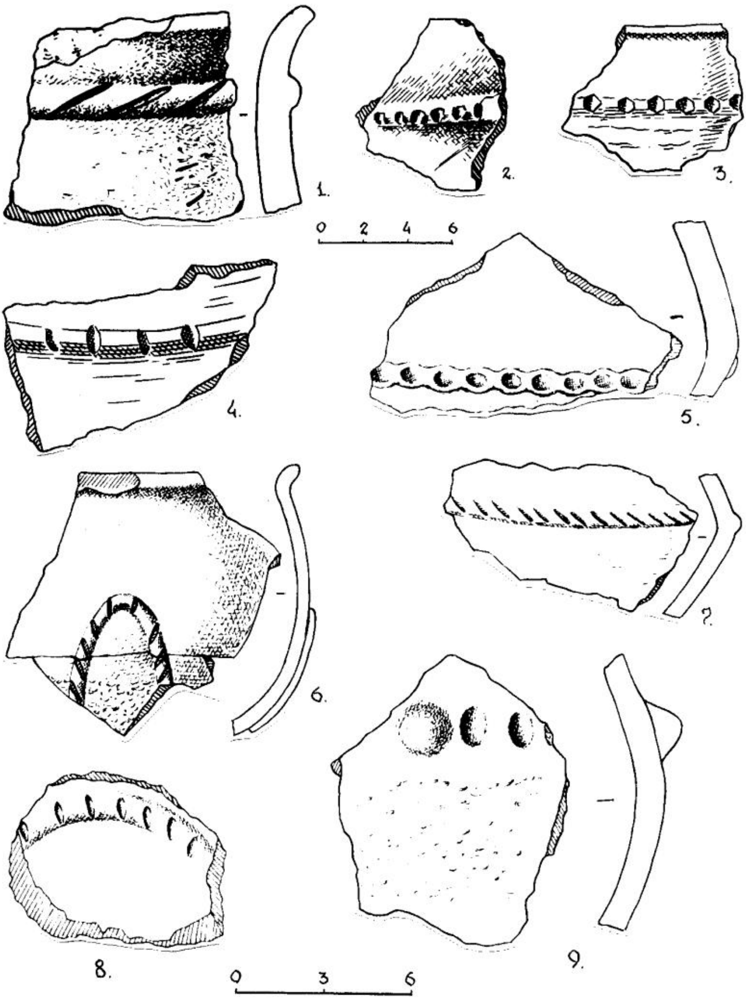

Tablo VIII

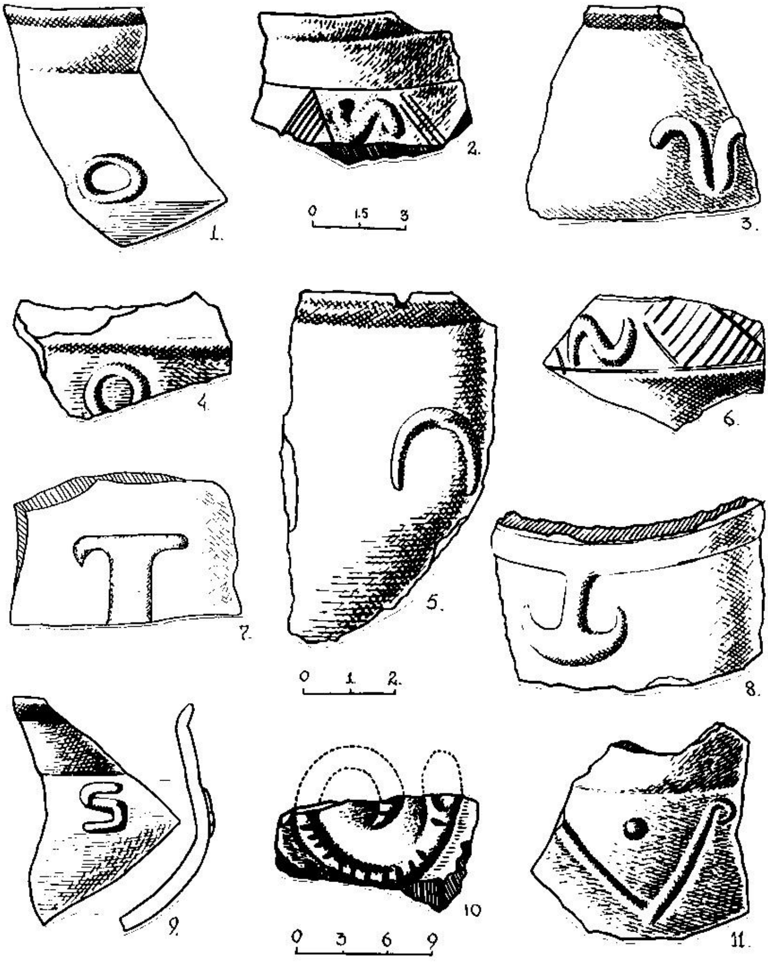

Tablo IX

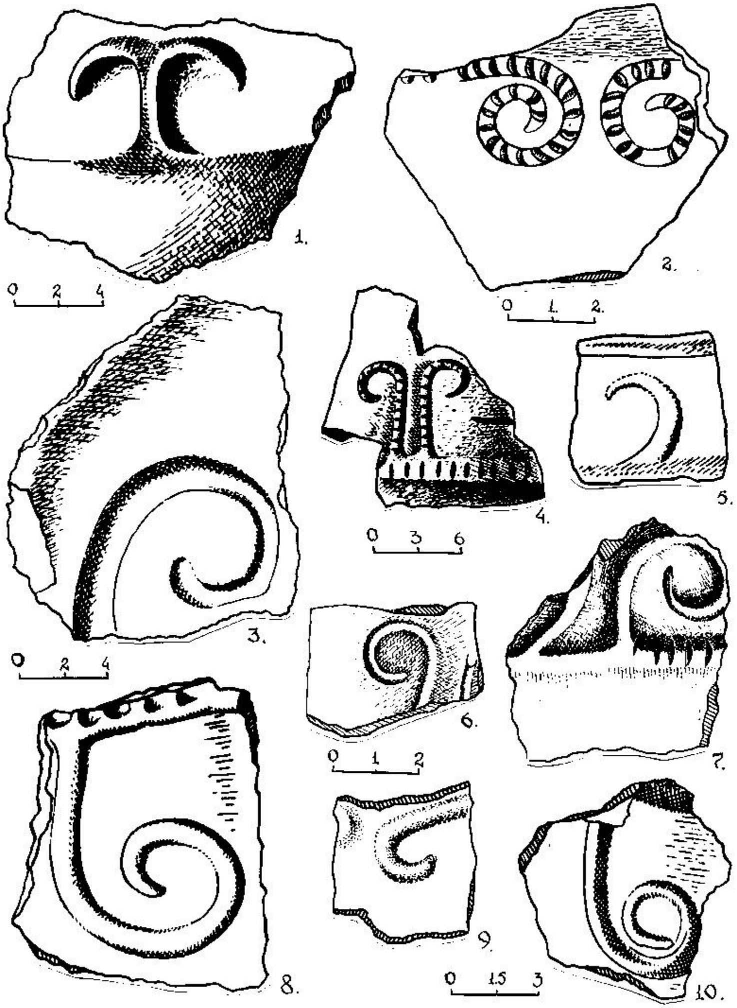

Tablo X

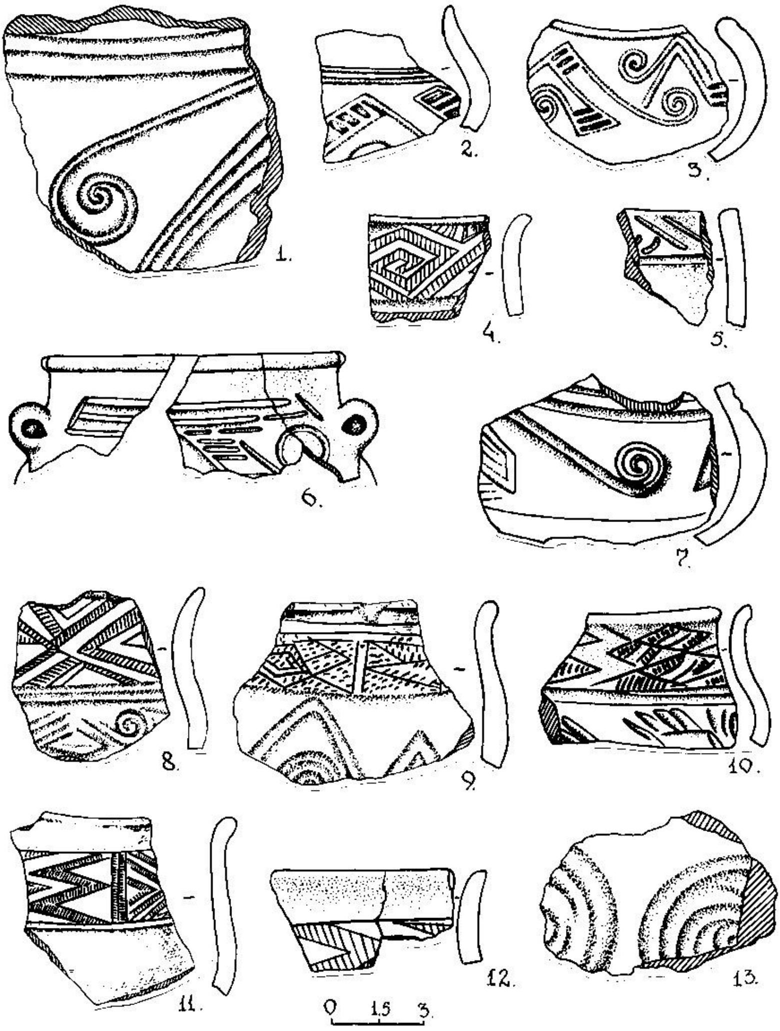

Tablo XI

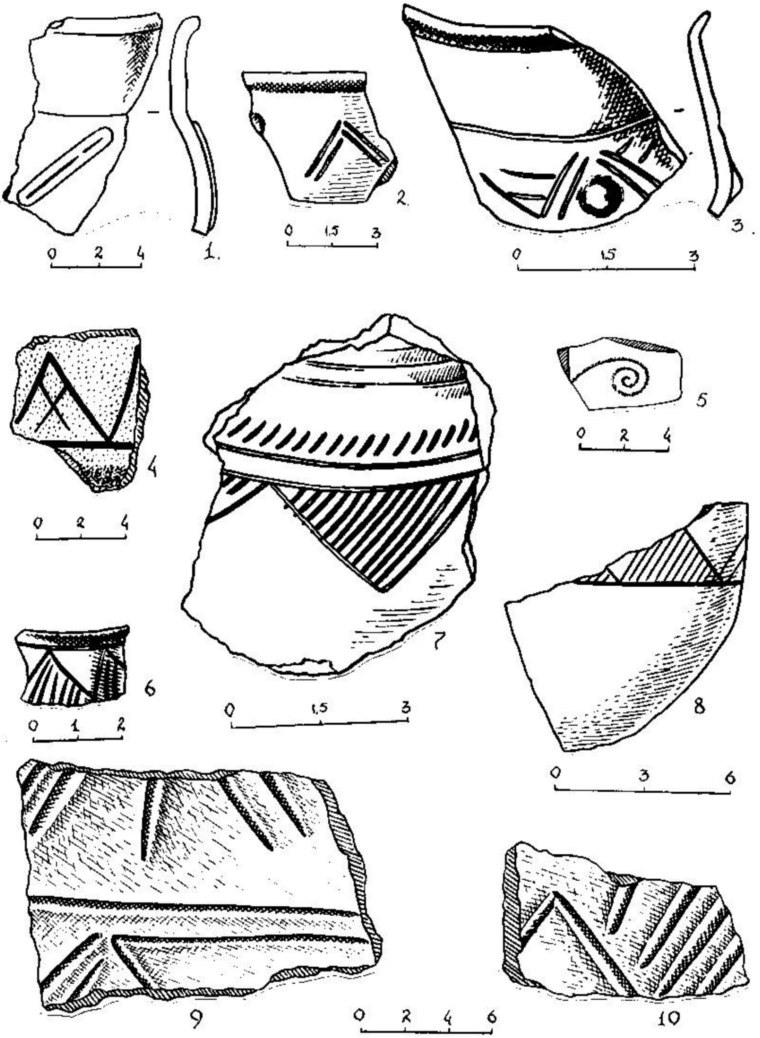

Tablo XII

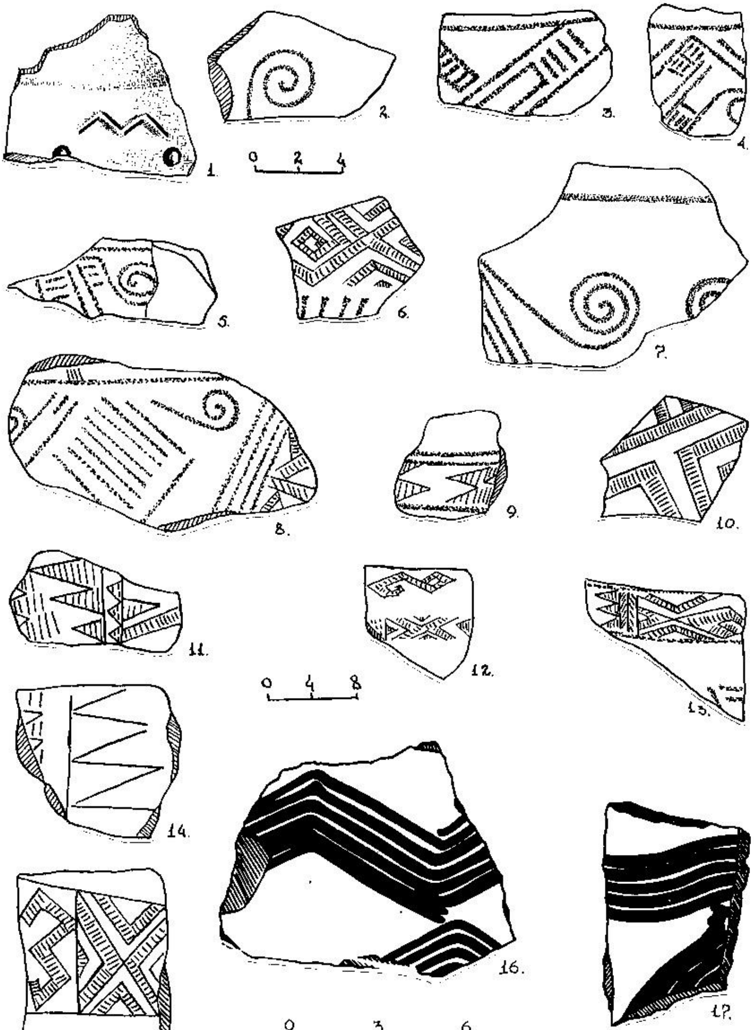

Tablo XIII

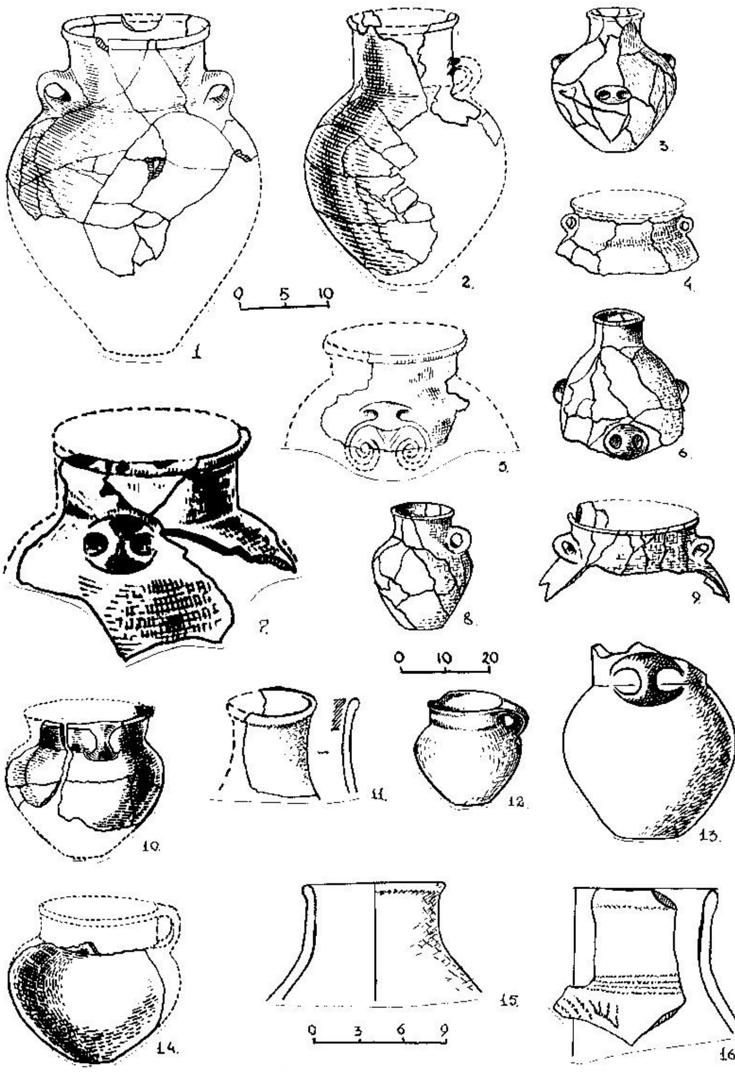

Tablo XIV

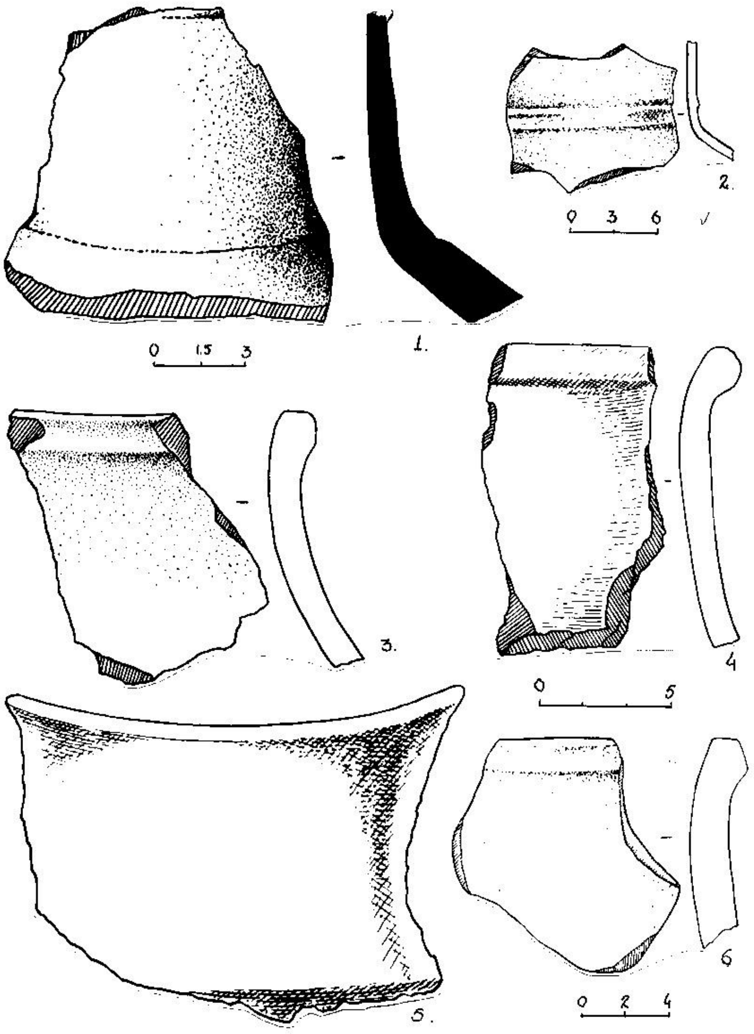

Tablo XV

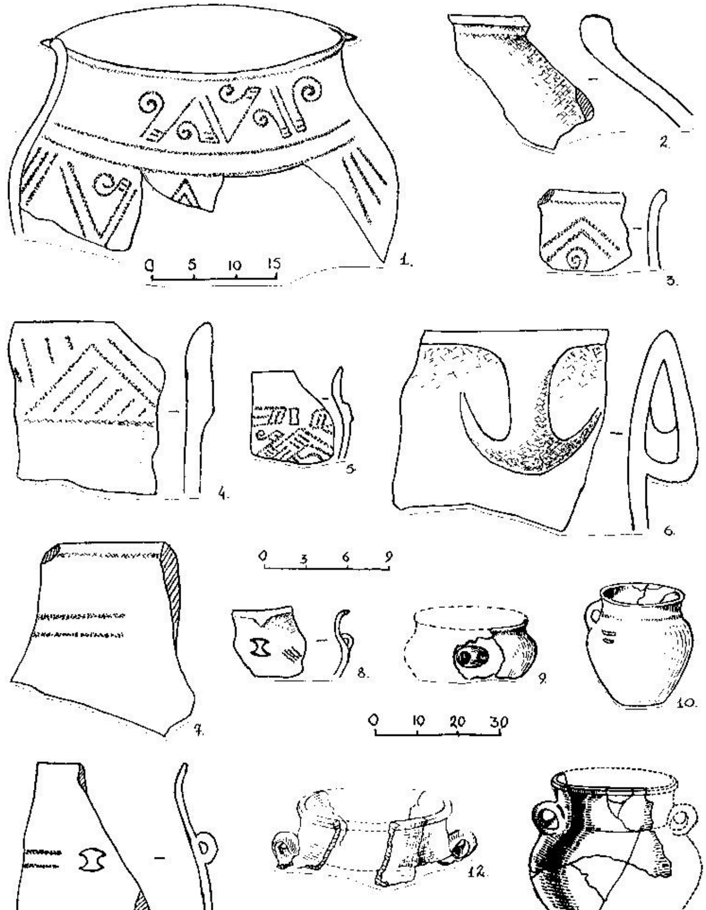

Tablo XVI

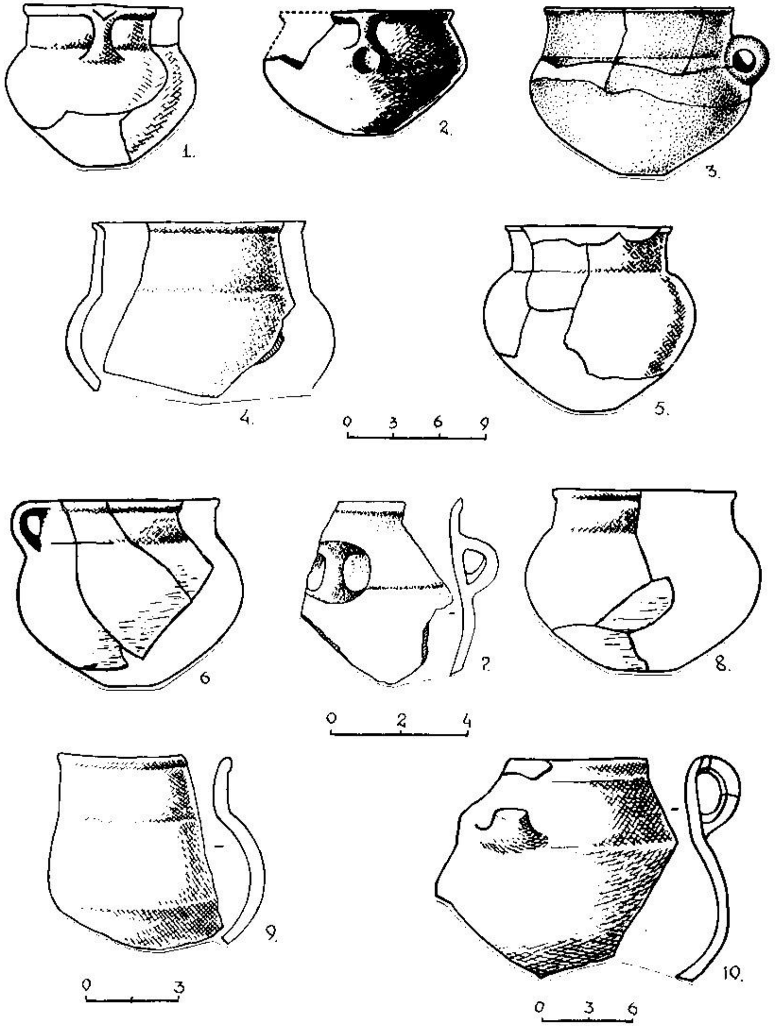

Tablo XVII

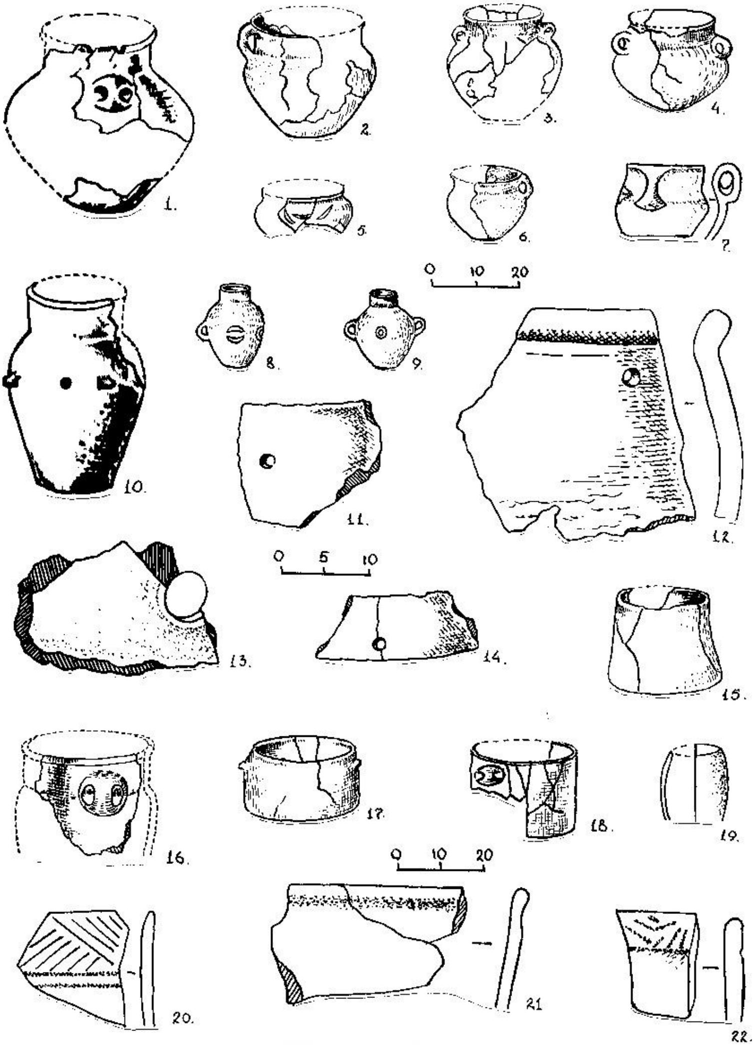

Tablo XVIII

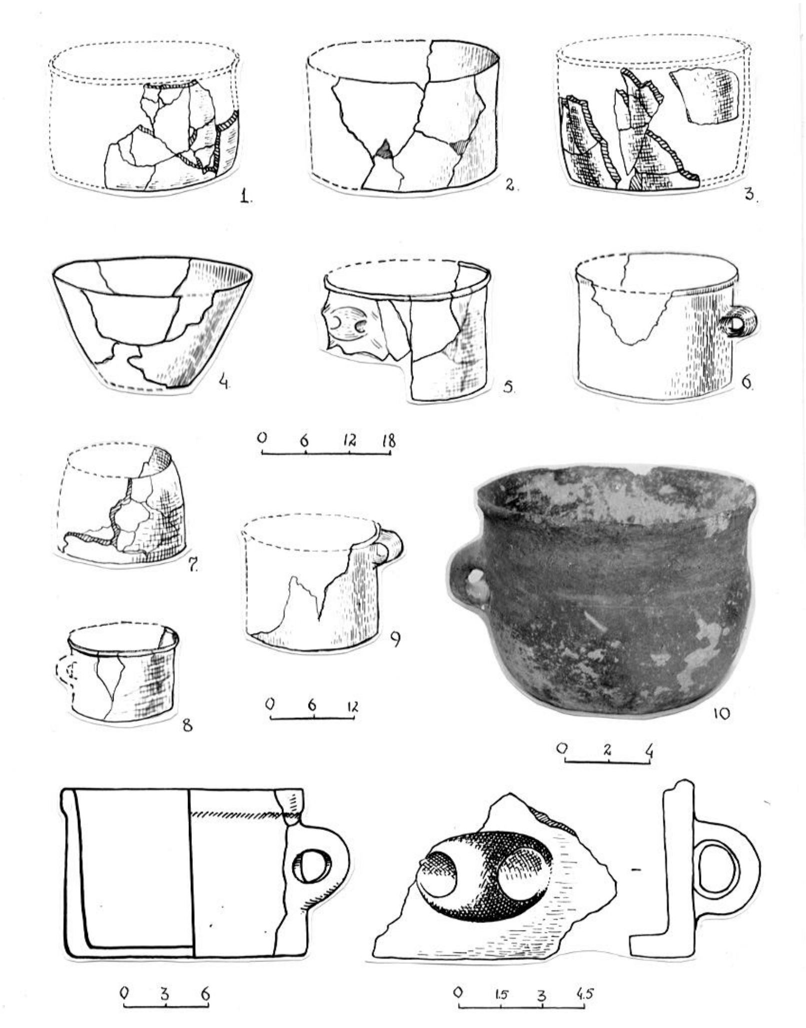

Tablo XIX

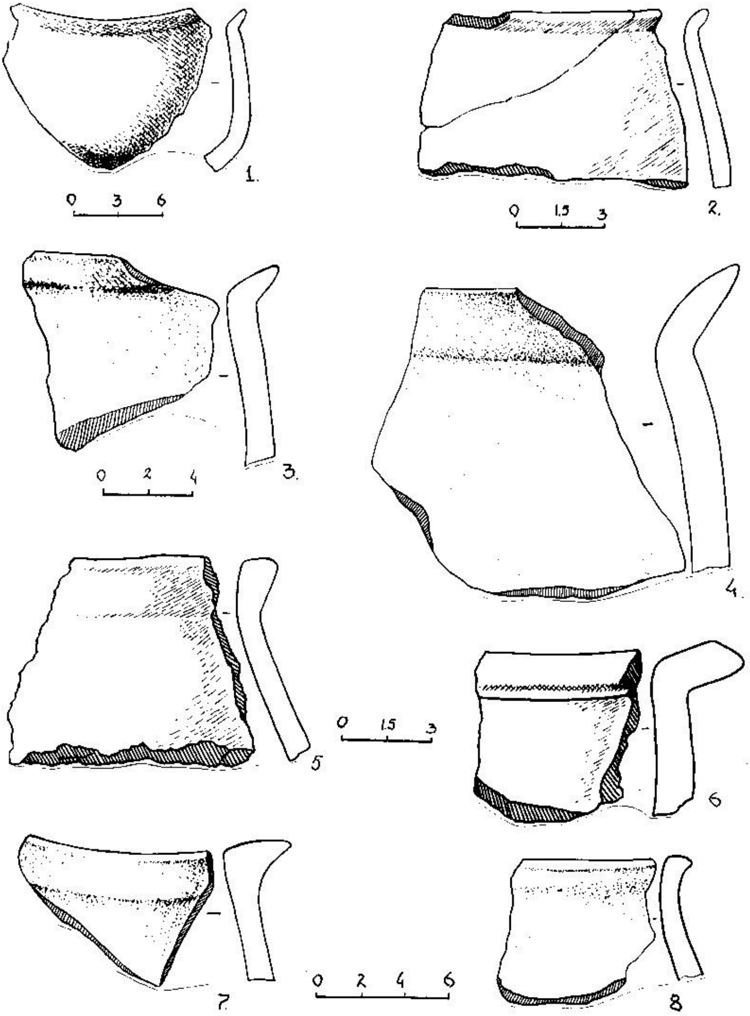

Tablo XX

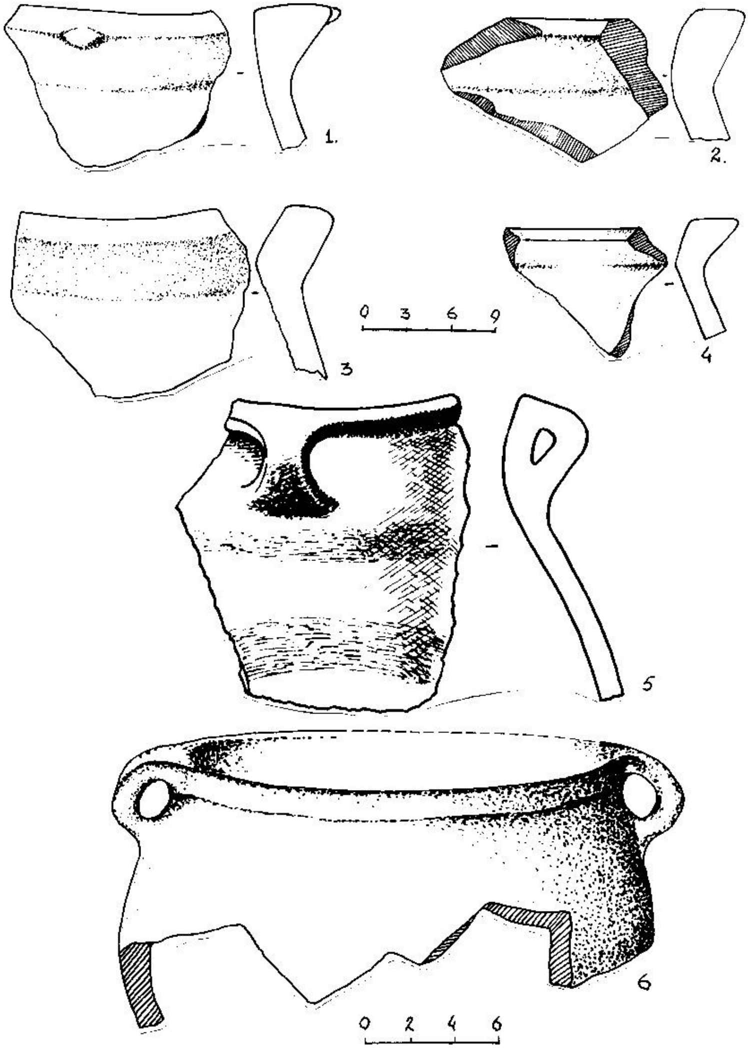

Tablo XXI

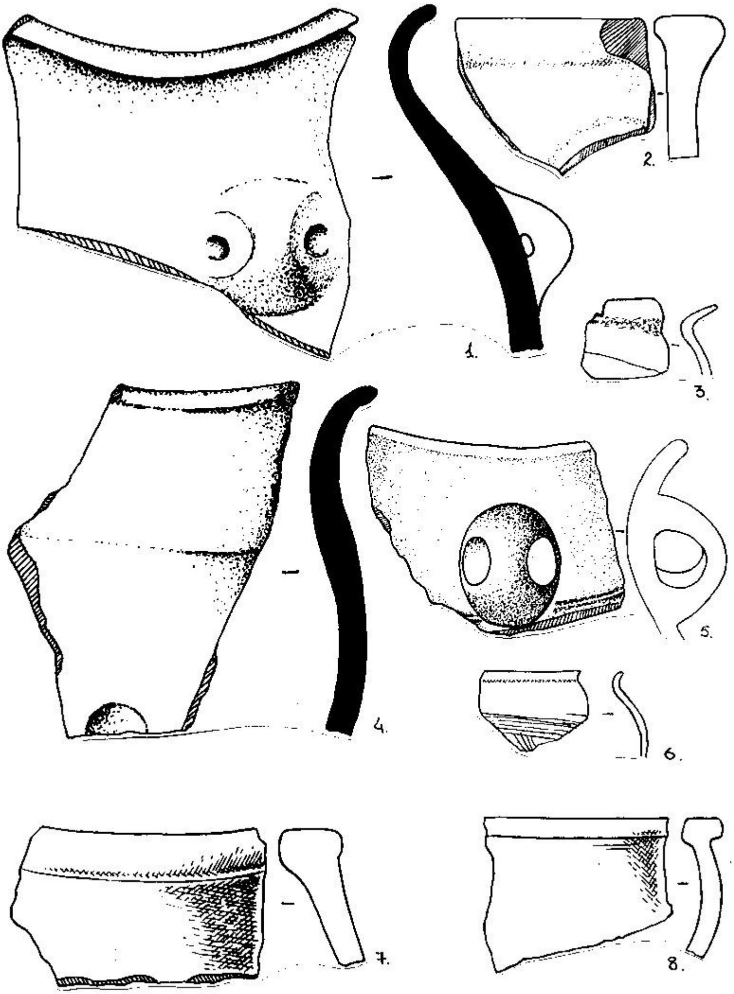

Tablo XXII

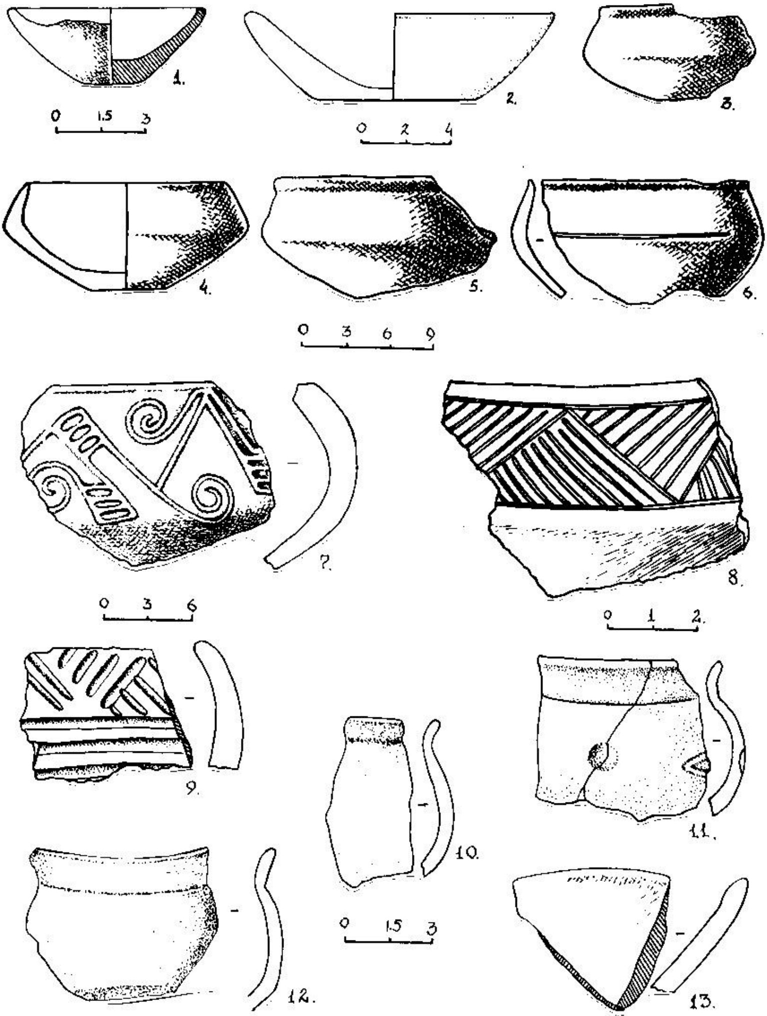

Tablo XXIII

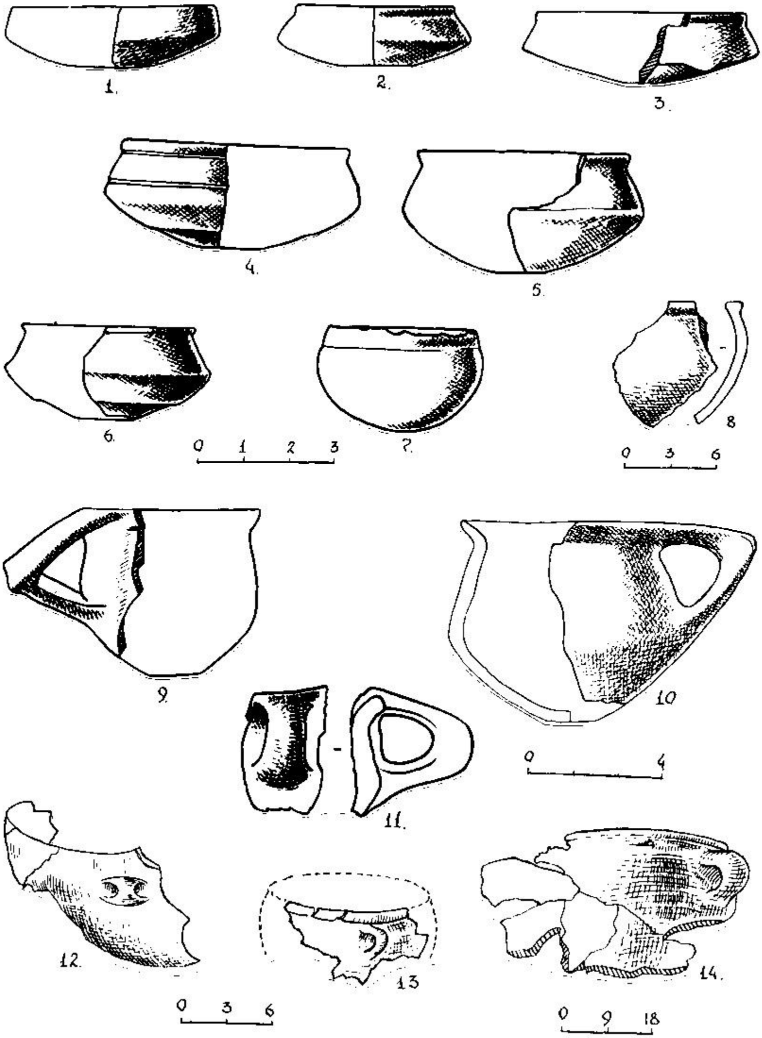

Tablo XXIV

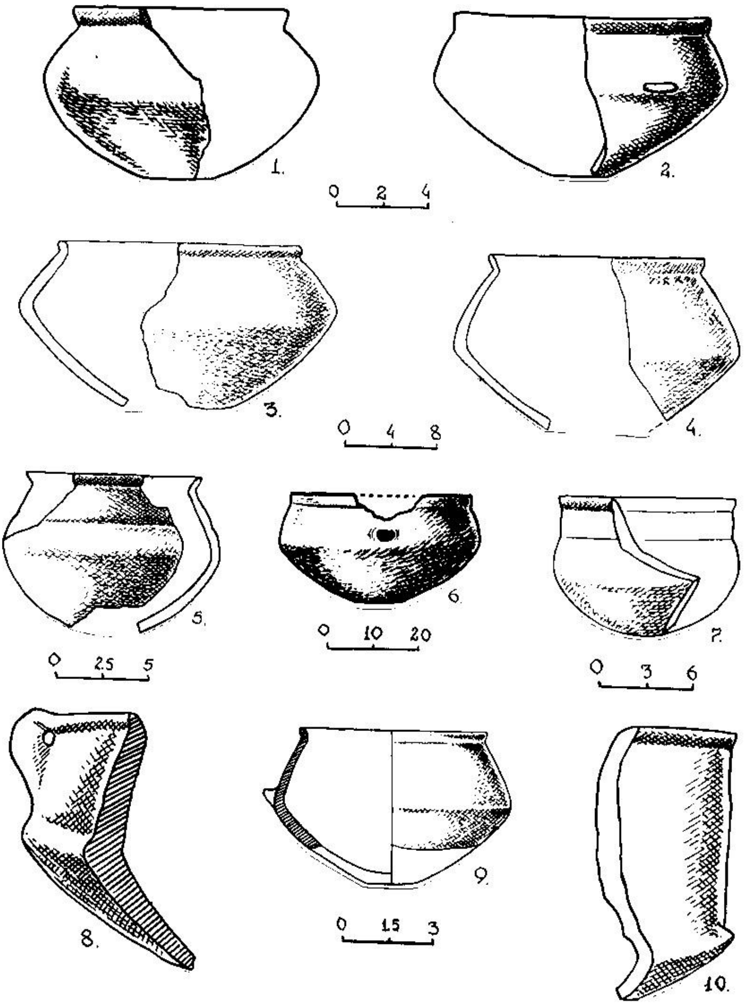

Tablo XXV

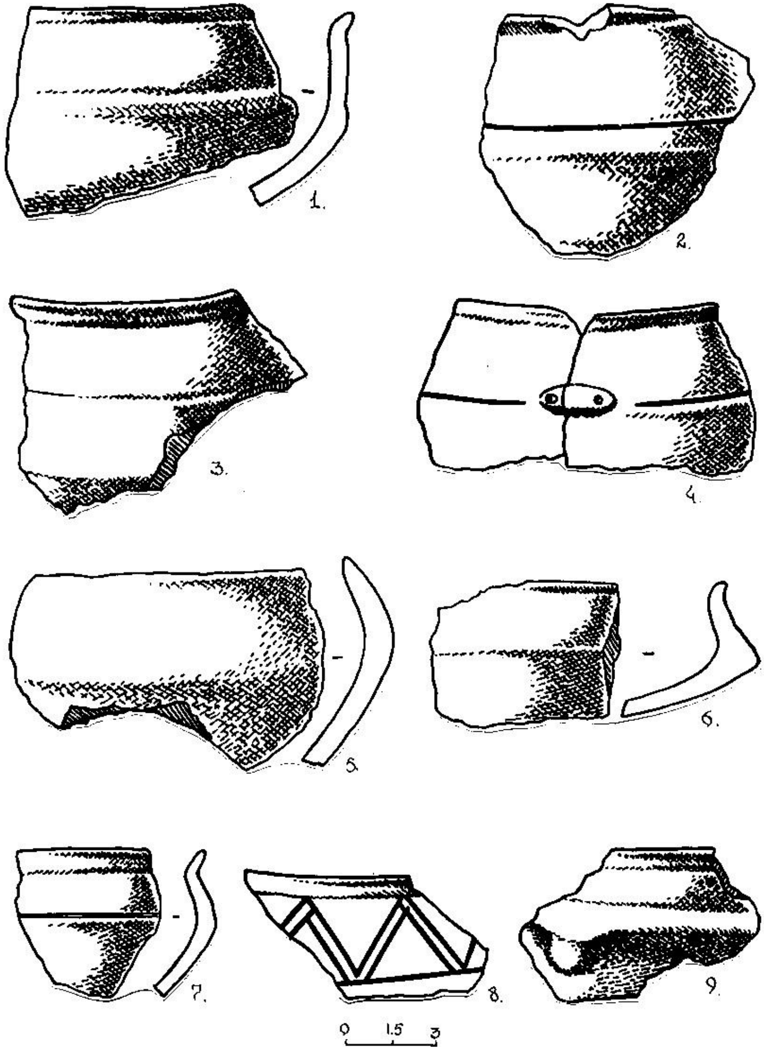

Tablo XXVI

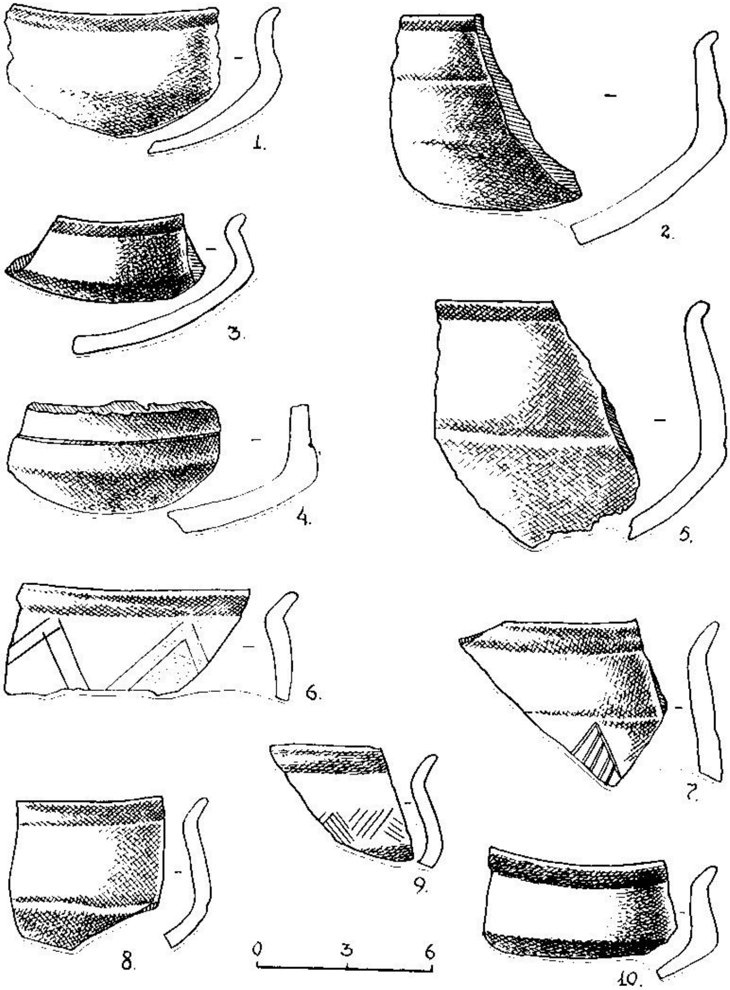

Tablo XXVII

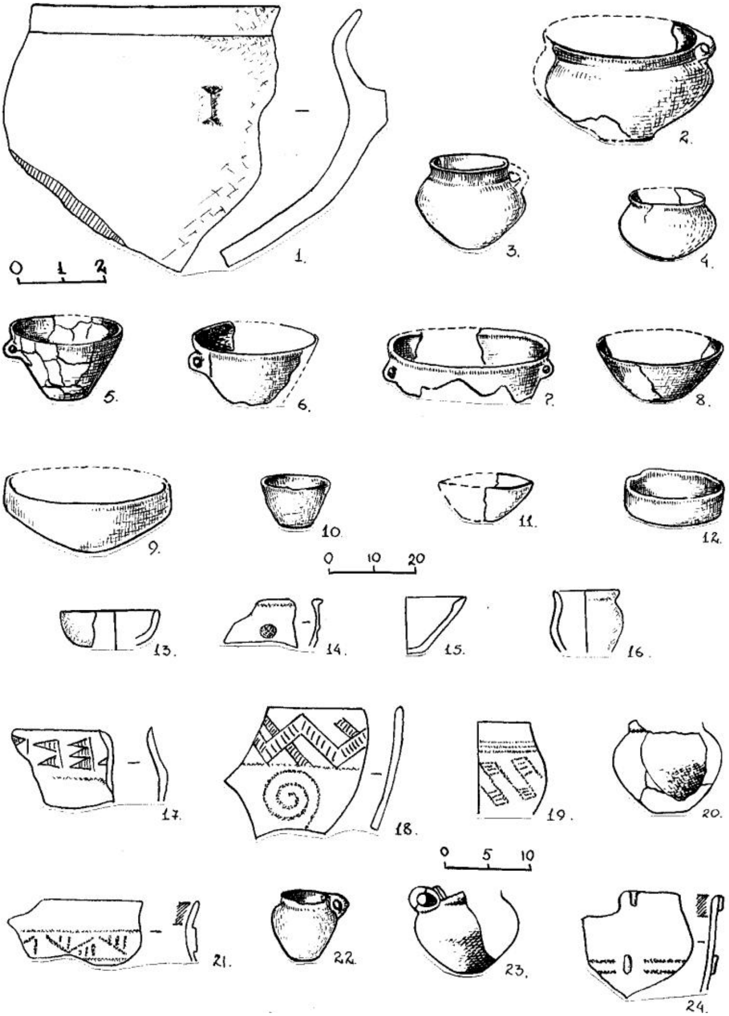

Tablo XXVIII

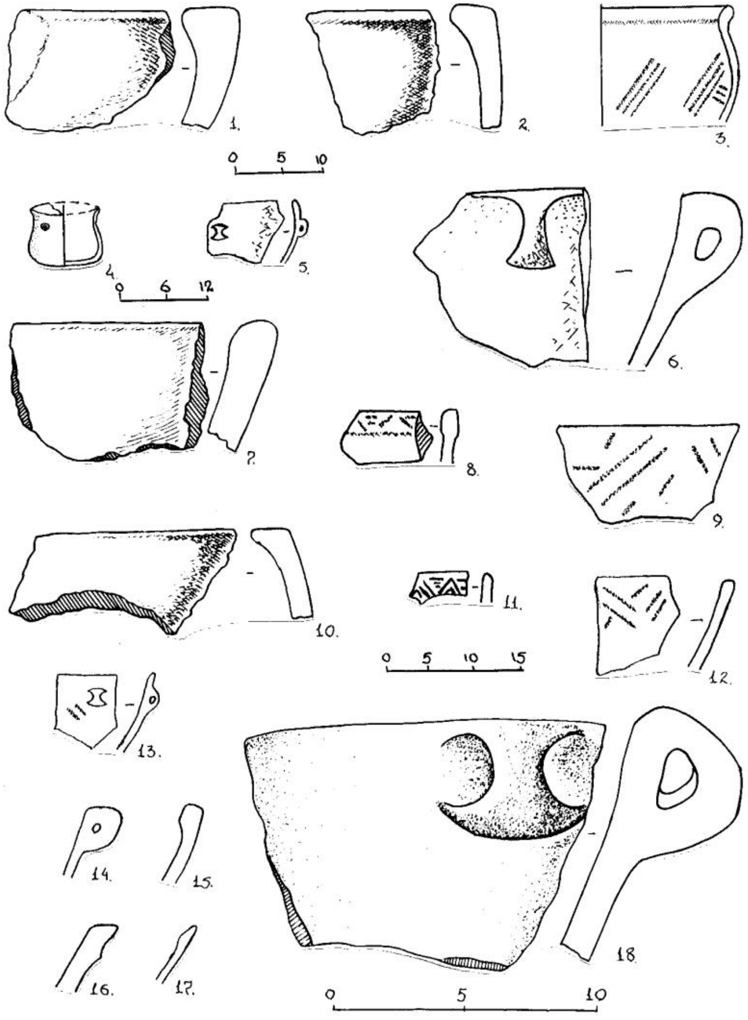

Tablo XXIX

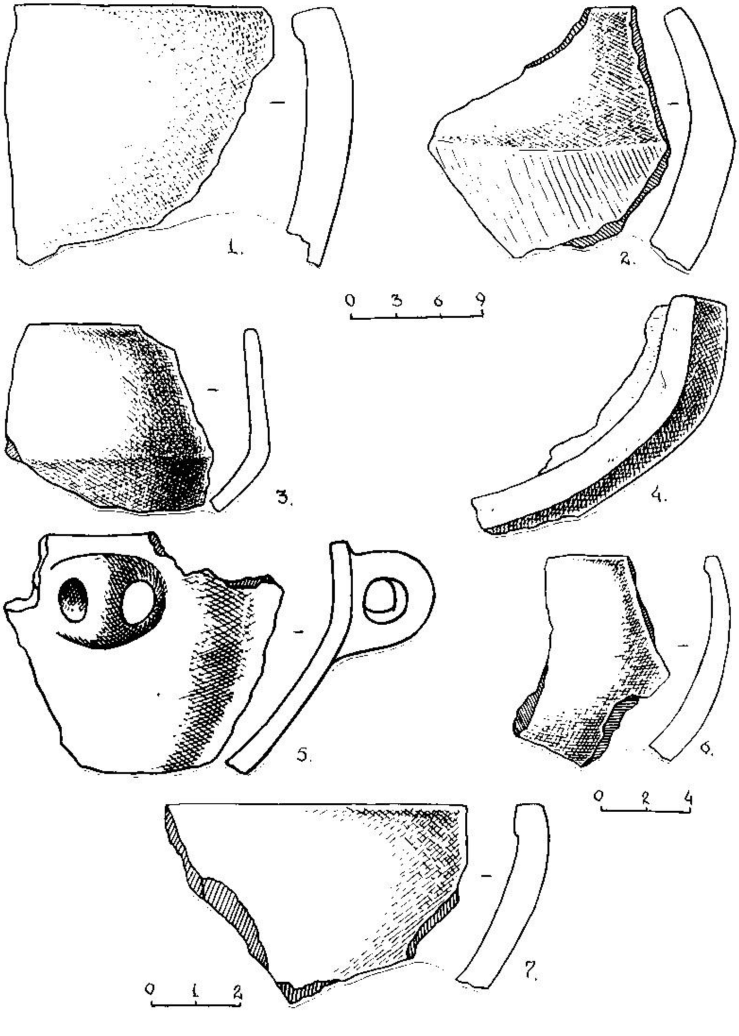

Tablo XXX

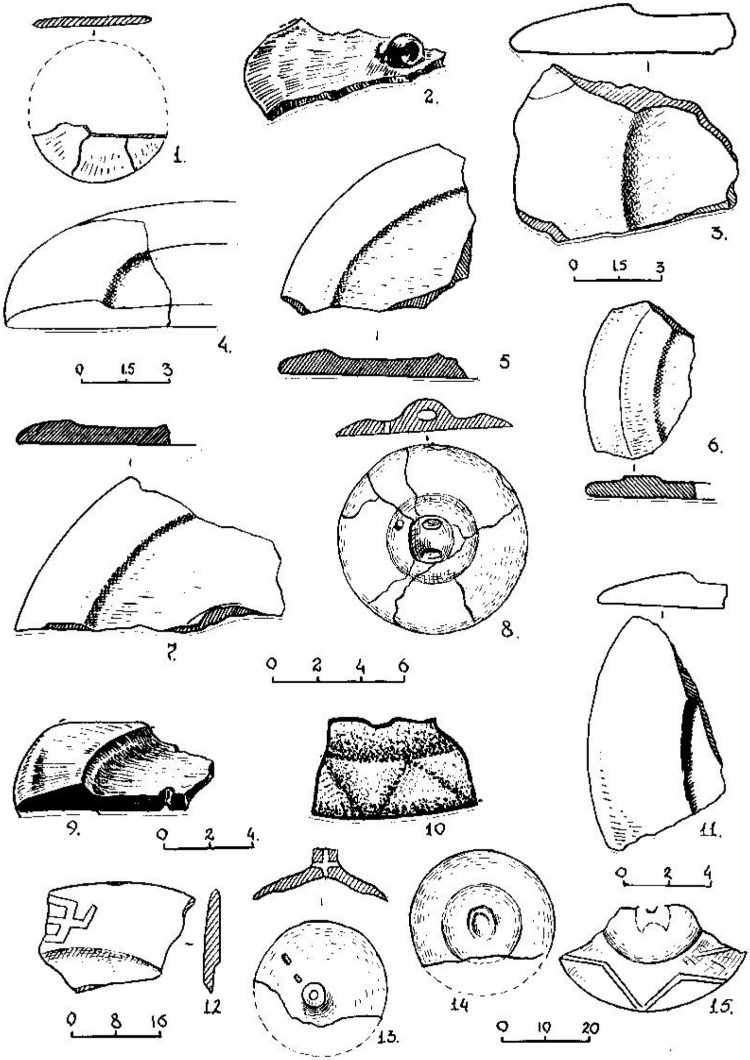

Tablo XXXI

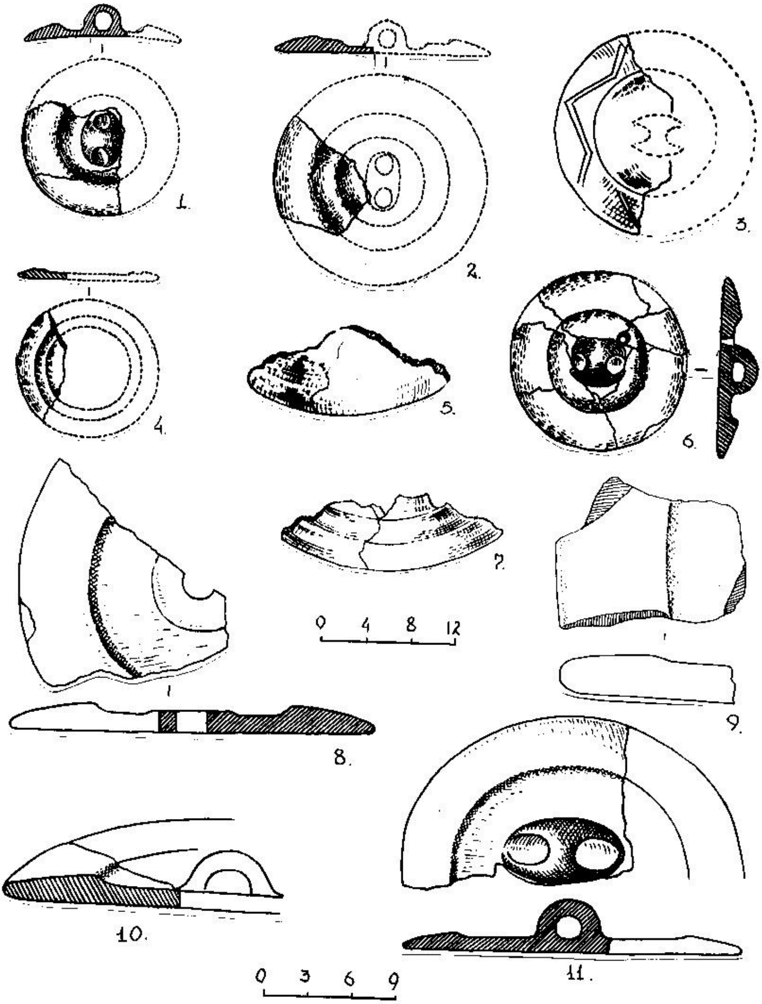

Tablo XXXII

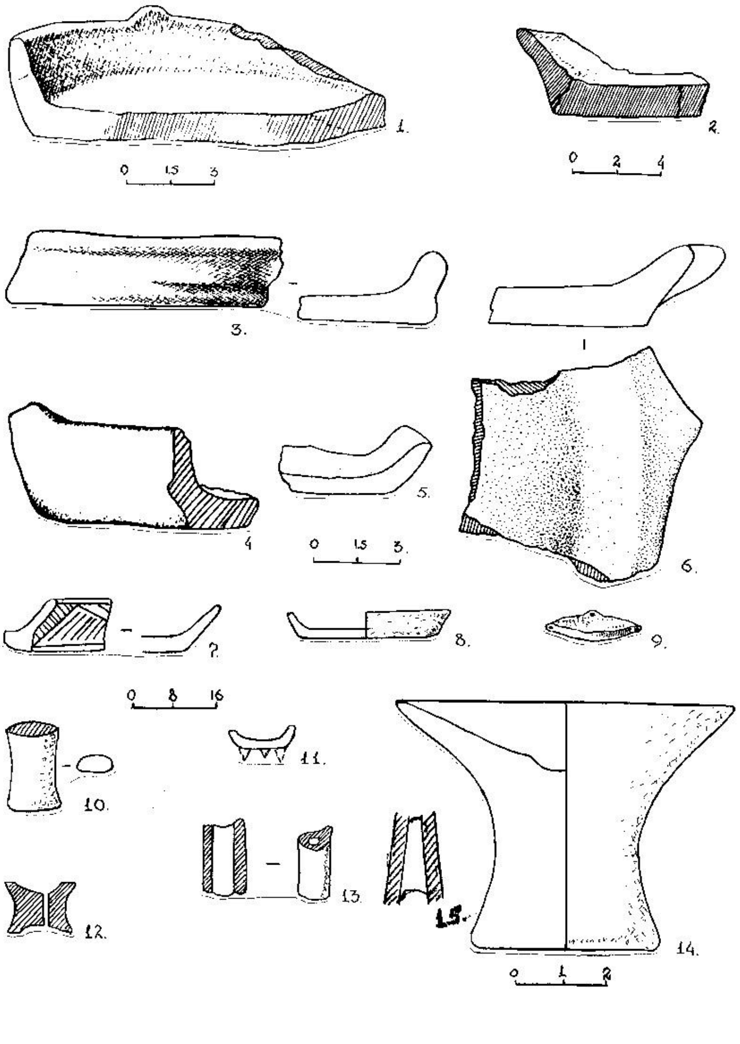

Tablo XXXIII

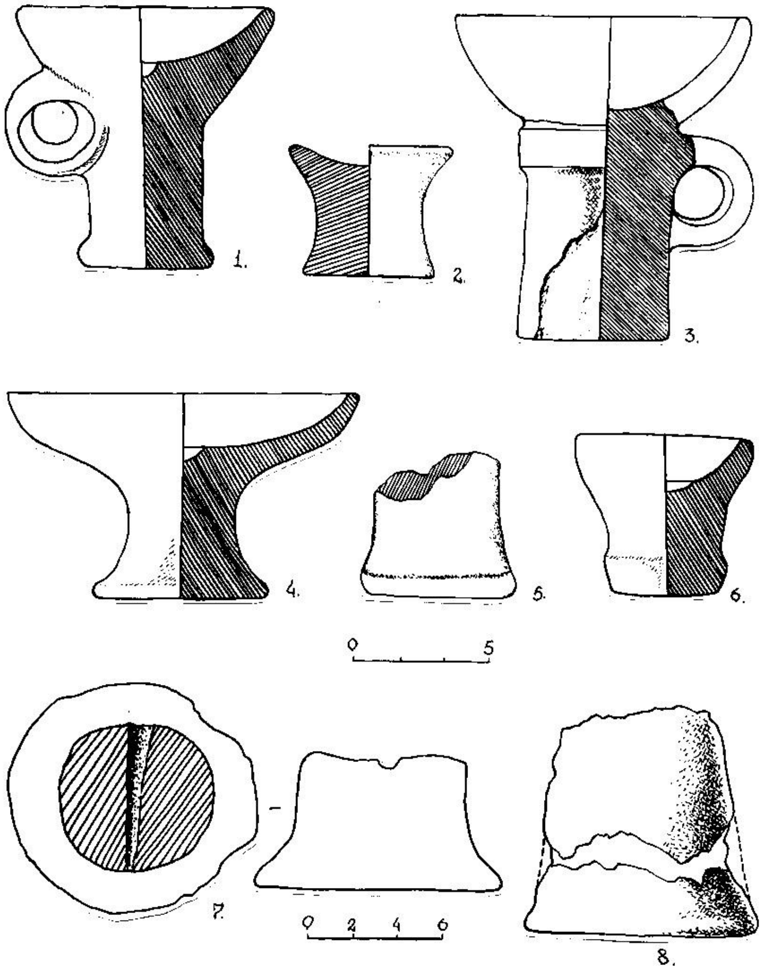

Tablo XXXIV

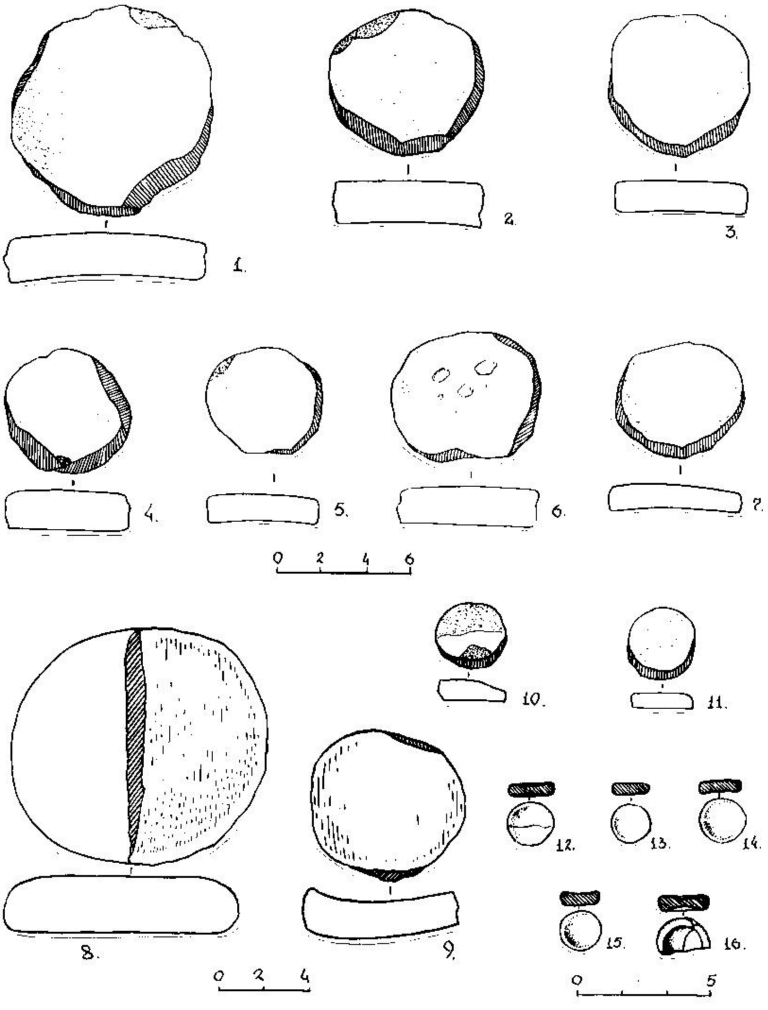

Tablo XXXV

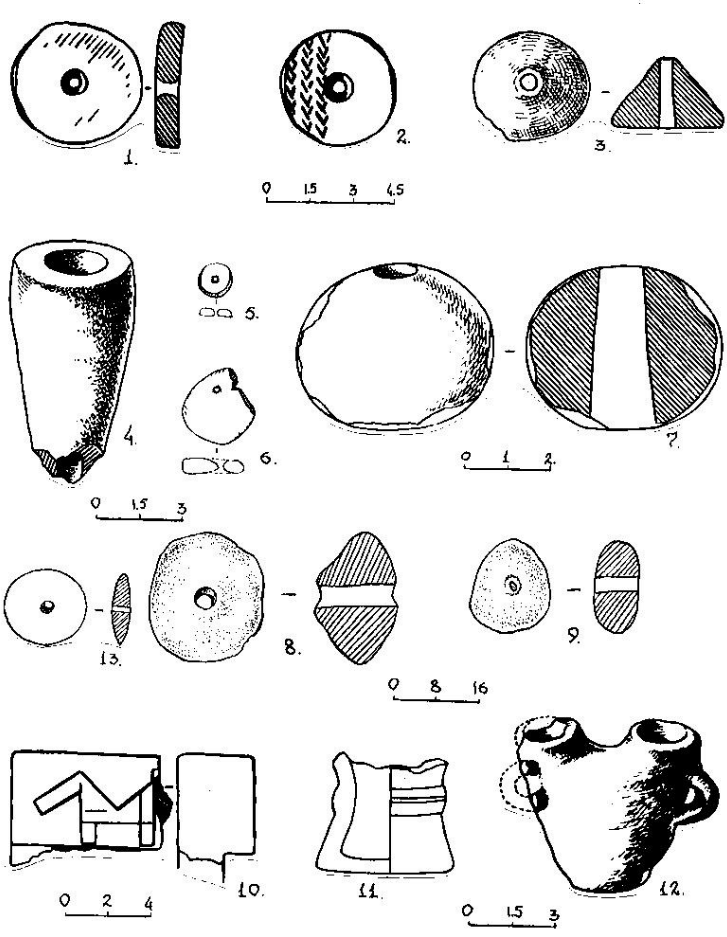

Tablo XXXVI

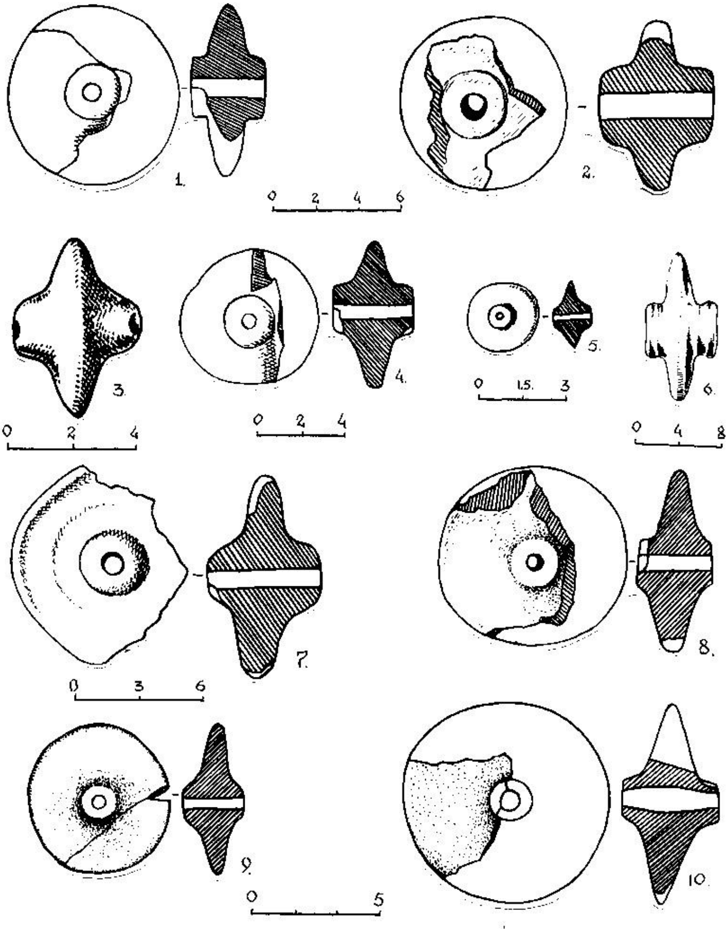

Tablo XXXVII

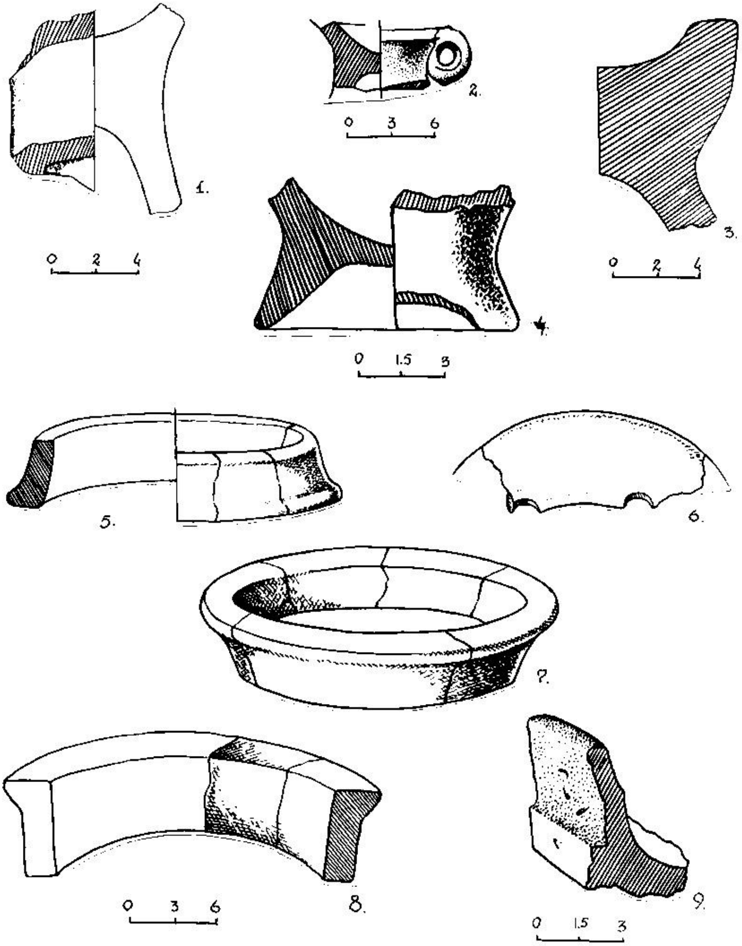

Tablo XXXVIII

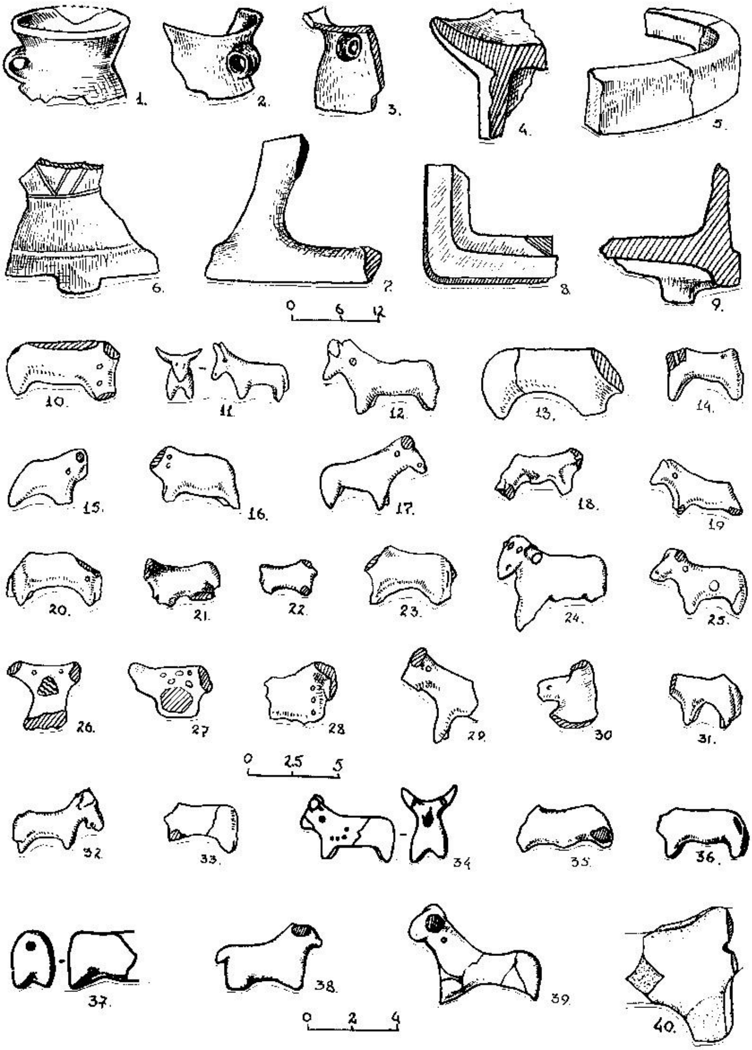
1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8.
9.
0 6 12
10.
11.
12.
13.
14.
15.
16.
17.
18.
19
20.
21.
22.
23.
24.
25.
26.
27
28
29
30
31.
0 2,5 5
32
33.
34
35.
36.
37.
38.
39.
0 2 4
40.

Tablo XXXIX

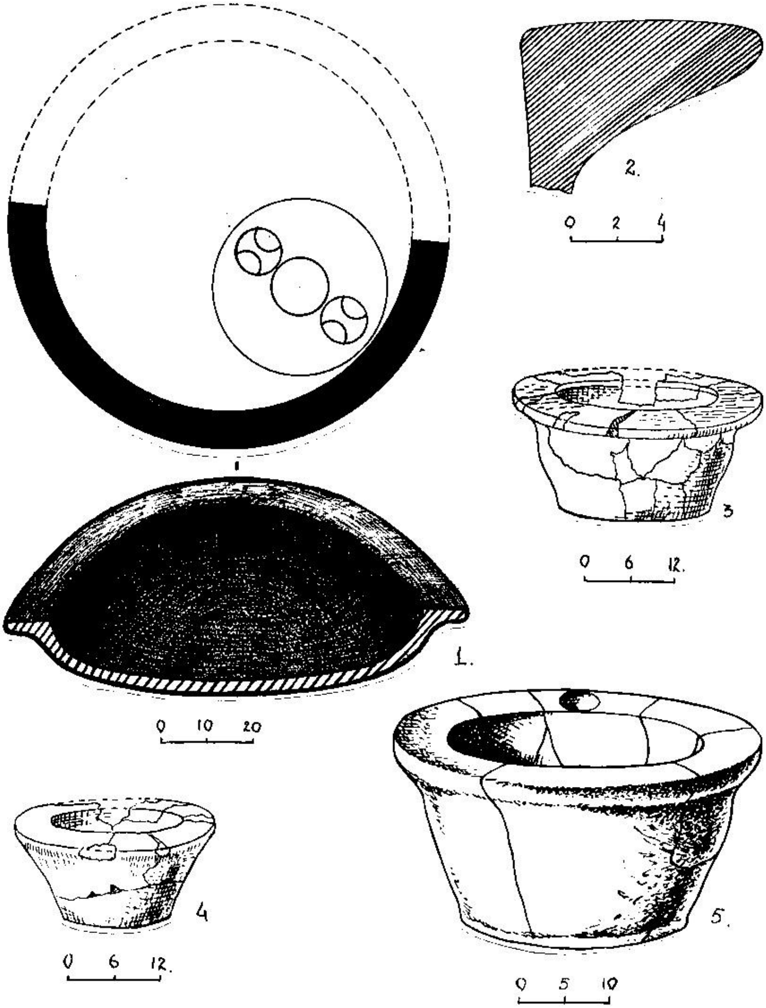

Tablo XL

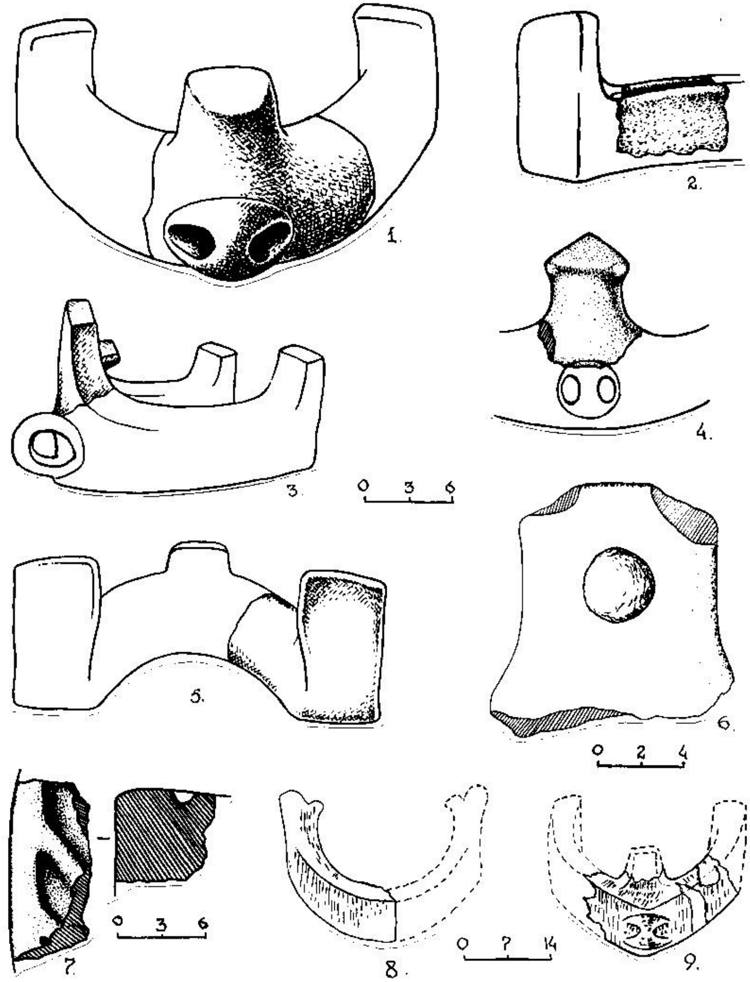

Tablo XLI

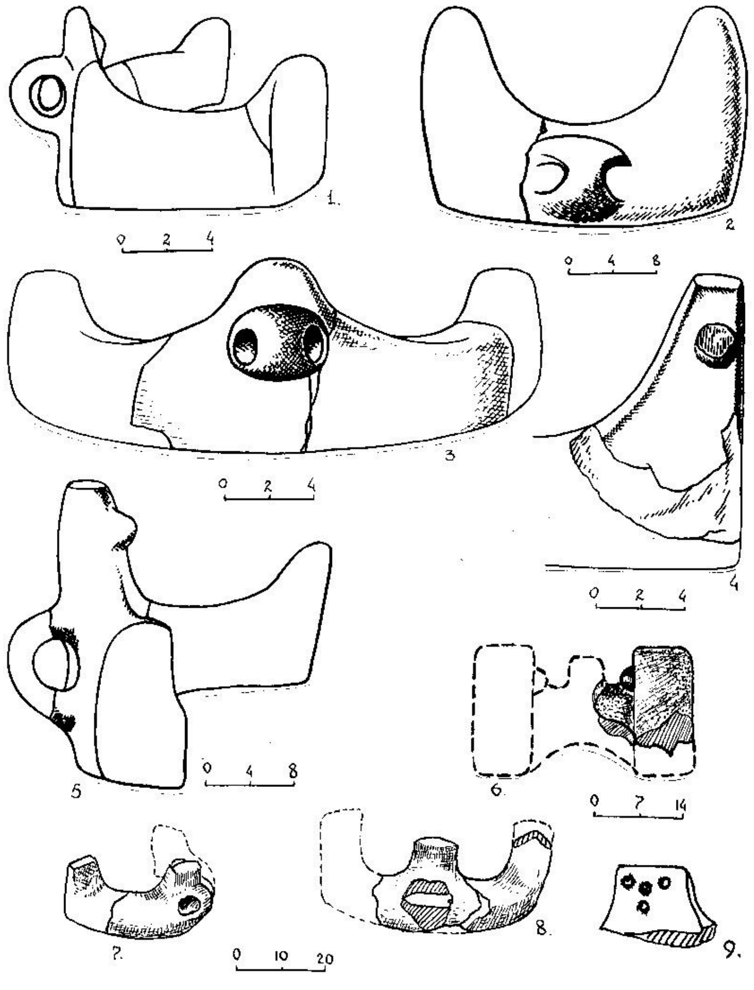

Tablo XLII

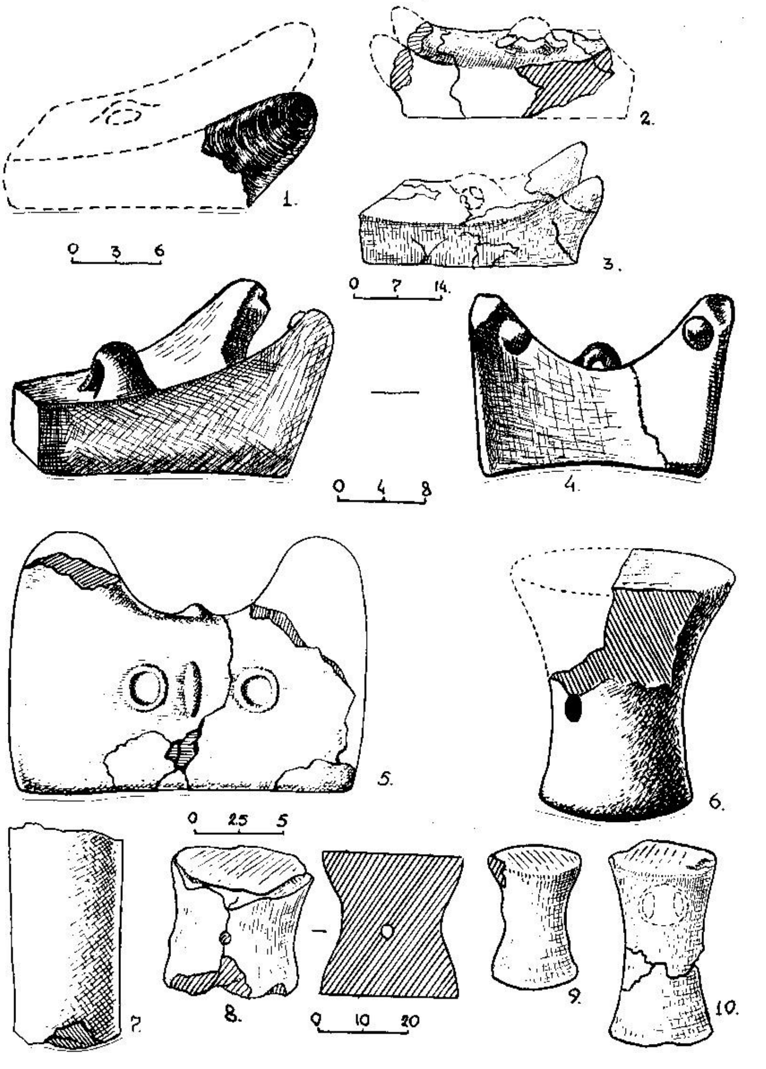

Tablo XLIII

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ..3

I. Ilk tunc dövrü abidələrinin öyrənilmə tarixi..6

II. Caxcı mə`mulatının hazırlanma texnologiyacı..................................20

III. Naxışlanma üculu və naxış motivləri..32

IV. Ilk tunc dövrü caxcı mə`mulatının təcnifatı və müqayicəli təhlili 43
IV.I. Məişət və təcərrüfat keramikacı 43
IV. 2. Gil fiqurlar..64
IV.3. Ocaq qurğuları..71

V. Naxçıvanın ilk tnuc dövrü arxeoloji abidələrinin dövrləşdirilməci
və tarixi xronologiyacı...81

Nəticə..97

Qıcaldılmış cözlərin ciyahıcı 99

Ədəbiyyat..100

Illüctraciyalar..113

SƏFƏR HÜCEYN OĞLU AŞUROV

NAXÇIVANIN ILK TUNC DÖVRÜ KERAMIKACI

Bakı - 2002

Nəşriyyatın direktoru: **H.Abıyev**
Kompüter tərtibçici: **Q.Xeyrullaoğlu**

Çapa imzalanmışdır 25.05.2002. Formatı 84x108 1/32. Həcmi 10 ç.v. Tirajı 300 nücxə. Sifariş № 24. Qiymәti müqavilə ilə.

Azərbaycan MEA Geologiya İnctitutunun mətbəəci,
Bakı şəh. H.Cavid pr. 29 A. Tel.: 393972

S.H.AŞUROV

NAXÇIVANIN ILK TUNC DÖVRÜ KERAMIKACI